

iszatáj

80. FEBR. * 34. ÉVF.

2

soóri
Sándort

köszönti: Alföldy Jenő,
Görömbei András, Fülöp László,
Márkus Béla, Páskándi Géza,
Tornai József; Jung Károly,
Kovács
István,
Takács
Imre
versei

tiszatáj

IRODALMI ÉS KULTURÁLIS FOLYÓIRAT

Megjelenik havonként

Főszerkesztő: VÖRÖS LÁSZLÓ

Főszerkesztő-helyettes: ANNUS JÓZSEF

Kiadja a Csongrád megyei Lapkiadó Vállalat. Felelős kiadó: **Kovács László**
80-69 — Szegedi Nyomda — Felelős vezető: Dobó József igazgató

Szerkesztőség: Szeged, Tanácsköztársaság útja 10. — 6740. Táviratcím: Tiszatáj, Szeged, Sajtóház. Telefon: 12-870. Postafiók: 153. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál, a kézbesítőknél, a posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI Budapest, József nádor tér 1. sz. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Egyes szám ára 10 forint. Előfizetési díj: negyedévre 30, fél évre 60, egy évre 120 forint. Kéziratot nem őrünk meg és nem adunk vissza. **Indexszám: 25 916.**

ISSN 0133 1167

A szerkesztőség tagjai: Csatári Dániel, Mocsár Gábor, Olasz Sándor, Tóth Béla

Tartalom

XXXIV. ÉVFOLYAM, 2. SZÁM

1980. FEBRUÁR

CSOÓRI SÁNDOR: Töredék (esszé)	3
TAKÁCS IMRE versei: Csak sóhajtás, Énekben gondolkodom, Tank — repkénnyel, Belső történések	9
HORGAS BÉLA: Magánbeszéd egy hölgyhöz (vers)	13
JUNG KÁROLY versei: Halottak napja, 1979, Helyzetjelentés A. D. 1979, Vázlat egy gyásmise forgatókönyvéhez	15
KOVÁCS ISTVÁN: Sted (vers)	19

Csoóri Sándor 50. születésnapjára

PÁSKÁNDI GÉZA: Az emberi alkalom. I. (Meditáció és vallomás)	21
Vendégeim (Móser Zoltán összeállítása)	43
TORNAI JÓZSEF: A fájdalom újszülöttje	46
GÖRÖMBEI ANDRÁS: Költő a hetvenes években	49
FÜLÖP LÁSZLÓ: Csoóri Sándor válogatott versei	54
ALFÖLDY JENŐ: Csoóri Sándor: Vadfiú hajjal	60
MÁRKUS BÉLA: Megbéklyózva és megigazulva (A filmíró Csoóri Sándorról)	66

HAZAI TÜKÖR

TÓTH BÉLA: Tiszajárás. II.	72
---------------------------------	----

KRITIKA

VASY GÉZA: Ágh István összegyűjtött versei	79
PINTÉR LAJOS: „Együtt-futásunk az időben” (Tornai József: Fejem alatt telihold)	82
TÓTH GYULA: Modern történelmi drámák (Száraz György: A Rókus-templom harangjai című drámagyűjteményéről)	84

LACZKÓ ANDRÁS: Dobai Péter: Hanyatt	88	
VEKERDI LÁSZLÓ: Perjés Géza: Mohács	90	
LAGZI ISTVÁN: Újabb adatok a magyar—lengyel iro- dalmi kapcsolatokhoz (Csapláros István: A felvilá- gosodástól a felszabadulásig)	95	
<table border="1" style="display: inline-table; vertical-align: middle;"><tr><td>Sipka Sándor (1912—1980)</td></tr></table>	Sipka Sándor (1912—1980)	96
Sipka Sándor (1912—1980)		

ILLUSZTRÁCIÓ

- Plugor Sándor illusztrációi Sütő András műveihez a 12.,
18., 48., 78. és a 96. oldalon
- Móser Zoltán fotói a 43., 44., 45. oldalon és a műmellék-
let I—II. oldalán
- Hernádi Oszkár reprodukciója a 45. oldalon

CSOÓRI SÁNDOR

Töredék

El Pestről, minél messzebbre és minél gyorsabban, javasolták az orvosaim. El a füstből, a zajból, az összelapító zsúfoltságból, el a kötelességek elől, ismerősök és barátok felém hajított rokonszenvlasszója elől, hátat fordítva annak az idegesítő alaknak is, akit időről időre előcsal belőlem a Toulouse-Lautreeci törpesorsra kényszerített közélet; el valahová a hegyekbe, ahol gondolatlanul fúj a szél és nem szól más rádió csak a madarak Kossuth adója. S mivel az enzimvizsgálat infarktus előtti helyzetképet rajzolt elém, nem volt más választásom, minthogy a kórházi ágyról — átszállók és kerülőutak nélkül — egyenesen fölmeneküljek a Mátrába.

Selye, a nagy stresszbúvár, bejárva a lélek tenger alatti mélységeit, kétféle alaptípusú emberről beszél. Az egyik fajtájút a versenylóhoz hasonlítja, akit az iram éltet, a folytonos hajszoltság: azaz a stressz. A másik fajta ember a teknősbékatípus, akinek csöndre, árnyékra, megteremtett, nagy nyugalomra van szüksége, hogy élni tudjon.

Eleddig engem nem érdekelt semmiféle besorolás: éltem, ahogy élhettem, de egy Selye mércéjével dolgozó megfigyelő, gondolkodás nélkül a „versenylóvak” csapatához sorol.

Az örökös lótásból-futásból azonban így lett váratlanul megfutamodás. Szöktem Budapestről, mint egy adósai elől menekülő arisztokrata, aki tizenöt-husz évig dorbézol, nőzik, szerencsejátékok nyertes és vesztes hőse, rangos széltoló, de kikopva színeiből és pénzéből, remeteségre kényszerül.

A legvaskosabb igazság ebben az önkarikatúrában az idő: az a tizenvalahány év, amióta egyetlen percig se álltam le, egyetlen percig se lazítottam. Nyár jött nyár után, hosszú árnyékok szakadtak el a szemközti jegenyéktől, a televízió parázna tengereket hömpölyögtetett a szemem elé, máskor pedig zakopanei havazásokat, de én maradtam a helyemen, körüljárva mások bajával, cigarettacsikkjeivel, a magam tévhitével, Don Quijote-i páncélinggel a farmerkabátom alatt.

Pedig hányszor és hányfelé hívtak! Volt aki a Bakonyba, aki a Duna-deltába, lassan elmorzszálódó tatárfalukba, vagy egy írószövetségi csereútra valamelyik ázsiai országba. Tornai József például, minden nyáron Dunaharasztra csalogatott, a homokbuckái s akácerdői közé, sátorlakónak, ősembernek, az ő félelmetesen világító júliusi Holdja alá, de hívásait mindig évődve, élcélődve hártottam el: nekem, parasztnak, zörgött annyit éjszakánként a kukoricalevél, pattogott annyit fejem fölött a nádtető, a zsupp, hogy a természet száraz neszeiből egy életre elegend legyen. Vagy azért menjek csak elhagyott erdőkke, hogy ijesztgessem magamat lidérces bagolysírással?

Ha irigyeltem is Tornait az évről évre kiújuló szenvedélyéért, sose társultam hozzá. Mert bár ő a természetéről beszélt nekem, én a tájat értettem rajta.

A határt: a réteket, a diófás, az akácfás dülöket, a dimbes-dombos irtásokat, melyekhez gyermekkoromban százféle képzet is odatapadt, de a természet képzelete soha. A rétre gyűjteni mentünk, a réti folyóba halászni, az itt-ott kisarjadt akácocos pedig oázisaink voltak aratás közben vagy kapálás közben. Hogy kékült a katáng s ékeskedett a vasvirág? Mit mondhattam volna mást rá, mint amit a franciák mondanak a már ismerős élményekre: déjá vu.

S az élcelődő paraszt most okkal pironkodhat: erdőben sétál napok óta, a gunyoros hangsúllyal emlegetett természet édes anyaölnén. Olyan kérges tölgyfák és cserfák sűrűjében, melyek közt közönyösen ballagott át egyik szőlőből a másikba, kapával a vállán. Sütött a nap, mozgatta levelét a sombokor, s a repedezett, vörhenyes úton gyík szaladt át, mi lehetett volna ebben olyan rendkívüli?

Éveket engedek magamon átzúdulni, mire „valódi” természetélmény akad fönn az emlékek rostáján. Nyár van, apámnak viszek ebédet a szőlőhegyre. Áll a levegő a Vértes fölött. Kókadoznak a szilvafák, a körtefák, a szőlőlevelek. Az ösvényre hajló, kaszátlan fűből is kiszállt már az élet: múmiasörényként zörög. Unott és pilledt vagyok magam is. De hirtelen jeges áramütés a bal talpamban. Valami puhány test hidege villámlik föl az agyamig: kígyóra léptem. Egy összetekeredve alvó siklóra. A természet őszundora borzongat meg. Az igazi természeté. Úgy emlékszem, mintha kiáltottam is volna, de évmilliókkal azelőtt. Az ismerős hegyi út, hegyi táj, a megszokott vadrózsabokrok és galagonyák vélem együtt fölugorva szakadtak ki a „szülőföld meghitt közegéből”. Néhány pillanatra megszűnt az otthonosság: maga az elfogulatlan természet kerekedett a táj fölé s adta tudtomra létezését a kígyó hidegével.

*

Jó lépkedni a hepehupás, egyenetlen erdei utakon. Egészen másként rugózik rajtuk a gerinc, a csípő, a térd, mint a betonon. A beton akár az inkvizíció vagy a meddő abszolutizmus — engesztelhetetlen. Nem más, mint az ég és a föld közé becsúztatott szigetelő réteg, a Város nagy találmánya és szabadalma, amely részben védi az embert a sártól, az elmerüléstől, másrészt viszont korlátozza is: nem súg a talpának semmit. Az első gerinces, aki két lábra állt, kockáztatva szilárdabb egyensúlyát, föltehetően elborzadt volna olyan jóslattól, amely a betonon való futkosásunkat jósolja neki: izom- és csontellenes utcákat a világ minden táján.

Évek óta először bóklászatok a magam kedve szerint olyan környezetben, ahol minden lépésemmel a szabadon maradt földet érinthetem. Bátortalanul föltápázkodik tudatomban az anteuszi példázat s nyomában minden más — Föld szellemével kapcsolatos — hit, hiedelem, új erőt adó érintés mítosza. Az európai ember ezeket a mítoszokat vagy a babonák, vagy a kultúra világába utalta át, ahelyett, hogy mint őstapasztalatot, változásai közben is meghagyta volna elevenen. A paraszti kultúrákban ezek a hitek különféle szokások és ösztönös cselekedetek formáját öltve magukra, tovább éltek. Gyerekkoromban még az epesztő szomjúság közepette megkívánt víz első kortyát is a Föld kapta. A Föld szelleme. A második lehetett csak a kaszása, a marokszedőé, a cséplőgép hőpoklában dolgozó törekhordóé. Férfi és asszony egyformán így tartotta ezt illendőnek. A gazdag paraszt és a nincstelen is. Most utólag gondolkodom csak rá, hogy ez a tulajdonon inneni s túli érzés valami kezdetleges egyetemességre utal: a parasztban a saját föld és a föld fizikai létének érzete összemósódott. Ezzel, persze, nem azt akarom mondani, hogy a birtokosi érzés nem nőtte be a sűrű bozótosával a másikat, főként ha alkalma volt erre, de még ez a benőtt, ellepett érzelem is arról árulkodik: nincs messzebbre visszanyúló folyamatos-ságélmény az időben. Istenek haltak, születtek, létet cseréltek, de a földhöz fűződő mitikus viszony a mi korunkig változatlan maradt. Megszakítatlan erő

és megszakítatlan folyamat. Évezredes tapasztalatok halmozódtak föl egyidejűleg ezzel a folyamattal, melyek a paraszti társadalmakat és kultúrákat a természetelvűségre alapozták. Ezt a közhelyet azért merem leírni, hogy egy másik, sokszor leirt makacs és téves közhelyet föltre tolhassak az útból: a maradiság emlegetését.

Nem olyan régen, a népi kultúra körüli vitákban, sokan szánakozóan, mások pedig fölényesen azzal vádoltak néhányunkat, hogy egy elavult parasztkultúrát akarunk föltámasztani az úrhidak korszakában. A látszat, elismerem, mutathatott ebbe az irányba is. De egy olyan nagy távlatú ügyben, mint a parasztság eltűnése vagy teljes áthangolódása, talán mégsem a látszatok a legfontosabbak. Csak egy kis jóindulat, körültekintés és okosság kellett volna ahhoz, hogy az úgynevezett európeér barátaink megértsék: az alternatíva már rég nem a múlthoz való visszatérés, hanem a jövő megválasztása. Azaz: egy hideg, megszerkesztett jövőt képzelünk-e el magunknak, amely a múlt reményeire s tapasztalataira nem kíváncsi, vagy olyat, amelyik minden körülmények közt megőrzi a szolidaritás örömét és izgalmát a múlt időkkel; olyat, amelyikben — John Berger angol társadalomtudós gondolatát idézve — a parasztokat nem a múlt csökevényeinek, hanem inkább a múlt képviselőinek látjuk. Ami mégiscsak más minőség.

Röstellkednék, ha valaki utólagos önigazolást olvasna ki soraimból. Vagy egy pörújítás szándékát. Egyiktől is, másiktól is messzire járok. Hogyan is vádaskodhatnék jó lelkiismerettel, amikor én is vádolhatónak érzem magamat egynémely dologban. Itt van például ez az egész erdei mázskálásom! Ötleként eszembe jut Anteusz, és már ügyes szálvetéssel bele is szövöm ebbe az elmélkedésbe. Tetszetős, tagadhatatlanul. Sőt van is benne igazságmag, de ez az igazság egyelőre csak a testé. A lábamé, amely órák óta örül a süppedő humusznak, s lágy mohamezőknek. Elsöprő akkor lehetne, ha testemben s lelkemben is megrázna. Ha papolnék tőle, mint Rousseau. Ha csüngnék rajta, mint Csonkoni. Ha szektaalapítóként meghirdetném, hogy hátráljunk vissza a kezdetekhez. Vissza a természethez, akár a XVIII. század romantikusai, akik az idill utáni sóvárgásukból merész társadalmi víziókat lobbantottak ki. A mai ember sajnos csak természetvédő s nem természetrajongó lehet. Gátolt és gátlásos. A természethez kötődő vonzalmairól talán még nehezebben tudna beszélni, mint zavarokkal küzdő nemi életéről. Ha jól meggondolom: a turisták hétvégi áradozása az egyedüli természetet dicsérő himnusz. Ők a nagy mítosz botos és hátizsákos szereplői. És újabban a pápa lép elénk elragadó természetességgel, egy régi rítus megújítójául. Megy Lengyelországba, Mexikóba, Írországba, megy Amerikába s ahová megérkezik, leborul és megcsókolja a földet. Én, az örök protestáns, hódolok neki ezért a gesztusáért, de mint a versenyben lemaradó költő, irigykedem is rá: a világ minden kortárs költőjének meg kellett volna előznie a szentatyát! Mert ha a *pápaság* mint műfaj, alkalmasabb is a költészetnél, hogy tömegeket mozgasson és megtanítsa nagy, közös érzelmekre, alkalmassága kizárólagosan egyoldalú maradhat: megszentelődő. Sose lehet például dioniszoszi, mint a költészet, kanászosan boldog, mint egy táncoló öreg dudás; nem lehet elragadtatott, játékos, részegítő. Hát még pogány, ne adj' isten: parázna! A költészet viszont mindenféle lehet.

*

Arcomba kecskerágó ága hajol, bentebb az erdőben egy-egy vénebb fa derreka roppan. Állva halmak meg a fák, jut eszembe egy színdarab címe. A főntebbi eszmefuttatásom folytatásaként váratlanul büntudatom támad. Engem ide a Mátrába a betegségem kergetett ki, méghozzá — ha hinni lehet egyik orvosom ijesztgetésének — halálközeli nyavalya. A fák jajdulnak, nyögnek, bevallják rosszulletüket, én meg csak érzéketlenül cipeltem a bennem töredező vég-

zetet. Netán elveszíthettem a magammal való kapcsolatot is? A természet után ezt a legtermészetesebbet? Vagy az ösztönöm és a tudatom közt már akkora hasadék tátong, hogy eszméletem se fektethet le egy rögtönzött hídpadlót közöttük? És én vagyok csak így, vagy mások is? Egymás után halnak meg időnap előtt a kortársaim, a barátaim: Simon Pista, Váci, Kamondy László, Szabó István, Kormos, Nagy László, de írásaikban alig kap teret és hangot a halál. Mások halála igen, de a maguké, mint személyes megsemmisülés, elviselhetetlen várakozás, mint testükre és tudatukra lecsapó botrányos jövő, szinte csak futólag. Ady költészetéhez képest említeni sem érdemes egy-két halált súroló versüket, hiszen ő kezdettől fogva küszködik velem. Becsmérli, könyörög hozzám, kérkedik rokonságukkal, nagyságosnak látja, akár egy fejedelmet: „Most a halál előtt, most: vagyok” — írja A halál: pirkadat című versében.

Az egyik legsarkítottabb, éppen ezért a legjellemzőbb Ady-vallomás. A haláltól megnövesztett élet hiteles szava. A *most* itt a hősiesség időhatározója. A végzet pokolgép-kattogásának az a pillanata, amelyet csak a mindenre elszántak tudnak megrendítően elviselni.

Nemrég olvastam Melchior Wańkovicz Monte Cassinó-i csata című, fölzaklató és megrázó riportkönyvét a lengyel katonák önként vállalt vértanúságáról s keserves győzelméről. Nincs pokol, amely ördögibb lehetett volna ennél a két hétig tomboló hegyi csatánál. Nincs dicsőség, amely megérdemeltebb. A könyv minden lapja a halálé s az életakarásé! Egy fiatal zászlós — írja Wańkovicz — géppisztolyát tüzelésre tartva ugrik ki a sziklabunkerből. Kiugrik, mert ki kell hívnia a sorsot. Német sorozat hasít belé. És ő — mármint a fiatal zászlós — a világ legdrámaibb színpadán, túlfutott szenvedéllyel kiáltja el az olaszországi hadjárat legképtelenebb és legfenségebb mondatát: *Gasiński meghalt*... És ezzel az utolsó hadijelentéssel zuhan le a kövek közé... Hogyan? Hát az is megtörténhet, hogy a halott jelenti be saját halálát? Az idők úgy összecsiszognak, hogy megszületik a lét abszurditása? A *most*ban összetorlódik minden idő, minden élet és minden halál?

Ady *most*ja ennek a katonának az önmagáról adott jelentésével visszhangzik bennem. Mindkettejük vakmerő tudata azt égeti belénk, hogy nincs teljes élet, amelyet ne a halál tartana rangos feszültségben. Mi, maiak, visszahőkölünk az ilyen gondolatoktól. Sandán pislogunk a végzetünk felé, sőt, ha kell, mosolyogva nézünk a koporsónkra is. Mi a Halál színe előtt is komformisták vagyunk. Csöndben, sutyiban szorongunk csak tőle, de nem vallanánk be az istenért se. Megszoktuk, hogy nem olyan lényeges a halálunk, mivel az életünk sem az? Megszoktuk, hogy a nagyság nem a mi mértékegységünk, mert azzal a teremtés és a pusztulás képzelete jár együtt, mi viszont csak az alkalmazkodásban vagyunk nagyok? Kitépszik ez abból is, hogy a halálról mi csak akkor beszélünk, amikor halottunk van. De akkor mesterien, szép koszorús szavakkal, a nagy illusztrátorok alázatával.

Vagy Baudelaire, Rilke és Ady után lejárt lemeznek érezzük a témát? Félrelökhetőnek, mert sokáig sercegett már a fülünkbe? Csakhogy én nem *témáról* beszélek, hanem *viszonyról*. Mi nemcsak a halálról beszélünk alkalomszerűen, hanem az életünkről is. A nyilvánvaló igazságokat nagy ívben kikerüljük, mint a nagy emelkedőket, vagy a valamikori nagy eszméket. Használhatatlannak tekintjük valamennyit, akár az Isten emlékét vallástalan korokban.

Sokan azt vallják erről: hígak és felületesek lettünk. Léhák, gyorsan égők és gyorsan felejtők. Autóemberek, akik száguldanak, fölverik maguk után a port, s eltűnnek egy kanyarban.

Én nem tagadom ennek a kiábrándult összefoglalásnak az igazát. De azt igen, hogy ennek így is kell maradnia. Mert vagy alkalmas az ember ma is, holnap is a legmerészebb váltásokra s megrendülésekre, vagy sose volt alkalmas rájuk, csak sodródott, hömpörgött lefelé, mint a hólabda.

Még bent a kórházban, mozdulatlanságra ítéltetésem közben, kezdtem ol-

vasni Szabó Ede Rilke világa című könyvét. Fejem fölött a szív működésemet ellenőrző gép ugráló, zöld hullámvonalai, ott kint a nyárvégi gesztenyefák csöndes közönye. Néha egy rigó, néha pedig egy orvos nézett be rám az elkülönítő kémszobák ablakán át. Apollinaire olvashatott így a tűzvonalban, a halálfélelem szomszédságában, gondoltam némi pátosszal s némi büszkeséggel. Riaszt meg senki se tudta, infarktusom van-e, vagy csak a vészjelző szólalt-e meg riasztásul.

A könyvet figyelemelterelésül kezdtem olvasni, lassú iramban, messze kerülve az irodalmi kíváncsiság minden ingerétől. Tudtam, hogy amit olvasok, mihamar nem kerül bele a baráti viták áramlásába — könnyű volt tehát kizárnom a külvilágot. Annál nehezebb volt viszont féken tartani a magamét. Oldalról oldalra rejtelmes fényű tükrök előtt haladtam el. Szabó Ede Rilkeről beszélt, én azonban a saját büntudatom visszhangját hallottam ki a mondataiból. Ha azt írta róla, hogy Rodinhez hasonlóan Rilke is türelemmel nyerte el az életét; hogy a magánya nem szenvedély volt, hanem munkaföltétel: árnyékokat éreztem tolongani a koponyám körül. Az Elhibázott Élet völgyéből kicsapódó kőomlás zaját: napjaim, éveim semmibe zuhogó görgetegét. Mert én minden voltam, csak türelmes nem és takarékos. Csupa átszellemült kapkodás voltam, esetlen gólyalábakon lépkedő kamasz, akinek még a negyvenen túl sem a legvégső dolgok a fontosak, hanem a legközelebbiek. Noha a közeli dolgoknak igazán nincs megrendítő távlatuk, csupán a hatásuk rendíthet meg. Mi más ez, mint a lét felszínes gyarmatosítása? Felszínes térfoglalás, miközben az erendendő kérdések körül minden homályos, kusza, minden csupa félreértés.

Még soha nem történt meg velem, hogy olvasás közben kétségbeesetten irigykedjek! De Szabó Ede könyve úgy támasztott föl egy költőt, hogy a föl-támadásnak minden változása, vállalkozása, hite, szorongása, nyugtalan irigységet keltett bennem.

Ismertem én Rilket valamennyire addig is. De azt, hogy nagy költő, valójában csak Nemes Nagy Ágnes fordításainak s becsületszavának hittem el. Annak a markáns eleganciának, ahogy ezt a polgárinak ítélt költőt, elkülönítve a polgári művészet szokvány jelzőitől, a kozmikus érzékenységű alkotók kivételes csapatába sorolta. Szabó Ede ezt a besorolást egy lírai dokumentumregény izgalmaival hitelesítette és elevenítette meg. Főként a levelek, a vallo-másrészletek tékozló és ihletett adagolásával. Könyvéből engem mégsem a Rilke-művek magyarázata s a költő életregényének a mesteri egybeszövése hozott lázba, hanem a részmozzanatokból kiszikráztatott költői élet víziója. Rilkének az az élet- és érzelmekkoncentrációja, amely nélkül nemcsak hogy művészet nem születhet meg soha, de még a valóság is csak a saját látszatát mutatja meg. „Az út a bensőségből a nagyságig az áldozaton át vezet” — jegyzi föl Rilke emlékezetből Rudolf Kassner filozófus egyik gondolatát. Először csak úgy egytetértésül, később azonban mottóul is odairja Fordulat című verséhez.

Rilke áldozateszméjének persze semmi köze sincs a keresztyényi önfeláldozáshoz, sem a közélet vagy a politika kedvéért hozott áldozatokhoz, mondjuk egy jobb társadalom reményében. Az ő értelmezésében az áldozat fogalma — legalábbis az én tudatomban — ledobja magáról az összehozó tulajdonságokat: az egyén önkorlátozó hitét, a másokért vállalt aszkézis terheit. Az ő aszkézise nem önfeladás, ellenkezőleg, a minél teljesebb önmegvalósítás föltétele. Ha elhúzódik is például a világtól, azért húzódik el, hogy a világ megértésének magaslatibb feltételei közé emelkedjék: „... nekem nem szabad más megvalósulásokat kívánnom és keresnem, csakis a műveimét; ott az én házam, ott vannak a hozzám valóban közelálló alakok, ott vannak a nők, akikre szükségem van” — írja önmagáról egyik levelében. Ugyanebben a levélben még ezt is olvashatjuk: „amikor alkotok, igaz vagyok”.

Az ő erkölce nem más, mint az esztétikához való tökéletes és föltétlen ragaszkodás.

Van-e, lehet-e ennél földibb, de metafizikai sikon is vonzóbb kísértés egy

író számára, különösen egy olyan elakadt fejlődésű ország irodalmában, ahol az ég felé röpülve is a társadalom koloncaival a nyakában röpülhet csak az író? Ahol a rózsáról, a ganyedombról, az árokparton talált pléhkanálról, a gyanús köröket leíró darázsról nem a lét öröme, undora, sem a kettébe tört élet vagy a földi otthontalanság képezte születik meg benne, hanem a társadalmi idegenségé. Mintha az ilyen irodalmak nem ismernék az őstémák leronthatatlan rangját, mintha az abszolút értékeket gögösen félretolnák, holott ebben az ügyben Thomas Mann-nak kell igazat adnunk, aki ezt írja a Doktor Faustusban: „az abszolút értékekbe vetett hit, bármily illuzórikus is, szerintem életfeltétel”. Más szóval, az esztétikai képesség — hasonlóan a humanizmushoz, nem *valami ellenében* megszülető képességünk, de önmagában is érték. Önállósulásra alkalmas minőség.

Sajnos, ahol ez az önállósulás nem jöhet létre, ott a célzatosság, a politikai, eszmei tételeesség jut mindenekelőtt szóhoz. Kosztolányi homo aesteticusa megérzi ezt a kínos és kínzó kényszert, ágál is ellene, de lármás igyekezetében én örökké ott éreztem valamiféle lélektani kivagyiságot, bevallatlan kisebbségi érzést, öngazoló dacot, amely programosan tüntet. Vagyis másfajta szerepekkel szemben egy új szerep vállalását. Ady „mindennek jöttem”-ével viaskodva a *csak művésznek jöttem* gögös hivatástudatát.

Talán fölösleges vallomást tennem Ady mellett, József Attila és Nagy László mellett s részleteznem, hogy az én irányjelzőm újra és újra az ő égtájak felé lendül ki nyugalmából, de ugyanígy fölösleges volna elhallgatnom, hogy egy náluk sokkal esztétikaibb minőséget kiérlelő író is örömet lettem volna. Író, aki nem a l'art pour l'artos kalandot kívánja meg, hanem azokat a metafizikai suhanásokat, megrendüléseket, amelyekben, például nem más a halál, „mint tőlünk elfordult, általunk meg nem világított oldala az életnek”. Vagy amelyekben személy szerint hiteles szavakkal elmondhatjuk, amit Rilke mondott: „én az életet a legsérthetlenebb, leggyönyörűbb kincsnek tartom, és a sok sorscsapás, szörnyűség összebogozódása és számtalan emberi sors prédál esése, mindaz, ami utóbbi éveinket leküzdhetetlen s még egyre növekvő rettenetté fokozta: nem téveszthet meg a lét bőséget, jóságát és hozzánk való hajlandóságát illetően...” „Hiszen biztos, hogy a legistenibb vigasz magában az emberiben rejlik; egy isten vigaszával nem sokra mennénk...”

A rilkei esztétikus lényre való hangolódással én csak egy izgató hiánynak adok hangot, mert manapság a sok mesterkéltnél fény, korlát, mesterkéltnél cselekedet mögött sokkal konokabban kellene keresni magunkban a legbensőbb embert: a be nem foghatót, a csodálkozásra, haragra, szeretetre, s kapcsolatokra éhes embert; a természeti lényt, aki a történelem kihívására épp ez utóbbi képességével is erős hangsúllyal válaszolhat. És még tovább menve meg kellene tudnunk, mi a miénk ebből a világból, hogy ne csak fogyasztói legyünk, de a teremtői is! Az esztétika igénye tehát természeti igény. Az élő ember legbensőbb igénye. A mindig megújuló és megújító meglepetés. A rilkei alkátú költők sorsára rimelve Gottfried Benn már-már az istenkísértésen is túllépő gondolatot fogalmaz meg A líra problémái című tanulmányában: „Az egész emberiség abból él, hogy itt-ott valaki találkozott önmagával, de ki találkozik önmagával? Csak kevesen találkoznak, és akkor egymagukban...”

*

Bárhova nézek: fa, bokor, madár s hajlékony gyom néz vissza. Gyógyulok, vagy csak a reményemet fokozza föl az erdő? Szorongás, halál, természet, egyén és esztétika nehezen körvonalazható sejtelméi kerülnek bennem egymás mellé, mint régen elszakadt édestestvérek egy búcsú forgatagban. Hagyom, hadd tapogassák végig egymást, hadd faggatózzanak szabadon, most már az én tanúskodásom nélkül, hátam mögött egy elkülönített kórházi ágygal, előttem az ismeretlen erdővel. — — — — —

TAKÁCS IMRE

Csak sóhajtás

*El kellene égetnem mennyi mindent! —
néhány szó elegendő.
A súlyt a piacon is súlya szerint,
nem pedig a terjedelme szerint használják.*

*Talán a homlokzat is fontos a gazdagsághoz —
de ha égett barackfák állnak az udvaron!*

*Ki piszkálja szemétben hagyott kincseimet? —
mondván, hogy „A szemétben nincs semmi kincs utána”...*

Énekben gondolkodom

*Mindegyikünknek jut egy halál.
Marad az ország mindig őrizetlen.
Így és úgy rajzolt haza
a rajta élőknek is ismeretlen.
Vázlatait dobja el velünk a sors.*

*A halottas házban a képzeletek
a jégen deresednek és dermednek —
leltárba vett mérnöki munkák...
És minenkünk szabad fölszabadulnunk a rögeszmék
kötelező parancsa alól? — szabad?*

*A könnyek ne áztassák föl az utat,
az égő szemgödörből még lát a szem,
a gyulladt homlok alatt él gondolat,
a dologban ismert és ismeretlen —
együtthatható gyanánt — új dolgot ad.*

*A képzetek elmozdulhatnak, mint a hegyek,
a földvány hasonlít még a régiekhez,
és most is az az erkölcs, mi volt előbb.
(Írtam ezt a hetvennyolcadik februárban,
mivel nagyon szenvedtem már a gyászban.)*

Tank — repkénnyel

*A tankra fölfut a repkény, vagy csak a tölcsérvirágos gyövötin,
és bőven virágozik rajta, virul.
Megsérül a növényi élet, amikor majd a tank megindul.
Elveszti az erejét, ami készült a vegetációba visszarohasztani
a műszaki fölkészültséget, az erőszakot —
A BOMBA A KETTŐT EGYSZERRE TUDJA KIIRTANI!*

*A szerves és szervetlen között az ellentét
mégsem olyan világos, mint lét — nem-lét.
A szerves szervezetlen, a szervetlen pedig megszervezett.
És úgy igaz, így sem igaz egy való helyzet.
Egyszer a cselekvés-vágy sorvad a lassú létben,
máskor a fölszabadult
erőszak hadakozik
az élet ellenében.*

*Rejtjelezett esélyek között sétál,
aki ezen a Földön mint élő jár.
Vigasztalása miben valósulna? —
kúszónövények futnak tankra újra? —
természetes lesz ismét a levegő? —
a környezet gyümölcsöskert lesz, vagy legelő?*

*Bízhatunk-e kedves jövőben? — pangás és harc
változásai között élet-farsang
ünnepeiben hinni tudunk-e még?
Békíteni tudunk-e élet- s halál-törvényt?*

Belső történések

MAGAMÉRT

Nem tudod, hogy álldogálok itt magamban,
cigaretám paraszát a bronz hamutartón tördelem el.
Életem elhibázott részeit egyszer sötét,
máskor pedig színes foltokban látom.
Úgy-annyira, hogy annak a farmernadrágnak a színét is
árnyalatával idézem föl, és arcod aranyló pihéit is.

Lágy ajkadat . . . Hangodat is hallottam tegnap éjjel.
Mostanában sohasem alszom végig az éjszakát.
Jóllehet, ez a délutáni
megvilágosodás is azért történik meg,
mivel az álmatlanság —
mint ahogy a rendezőre visszagurítják a vagonokat —
közelebb hoz egymáshoz mindent.
Bármilyen kevés jut föl az agyam filmvásznára
a megítéletlen időtartamokból!

A tehetetlenség mérge mégsem fajul
gyűlöletté irántad — ez a kínzó! —,
mert a közöny kegyelme azután jöhetne csak.
Mint az izom rostjai között vándorló
steril lövedék, úgy fájsz nekem.

Bizony bármi kiválthatja majd bármikor,
hogy rontson a meg-nem-történtekek közül egyik.
Lehetnék-e magabiztos a jövő csapdáiban,
mikor a múlt szakadécai egy nyál-íz emlékével
ily könnyedén öngyilkoltnak engem . . .

TÁRSAIMÉRT

Elromlott az előjel, amikor a jelek leíródtak.
De hagyjuk a szöveggé züllött verset!
Kezdjünk valami dologba!
Ez a fenyő —
a pákozdi építési telken, a sztráda közelében —
nem áll itt, de elképzelem ide, mert ide ültettem el;
jóllehet, már kiszáradt, elhalt,
láthatatlanul elbomló hajszálgyökerekkel;
érvénytelenül tehát — s ez a képzelés is érvénytelen.
Fontossága lehetne pedig, önbizalmat adna az elmúlt évek
teljesítménye — nem szárnyakat, de legalább gondolat-gyökérzetet.

És elképzelem ide a szőlőt is. Róla vers íródott,
amikor az öccsének adta, aki a verset írta.
Ide jutott aztán a zöld Romeo, nem túrta föl a betont.
Juliája, vagy mámoros fülemüle-gúnárja itt nem lakott.
Lugasát csak én képzelem el gazban fulladozva,
máskor pedig győzelmesen nevelve lombnak hajtásokat.

Elromlott az előjel, amikor a jelek leíródtak.
Én se tudom, mit állít kétszer ez a mondat.
Kérdezhetné is, amit mond.
Olyan ez az éjszakába nyúló betűverés, mint jégverés.
Bár száraz patakágyra az égi háború is az élet.

Magánbeszéd egy hölgyhöz

a képeskönyvekből ismerős zászlótartó hölgyet ma megostromoltam merészen ó pardon Delacroix mester tenyeremben puha vállagömbje. selymesen lágy volt hölgyem szóltam hagyjuk a kénes ágyüdörgést nosza itt a barikádok és kalapos polgárok háborúja dül itt bőrünket hiába vesszük a vásárra kár lenne kár ezek a telt keblek hölgyem és képzelem tovább mert gyerekkorom óta mennyt színezgettem mint szokás bár

a fiú álma harc bizony és ólomkatonáit jó fapuska védi volt nyílaim pisztolyom csapatunk ellenség várak és csaták lángolt az ördögsövény mi vágattunk csillagos lovakon isteni napkordét vonszoltak felettünk felhő-elefántok liliumhússal élt a nyár kék. dongók dörmögtek hozzá álmosan siklott a sikló hold havas éjszaka csúcsára. föl

és a kamasz-futások hölgyem fogcsikorgatós zokogásaim tekergések Angyal föld. utcáin szenespincékben matatások rángatózás izzó szivacstalpakon. vatta-éjszakában a rádió varázsszem-zöldjében az Ön. erotikus pillantása hogy világbirodalmam hőse vagyok egy hentergő hodályban gyerünk előre. hova kérdeztem buzeránsok balekok lányok stricik és szegény-szürke arcok vállak keserves áradatában sodródtam tovább míg isten vezéreljen szólt a professzor mert október huszonharmadika volt mintha víz alatt taposnék most akkori fejemen vonulnék vele aki lódenjén barátja agyvelejét viszi fuldokolva —

a háború hagymázás árnyjátéka sztálingyertyás éjszakái és az acélfejű katonák anyám mögött és a repülő-rovarok a templomi égen tetves menekültek gyilkosok szörnyek az erdei kisértetek puskagolyó-fütyörészése és imáink hogy apámat vezesd haza isten mint a mesében mintha állatok és csillagok színpadán végzetesen —

de ott hölgyem akkor s már tizenkilenc évesen rútul rászédett aluszékony én tapogatóztam iszonyodva a köznapian olcsó ocsmányság és a szent düh sarában és rémüldöztem visszafelé még évekig eszemmel aztán

a történelem vérhabos medence hölgyem jó tudom tanuljak úszni és nővesszek kopoltyút jó de az ábránd a térdben robbanó lendület hogy ki a barikádra föl föl a végeérhetetlen szeretkezés ígérete hölgyem a hajrá az életkorokból rügyező öntudatlan levél persze bizvást s az idő kétértelmű mosolyában vergődő csip-csup tragédiák nem

a természet édes túlzásai és a vágycsapdák a testben tovább
hogyan belátjuk bölcsen és fanyar elménk vad férfiszemünk
lehántja hölgyem a kebeltartót és a hosszú szoknyát
hiszen az érett hús a tompor tört ott át mesterien

harmincéves korára kifényesül az ember azám fülel szuszog
szeme számol de szíve közbedobog és feje lázad siet lassan
próbál fából vaskarikákat húzni régi vaskarikákba
lám a helyi iparosok dünnnyögésében világszimfónia szól
tündérváltozatok műhelye lesz a világ és a szent poézis
madara tojásait kiköltve fölszáll dalolni tanul társalkodik

és ekkor ismét a félrelépés hölgyem a kiszúrt légyott
rongy léggömbként lánctalpak alatt és utasai totty!
ezt a ringyó-technikát a csábítás rossz céda-trükkjét
ezt az előrevetődést a nyíló térdek lágy részébe gyönyörrel
zuhanást hülye szalmaszék hideg lábai közé pocsolólyasan

ugyan miféle harc lehetne még az egyetemes romlás
az önsúlyától süllyedő ellenében miféle romantika
elfojtás és megvalósulás aránytalan szögében báván
a képeskönyv-nosztalgiaikat gubóként lerúgva hát
elundorodva és megelégedve és kitanulva sorra kényszereit
sem a szív sem az ész sem a test sem a lélek nem és nem

de még emelek lábat és fordítok fejet még van talán valahol
valami más valami rejtett zugban és gyanánt meg tova-
vágy bennem a hölgy halhatatlan halmai rései
vágy a barikádtalan ismeretlen völgy-próbák után vágy
a kereső ujjak szemek tündérvágya valami régimódi újra

hölgyem a szerelemben már nem járatlan éppen tartózkodóan
keresem kegyét a privát boldogság háza nyitva tessék
jöhet és a görcsös nyeldekklés a mézbe adagolt epe vagy
viszonylagos fényünk az örökmozgó tükrökben körbe-körbe
ne riassza el már egy jel egy érintés is jó egy óra is
örvendezünk s közeledvén az ember halkal elidőz bókól
ha madarat fogni nem is remél

JUNG KÁROLY

Halottak napja, 1979

*Az udvar oltott mésszel beszórva. Vakító falak.
A hazajáró lélek a szobába zuhan; zörögve áll.
A kútból már feljön a víz — csapkod a halál,
S jönnek a népek, jönnek, nyomuk fekete marad.*

*A pince odújában szomorú kísértet ragyog.
Kanász János durrogat amott; a sarkon dudál.
A röfögő csürhe mostmár úgyis hazatalál,
S jönnek sorban a gyilkos parasztasszonyok.*

*Ezt a gyalogutat egyszer le kellene lépni.
Ezt a gyilkos gyertyavilágot a kezekből kitépní.
Ha talál még élőtt itt, a kapuban, a lélek.*

*Ha naponta ismétlem: nem félek, nem félek! — —
Magam nyugtatnám már. S minden világvégi
Keresztnél, a gyertyasereg, a feltámadást reméli.*

Helyzetjelentés A. D. 1979

*Farkasokká lettünk immár.
Egymás odúját — ha van még ilyen —
Messze elkerüljük.
Hol van már az a bő csobogás!
Hol az a kút, az a forrás,
Ahol vizet ihattunk,
Mohón, hogy a patak
Ingünkben csobogott tovább,
Le szánk két szögletén,
Borotvátlan arcunkon,
Szakállunk mentén.
Azóta már minden áldott reggel
Ott vár a penge, borotvakrém,
S engedelmesen megborotválkozunk.
Még az a jó, hogy a penge
Naponta reggeli kísértés.
Akit szerettünk, nem tudjuk már,*

Szeretjük-e még.
Akit szeretünk még,
Nem tudjuk: szeretjük-e,
S szerelem-e egyáltalán.
Amit naponta hazacipelünk,
Nem tudni, kell-e már.
Hej, vitézek, tudósok, költők,
Ellőtt lábúak, vérköpők, okosak,
Mit akarunk még egymástól?
Vagy csak így sikerült?
Válasz-e együtt lenni veletek?
Válasz-e, ha patak helyett
Már jégkocka csörren az üveg pohárban?
Hol van már az a patak,
Hol ősszel a palicsi pirosalmák,
Hol jószagúan, a Gombkötő utcában,
A piactérről lebegő lányok?
Akkor még csak távozni akartunk.
Távozni mindenáron.
S odaérve, s immáron visszafordulva,
Úristen: a tenger csak tenger!
A fájdalom itt maradt velünk.
Szavaink is, soraink, verseink,
Az áradók, az izzók, a tüzek,
Melyeket egyre szítani kell már,
Mert kihunynak, kiégnek,
A hamu is kihűl utánuk,
Mint a téli csillagok, otthon.

Vázlat egy gyászmise forgatókönyvéhez

I. TÉTEL: A NARRÁTOR HANGJA

„A két obi-ugor nyelv: a vogul vagy manysi és az osztják vagy chanti. Az előbbi 7700 (52,4%), az utóbbit 21 000 (68,9%) vallja nemzetiségének. Ez a két kis nép Nyugat-Szibériában, az Ob középső és alsó folyása mentén elterülő Hanti-Manszi Nemzetiségi Körzetben lakik, a vogulok az Alsó-Ob és az Urál-hegység között, az osztjakok pedig tőlük valamelyest keletebbre, az Alsó- és Középső-Ob (valamint mellékfolyói) mentén.”

(Hajdú Péter: A rokonság nyelvi háttere. In: Uráli népek, Corvina, 1975, 12—13. p.)

II. TÉTEL: RECITATIVO

„Ha például egy nyelvet csak öt-tízezer ember beszél, egy más nyelvű, nagyobb társadalmi közösségen belül, akkor annak a nyelvnek valóban sorsszerű az elsatnyulása. Ez a helyzetük, mondjuk, a Szovjetunióban elszórtan élő kis finnugor szigeteknek. Az illetékes szovjet hatóságok hiába követnek el mindent — anyanyelvű könyvkiadással, szakemberképzéssel, iskolázással — például a ma már mindössze ötezer főnyi vogul (manysi) nép nyelvének megmentéséért: biztosra vehető, hogy egy-két évtizeden belül kihal. Az orosz ma még csak közvetítő nyelv számára, később már nemcsak az...”

(Egy interjúból: Amíg az a kincs megvan. Magyar Szó, 1976. október 31.)

III. TÉTEL: CRESCENDO

„A déli szamojédság közé tartoznak még a Szaján-hegységben beszélt kisebb törzsi nyelvek: a kamassz, garagassz, kojbal, motori, szojojt, tajgi. Ezek a szajáni szamojéd törzsek jobbadán még a múlt század elején-dereken asszimilálódtak a szomszédos szibériai török nyelvekhez (kisebb részüik elmongolosodott vagy eloroszosodott). Legtovább a kamassz nyelv tartotta magát: ez gyakorlatilag napjainkban halt ki.”

(Hajdu Péter: Idézett mű, 12. p.)

IV. TÉTEL: HALOTTI INDULÓ

„Öbügeler öbügeler
Derij öble Vadrécés tó
lakottam-föld szülöttem-föld
a Nagy-havas a Szív-havas
fölmegyek rá fölhágok rá
szellemtanya szellemtanya
zúg a botom zsenge fenyő
Alan kámuk ős-eleit
nem láttad-e ős-anyáit
kuk-kuk-kuk-ku — — — —

Birekej-fi legkisebbik
új alakban megszületett
csuda-erős úgy született
én anyáim én anyáim
félkopolyás Csagán apó
jól van jól van elég immár
hazatérünk hazatérünk
szálas-vállas felöltözik
én gazdáim szebbnél szebbek
uu uu u — — — — —”

(Ak Sztyepán szojojt sámán énekéből. In: Diószegi Vilmos: Sámánok nyomában Szibéria földjén. Magvető, 1960, 201—202. p.)

V. TÉTEL: KÖNNYŰ ORGONAMUZSIKA TÁVOZÁS ELŐTT

„Veggio senza occhi, e non ho lingua e grido”
(Nézek vakon és nyelv nélkül beszélek)

Petrarca: Dalok Laura életében XIX.

Nézek vakon és nyelv nélkül beszélek,
Mint ravatalon nyugvó, kiből a lélek
Elszállt, de úgy, hogy vissza nem tér;
Szár az lókoponya hiába integet. Nem kér

Alamizsnát a koldus! Kezén a pokolvar —
A középső ujján — már úgyszólván biztos jel,
Minek akkor az obulus?! Mert ha felel
A kérdő szóra, ringó pocsolót kavár

Fel, s az iszap nyúlós csápjai elfedik
Az aranykacsát — a bűvárkacsát? —,
Az obszidián szilánkokat, tűket! — achát

Díszeket az asszonyok nyakán! Csöndesedik,
Majd elhal a dobszó. Alig koppanó hant
A gyékénytakarón. Morituri te salutant!

(Ismeretlen költő szonettje valamelyik nyugati finn-
ugor nyelven. In: Híd, 1976/11).

Sted

voltak, akik megszülettek,
voltak, akik meghaltak,
s voltak olyanok is,
akiknek mindez kevés volt.
STachura EDward

Hiába hívtál,
nem mentem csúszkálni a Visztulára,
s te illetlenül
átgyalogtál a park terítőjén,
melyre foltot olvasztott
a csatornapára,
belemosódtál a KÖDbe,
pontokká estél,
mint gyilkossá nagyított áldozata
a FILMnek,
amelyet mindketten szeretünk.

Szeretünk —
javítanál ki most,
mert nem igekötő az emberi élet,
nem a volt, van és lesz szánalmas függvénye . . .
a voltra mondható, hogy van,
a lesznek megfelelője a volt,
s a vannál se több a lesz:
ez a mi halhatatlanságunk . . .
Utolsó esélyünk — mondaná Csoóri Sándor,
sugallná mindkettőt Nagy László némasága.
Nekik hangoltad gitárodát
— hány éve már? —
Virággá vált az ember,
s a dallamok kaptárából
kirajzottak a méhek.
Aztán a húrok kettős sínpárján
elindult a fehér mozdony,
véres kézzel intettél utána,
négy ujjad —
világtájakra szóródó szikra,
az ötödik,
az élet cirkusz-jelképe,
megmaradt,
hogy fölmutathasd a halálnak.

Én valóban irigyeltelek,
Sted,

*hogy télen a telet,
tavasszal a tavaszt,
nyáron a nyarat,
ősszel az őszet szereted,
mert én mindig a tavaszt várom,
tavasszal is a tavaszt,
és ez valahol nevetséges.*

*Azt mondtad,
napfogyatkozás kellene ahhoz,
hogy ne nézz a napba,
(vagy, hogy doktori értekezést írd).
Az égbolt kártyaasztalán,
mint nyert pénzt,
mégis egymásra csúsztatod
a holdat s a napot.*

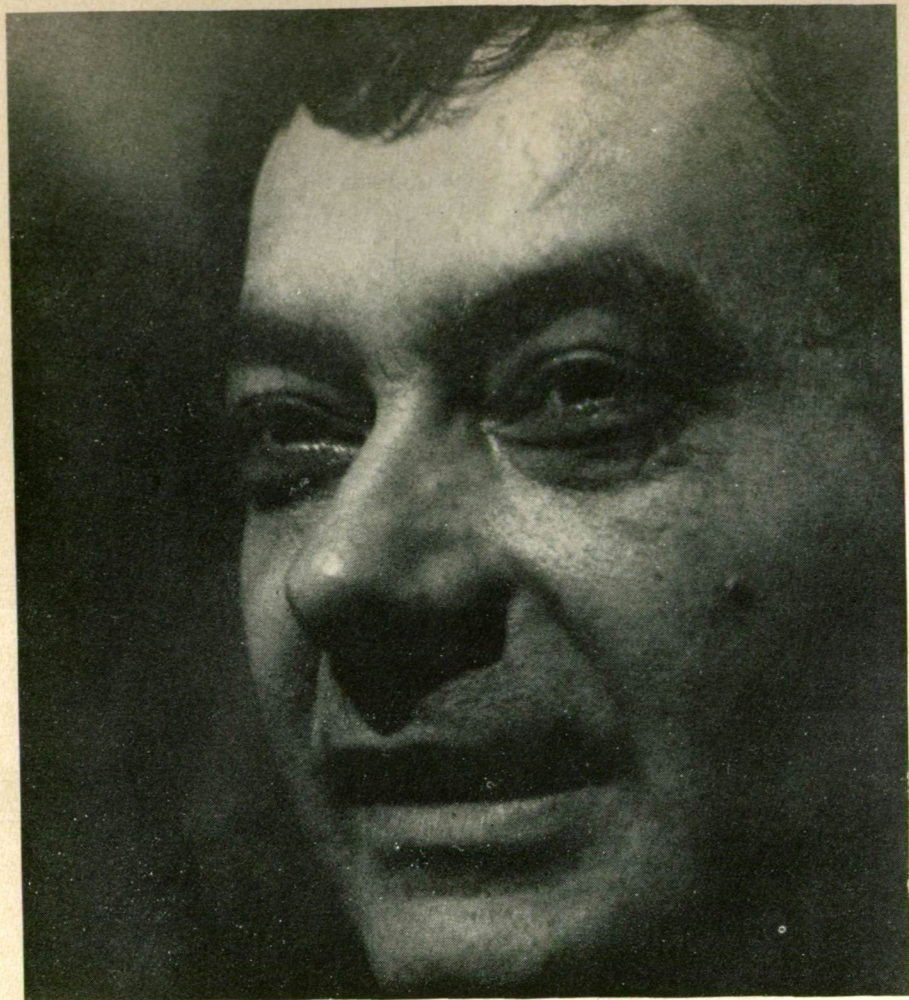
*Verseket írnak Hozzád.
Ne bosszantson.
Tudom, hogy ezt akartad legkevésbé,
de szeretnek,*

*Sted,
élő élettal szeretnek . . .
És, ahogy írtad: minden költészet,
így vers a hallgatás is,
himnusz,
végtelen poéma . . .*

*Ígérem,
sírodhoz nem megyek soha,
és gyertyát se égetek érted,
lángjától megperzselődhet a nyírfa,
s a novemberi temetők
úgyis csak este nyolcig támadnak föl.*

*Befejezem.
A Körös menti gátórházban majd találkozunk,
akár egy hónapig is maradhatsz,
vagy tovább,
amíg a nap szemébe lehet nézni,
s nem szomorkodnak a parti füzek.*

Az emberi alkalom

(Meditáció és vallomás)

„Szerelmes próza egy férfihez” — szürke, irtóztatóan terjengős betétekkel — nem visszataszító? Az esszében a kopogó logika persze olykor túsarkú cipőt vesz föl s kelően riszálva siet a járdán, hogy a megfáradtak, de a kiégettek is odakapják fejüket. Az volna az ingerlő, kihívó, hogy a kést díszes tokba rejtjük s a józanító egybeomosódottat, akár az ünnepi eget — fölgirlandozzuk tűzijátékokkal? Igen, az ólomhomályú égboltot — mint valami karácsonyfát — teleaggatjuk díszainkkal, így terjesztjük ki fantáziánk hatalmát a „földön-túlra” is.

Nem tagadhatjuk az ember, a társadalom *eufémikus* (díszítő, szépbe öltöztető) *világszellemét* (amit időszellemnek, történelmi szellemnek is hívhatunk). Am — akár a *vetésforgó* — *kakofémikus korszakok* következnek erre, amikor a díszeket letépi, meztelenítés jön vagy puritánság, olykor éppen rongyokba öltöztetés. Az *eufémikus* korokban is él a *kakofémikus*, csak lappang, netán gerillaharcot vív, és persze nem uralkodik. Kisebbségben van. Meglehet ilyen szempontból nézni a történelmi, műveltségtörténeti korszakokat. A nagy stílusáramlatokat. Am az eszmék históriáját, a vallások, hitkek életét is. Ki tagadná, hogy a reformáció *kakofémikus* kor a katolicizmus idejéhez mérve, amely viszont megint egyszerűsödés a görög-római mítoszhoz képest? S ki ne látná át, hogy a *szatirikus szellem* mindig a *kakofémikus* kor előhírnöke az uralkodóan *eufémikus* társadalomban. Am azt is látnunk kell, hogy az oly sokszor *inkognitós szellem* az esztétikai Sikamlósban leli boldogulását: *a szellemi kacérban*, mely nem engedi magát megragadni, csupán futólag érinteni s máris száll tovább. S azt is éreznünk muszáj, hogy eme Sikamlós — meglehet — az egész esztétika központi kategóriája. (Vagy nemcsak az övé?) Mert ha a művészetben nem lenne többértelműség, némi homály is, sejtelem, tehát nemcsak nyitottság, de némi zártság is, lebegő titok, fenségesség leple, fátyolos filozófia — legbensőségesebb természetétől fosztanánk meg. *Talleyrand* (?) mondta: a nyelv arra való, hogy gondolatunkat elleplezzük. Ő csak a diplomáciára értette. Mi másra is: a nyelv, a stílus nemcsak a kitárulkozás, ám a rejtgetetés, nemcsak a kifejezés, de a titok nyelve is. Nemcsak anyanyelvi beszéd van, hanem anyanyelvi hallgatás, *elhallgatás* is. Az anyanyelv fényével egyenlő értékű az anyanyelv sejtelmes homálya is. A szellemet ettől az *esélyétől* nem szabad megfosztanunk. Nagy badarság, önlefeagyverzés lenne! Írjunk csak parabolákat is! Esélye ez is az igazmondásnak. Mindig „ahogy lehet” — maximálisan. A szellemben mindig is volt némi *paranoidság*. Különben nem találta volna ki az allúziós kifejezést, a fabulákat, az allegóriát, és a többi. A halált megvető szellem, az elszánt konzekvencia megtanult félni is. Nemcsak fojtogatta — táplálta is ez a félelem. A boldog népeknek nincs történelmük, mondták. Én azt kérdezném: de hol és mikor éltek boldog népek? „Mondd az igazat!” — szól az apa gyermekéhez. „Mondd az igazat!” — így a társadalom java az íróhoz. Am bizonyos ügyész és vizsgálóbíró is ugyanezt mondja annak az ártatlannak, akit bűnösként szeretne elítélni: „Mondd az igazat!” A bármi áron való igazmondásból nem szabad kultuszt csinálni! Az én etikám parancsa ez: *nézd meg, kinek mondd meg az igazat*. Az említett vizsgálóbíró ugyanis az igazságon azt érti: igaz mindaz, amit ő akar, amit ő képvisel. „Költő hazudj, de rajt’ ne fogjanak” — fogalmazza meg *Arany Jánosunk* a régi mondást. Nem vettük még észre, hogy épp az a művészet hazudik, amely mindenképpen, a legaprólékosabban igazat akar mondani? Mert ez végül is nem lesz művészet, tehát *művészetnek kell hazudnia magát*. A legrészletezőbb naturalizmus a leghazugabb, mert ő életnek hazudja magát, holott tudjuk, nincs az a

hajszálvonalas részletezés, amely az életet követni tudná! Nincs az az alapos dokumentum, amelyhez még ne tehetnénk valamit. Arról nem is beszélve, hogy jelen van benne a kiválasztás, beállítás, csoportosítás, a hangsúlyosság, ami egy csapásra elhessenti az objektívítás illúzióját. *Albátor* művek mindig is születtek. Mintha a cirkuszban halálugráskor mi nézők csak annyit látnánk, hogy a trapéz akrobatája ellendíti magát, ugrik, és nem vennénk észre az alullevő, szinte *láthatatlan* védőhálót. Nekünk mindenekelőtt a művészet igazságát kell keresnünk. Ez pedig felteszi: *legyen benne művünkben az a félelem is, amellyel írtuk*. Persze, lappangón és ne látványos fogvagyogtatással, mert ez ismét egy csipetnyi hazugság volna. Ugyanis, aki nagyon erősen fél — az önvédelemből leplezi is félelmét, mert tudja: a szorongót bátrabban támadja meg a pimasz szellem, az elnyelni akaró, a hódító. A látványosan féltő gyanússá válhat. Jól kell leplezni a hazugságot, nehogy bekebelezzenek! A farkas és a bárány meséjében a farkas csak akkor dicsérné meg a bárányt igazmondásáért, ha a balgatag és hiszékeny állat elfogadná a képtelent: igenis, ő, aki a hegyipatak partján lejjebb áll, mint a farkas — ő zavarta fel annak ivóvizét. Mintha a folyók visszafelé, hegyre föl folynának. A farkas tehát a képtelen elfogadását tartaná „igazmondásnak”. Ám ebből a jövőző farkasai nem esznek!

Nem kisebb dologra kell tehát vállalkoznunk, mint az *igazság előítéleteinek vizsgálata*ra. „Lelepleznek” bennünket, megszólítanak? Így is, úgy is megszólítanak. Hogy ki-mik? Hát a prudéria, az álszentség, irigység, ostobaság, érdek és a lélek pestise: a rágalom. Épp ezért kell vállalnunk, mert különben könnyen úgy járhatunk, mint az egyszere szamaras ember, meg a fia, akik mindenki szája íze szerint próbáltak cselekedni s végül ők cipelték hátukon a csacsit, ám még így sem kerülhették el a megvető mosolyt: lám, van egy szamaruk s helyett, hogy ők ülnének rajta, inkább cipelik!

Nekem is vállalom kell e meditatív vallomásban, episztolában a fölírt címet. Mert *mi, emberek alkalom vagyunk egymásnak*, vagy alkalom is, még ha ezt álszerelemből nem is vallanánk be.

A „szerelmes prózával” kezdem tehát. Lássuk előbb, milyen vagy Te, hogy azután kellően sokat beszéljek Mi-Magunkról, a Világról, ahogyan én látom. Mert — s ezt Te tudod a legjobban — a minden konzekvenciát vállaló gondolkodásnál nincs nagyobb szabadságunk. S ha ez találkozik a külvilág megértésével, ám legalábbis türelmével — akkor ez szabadságunk felső foka.

Milyen is vagy Te, szerelmes Barátom?

Karó nélkül is egyenes. Karó nélkül is fölfelé. Természeted szabad, rózsa vagy — futó. Az élet ad néked falat, tetőt, kerítést, oszlopot, nem karót állítottak melléd, hogy egyengessen vagy visszatartson. Hatalom vagy, de szűz, hatalom, de kiszolgáltatott. Törékeny, szép szellem, melyet azonban ha bárki összetörne, hatalmas zaj támadna a lélek és ráció porcelánboltjában. S akkor a tapintatlan elefántnak, az ormótlan erőszaknak e csörömpölés előtt be kellene dagnia fülét s cserepektől vérző talpával nem jutna messzire a menekülésben. A Jó vagy, de ama kenyér jósága ez, mely nem mindig tudja: legalábbis karéjban kell adnia-szétosztania magát, mert a morzsák nem hozzák inyünkre a nagy egész ízét. A morzsákat sokfélék és sokfelé hordják s Te nem ösmerhetsz mindenféle hangyát, hogy melyik öldöklő vagy csak földtűrő, szorgalmatos. Vigyázz hát kenyértestedre, szerelmes Barátom! Szigorúbb Krisztusoknak kell lennünk. Az „ez az én testem... egyétek” helyett azt kell mondanunk: „egyék, mert etetik pedig mindazok...”

Szépnek s jónak ím, neveztelek. Neveztelek hát Szerencsétlennek is.

Szerencsétlen, hova utaztál? Félálom Országba. Oda születél, ahol túl gyakran importálták a szellemet. Ritkábban: mélylelkű, okos és hasznos vándorok, sűrűbben: ügyeslábú utazgatók. De oda is születél, én drága Barátom, ahol — végre! — nyilvánhat már a szem. És ez a Te műved is, és ezt én mondom Neked, a „sehonnai”, aki régebb óta úgy vagyok magyar, ahogy Rousseau Genfben francia volt, én, aki büszkén vállaltam eme „öröklött” státuszt, mert ha már egyszer így történt, így történhetett tudom s akarom is tudni: ha nem vállalnám helyzetemet, mivoltomat, úgy

is eszembe juttatná a mindennapi, betevő pimaszság. Gondolhatod: ha panaszkodó természet lettem volna, az út simábban terülne elém. Mégha nem is „terülj asztalkám” módra. Ám óvjon isten bárkit a panasszal szerzett sikerektől! Aki sajnálatja magát, könnyen megunjuk, mert önzéssel szemben keljfeljancsiként ugrik talpra a másik önzés. Az ember sem gazdagságával, se koldus voltával ne hivalkodjék. Ma már látom: azzal sem kell törődni, ha nyomunkba úgy tódul a mérges híresztelés, mint testünk helyére szemétdombon járván, a bűzös levegő. Mi már új barátságokat nehezen kötünk, talán elő se fordul. Éghajlattól megmeredt nyakunkban ropog az idő, nem tudunk könnyedén jobbra-balra forgolódni. Ám annál szentebbnek tűnik a megpróbált barátság. Annál értékesebb — és vigaszunk, fogódzónk, reményünk ez a sodródó világban. A mi frissebb nemzedékeink nem engedhetnek meg — úgymond — a „hatalmi harcot” egymás között. A közelmúltak véres mementói intenek erre!

Ám hadd faggassalak tovább: ki adott Te alád lovat és nyerget, ki adott? Régi, műremekballadád szavaival:

Boros Anna bársony-nyereg...

Igen, a néhány etnikumból jóvá- és eggyéerett nép adott alád, alánk — *frissítvén* — váltott lovakat. E balladától nagyszerű szabadversedig, az agitációtól a meditációig hatalmas és maradandó az ív. S bár óriási, Te mégis Te maradtál, önmagad variánsait adtad. S nálad minden fejlődés, változás oly természetes volt, annyira belőled következő, hogy ez a hasonlat jut eszembe: a sokrétegű, gazdag földet látva nem csodálkozom, hogy a belőle felbuzgó, indulatos víz minden rétegből hoz magával néhány komor vagy csillámló szemcsét.

Éppen így lehettél a Ritka Szellemek oly gyér soraiban az egyik első, aki viharok után a falvak, városok, országok, a föld felett meglátta az emberiség, s az univerzum zászlaját: a fölsejő és lehetséges szivárványt. Te ki tudtad kerülni a cupogó, duhajszagú *provincializmus* szellemmarasztó sarát. A rekedt és lihegő demagógiát, az állig begombolt dogmauniformist. S azt is, amit — mindmáig nem kellően tisztázott szóval — *nacionalizmusnak* neveznek. S amelynek vádoló címkéjét megint mások — történelmünk nagy idejében nézve — érdekből, lapításból vagy fajankóságból, netán tragikus dilemmától szorongatva hagyták magukon száradni, akkor is, ha nem volt vagy nem volt épp annyi vaj a fejükön. Némely ember hagyja magából kivesszni — felszámolhatni — az egészséges önvédelmi ösztönt, amely még egy rablogyilkosnak is természetadta joga, hát még az ártatlannak vagy félig-meddig vétkeseknek. Ismét az önsatnyítás, önleszerelés modusainál vagyunk.

Nagyon is jól tudtad, hogy a nemzeti gyűlölködés nagy és ártó veszély s nemcsak arra, akit gyűlölnék, hanem arra nézve is, aki gyűlöl. Mert a gyűlölet ez annak egész apparátusa lekötő és szétzilálja az alkotás, a munka energiáit. A gyűlölet, ez az izzó szemű, gyilkos önzés ugyanis minden más népet ingerel: sok ellensége serken. A gyűlölet a gyűlölködőt elvakítja, könnyebb lesz elbánni vele, mint ahogy a dürrögő fajdkakast is jobban puskavégre lehet kapni, mert se lát, se hall saját szerelmes hangjától. Kődös, vérben forgó szemmel nem láthatunk árnyalatokat. A színes, változatos létezésből összeszűkült szemmel aligha veszünk észre valamit. A gyűlölet a gyűlöletet pedig örökös menekülésbe, lappangásba taszítja, melyben az értékek szintén nem kaphatják meg természetes körvonalukat. A gyűlölettől menekülő hajlamos lesz betegesen fölnagyítani a legkisebb veszélyt, ott is gyanakszik, ahol nem kéne. Ő maga is agresszívvé válhat. Mindez képpen elbeszélve: láthattunk olyan börtönört, aki reggeltől estig rabjára vigyázott. Még könnyűzenét se hallgathat a rádióból, nehogy rabja is részesüljön az élvezetből. Önmagát is meg kell fosztania, hogy a másikat megfoszthassa. A büntető is büntetetté válik. Bizonny még sportújságot se böngész, nehogy a figyelmét valami is elvonja feladatától. Ha pedig végre hazatérhet — úgy alszik, mint a tuskó. Ám nézzük a rab oldaláról: ő sem tud semmi mással foglalkozni, csak a rabság gondolatával. Vagy a szökés jár a fejében, vagy pedig *nosztalgikus létezésbe* (belső szökésbe) kényszerül. Reális érzékét elveszíti s könnyen megtörténhet, hogy szabadulása után irreális színben látja a világot, netán semmi más nem hajtja, csak a bosszúszomj. Lenézi mindazokat, akik nem járták

meg a poklot, így a másféle értékek iránt érzéketlenné válik. Természetesen mi itt az ártatlanul elítéltről, vagy egy félig vétkesről szóltunk.

Láttuk fentebb: a gyűlölködés még az ember szabadidejébe is be-beteszi a csizmáját.

Ám éppolyan jól tudod, tudtad Te azt is, hogy amint egy szép nőre csak azért, mert szép — bárki ráfoghathatja, hogy szajha, hisz túl sokan versengenek kegyeiért, míg eme petyhüdő, irigységüktől még rútabb perszónák petrezselymet árulnak a világtörténelmi karneválon — ugyanígy *nemzetgyűlöletet* kenhetnek arra is, aki pedig semmi mást nem cselekszik, mint foggal-körömmel védi a maga természetes, minden embert megillető — elemi! — jogait.

A cél tehát olyan józan, kiegyensúlyozott *értelmezésrendszert* megalkotni, amelyben a fogalmakkal való visszaélés, a pejoratív ítélkezés, értékelés és interpretáció csoportkiszajátítása nem fordulhat elő. Hajdanában a „szent szövegeket” csak a szerzetesek, egyházatyák értelmezheték. Az értelmezés nem privilégium többé! *A cél: a társadalmi össz bizalmat kötelezően olyan nagy etikai tőkének felfogni, amelyből senki sem tulajdoníthat el jogtalanul több részt, mint amennyi belőle a közösség szavazata alapján megilleti.* A társadalom minden tagja nem ismerheti egymást. *Bizalomlánc* által vagyunk összekötve. Én megbízom benne, akit ismerek, ő meg a másokban, akit ismer stb. Ezért kell annyira vigyázni a láncszemekre.

Éppolyan jól tudod Te is, akárcsak én, hogy a faji, vallási és egyéb *előítéletek* — e bizalmatlanságlánc — mellett a szűkebben vett politikai előítéletek, a rágalomnak való hiteltadás mennyi életet tört kettőbe. S azt is, hogy a szellem más terrénján, az esztétikai és a „tudományos” előítéletek töltötték be ugyanezt a szerepet. Ilyen előítélet-maradványnak tartom én például az olykori idegenkedést a groteszk-abszurdoidtól vagy a parabolisztikus ábrázolástól. Furcsa azonban az a következetlenség, amellyel másfelől bizonyos valóban haladó régebbi szerzők (például *Brecht*) esetében némelyek hajlamosak eltekinteni a parabolisztikus, modelláló vagy éppen tézisdramaiságtól. Ezzel óhatatlanul sugallják, hogy a parabolisztikusság érvényessége csak bizonyos korok, szerzők „privilegiuma”. Ami természetesen legalább annyira „tudományon-túli” badarság, mint amennyire veszélyes az alkotói élet sokféleségére, frissességére, tehát mindenképpen nyomorító, szűrkítő tendencia. Másfelől veszélyes azért is, mert olyasféle gyanakvást szülhet, amelyet — hál’ istennek — napjainkra társadalmunknak jórészt sikerült legyűrnie. E gyanakvás lényege: a parabola esetleges negatív ítélkezése kiterjeszhető *minden* társadalomra. Szembe kell néznünk ezzel az állítással, hiszen erről nemigen szokás túl sokat beszélni. A *veszély* megítélése is benne van a tragikumban, komikumban. A parabolisztikumot valójában úgy kell nézni, mint ami többnyire egy *happy end nélküli mese*. Figyelmeztető. Márpedig tudjuk: a mesénél sohasem vetődik fel, hogy a boszorka, miért csak gonosz, miért nincs benne valami kellemes vonás is. A hétfejű sárkány hét feje közül legalább három, lángok helyett, miért nem narancsszörpöt fúj ki orrán-szájában. A baj tehát az, hogy egy *par excellence* fantázia-modust — az úgymond — realista műveknek kijáró aggályoskodással szemlélnek. A durva egyszerűsítésnek ez a formája még az ötvenes évek személyt kultikusan tekintő esztétikai érájából ittfelajított nézőszög. Majdnem olyan ez, mintha valami túllihegő emberközpontúságtól indítatva egy csendélettől is számon kérném az emberi alak jelenlétének hiányát. S ha már erről az elmúlt korszakról esik szó, hadd említem meg: mi jól tudjuk: a személyi kultusz (az akkor *egész* néptől elért reális, nagy eredményektől most eltekintve is) szövödményesebb dolog, semmint kurtán el lehetne intézni. *Többek között* a „kettőn áll a vásár” probléma is felvetődik. Isten sem maradhatott volna fenn a hitvilágban, ha az embereknek *valamiért* nem lett volna előnyös a benne való hit, az Isten imádata. Ennek az *előnyösségnek* a fokát, minőségét meg lehet ugyan vizsgálni, de azt tagadni, hogy ez a szempont jelen volt s hogy ezt a kort valamiként mégis előnyös-ként értékelték az emberek — vaksíság lenne. Előbb el kell fogadnom, hogy azután tagadhasak valamit. A tudatlan, elnyomott népek inkább van mentsége, mint a tudatosnak, műveltnék.

Visszatérve az értelmezés demokráciájára. Hogy ma már Magyarországon a tudományos józanság lehet a legfőbb hangadó, az árnyalódó, gazdagodó szocialista demokrácia s hogy az értékek interpretációja nem privilégium többé, legfőnnebb egyre szűkülő kicsiny körben — abban az egész történelem fejlődésért vívott harcával, a régebbi nemzedékek, forradalmi és haladó mozgalmak annyi halott és ma is élő hő-sével, kiválóságával *együtt* a mi újabb nemzedékeinknek is — talán nem is jelentéktelen — szerepe volt és van. S Te ott állsz nemzedékeink legelső soraiban. Egyike vagy azoknak, akik ma nálunk, irodalmunkban legjobban tudják, mi a népünk s a más, szomszédos vagy távoli népek érdeke. S azt is: mi és mennyi ebben az egészen közös, a valóban mindenkire egyaránt érvényes, és hol vannak árnyalatnyi vagy ennél kontúrosabb eltérések. Világos számodra: az érdekeket *egyeztetni* kell. A *helyi időszámítás* kikerülhetetlen, ám jól kell ösmernünk, méltányolnunk a *közös időszámítást* is. Pontosan kell tudnunk, hogy ha nálunk hajnal — hány óra van a tengeren túl, Európában vagy más földrészekben. *Einsteinék* óta tisztán tudjuk: a gravitáció hat a *mért időre*, a gravitációtól való távolodás is. Sajátos idők vannak, eltérések.

Van a falamon egy kakukkos óra. Ösmerem természetét, szeszélyeit, tudom, hogy siet, és mégis szeretem ezt az órát. Nemcsak, mert anyámtól kaptam, hanem mert otthonom részévé válhatott. Pillantásaim e meghittség ölébe futnak. Olykor egészen kiszámíthatatlan okból megáll, csökönnyös, mint egy öszvér, máskor megindul, de siet. Mégsem dobnám ki semmi pénzért, hiszen nemcsak szép, de még hasznos is: sietésével engem siettet. Ha viszont megáll — némaságával arra ösztönöz, sarkall, hogy valahonnan megtudjam a pontos időt. Ám ha késne — azt is tudnám róla. Akkor ezt a késést beleszámítva igazítanám hozzá életrendemet. Óram természetét megtapasztaltam tehát, az „átszámítás” csupán néhány pillanatomat veszi igénybe: észjárásom is hozzászókot. Akárcsak a más és más számrendszerekben, mértékegységekben gondolkodók agya. A más és más írásjelek olvasói. Óramra nézve szinte ösztönösen adok hozzá vagy vonok le belőle annyit, amennyit késik vagy siet. (Ám így vagyunk a történelem nagy idejét tekintve is, ezt a *helyi* történiákkal egybevetve. Tudom, hogy a polgárosodás nálunk késik, vagy — a művészetben — a szimbolizmus Kelet-Európában az egykori információgyorsaság kezdetlegesebb volta miatt nem egészen egyidejű a franciával stb.) Az „egyetemes” tehát megmarad annak, amihez a *lokálist* mérem, viszonyítom. De ha egészen mélyre akarok menni e kérdésben, rá kell jönnöm: *mért idő* (s nem a *filozófiai idő*) értelemben *nincs is egyetemes idő, csak mindig konkrét időpontokat mérek más, szintén nagyon konkrét időpontokhoz*. „Konkrétan” egyetemes időről csak akkor beszélhetnék, ha mondjuk minden országban kilenc óra volna, kivéve az én hazámat, ahol is — tesztem azt — tízet vagy nyolcat ütne az óra. De mivel időzónák vannak, s „minden inerciarendszernek saját ideje van”, hogy immár felvállaljuk a relativitáselmélet szakszavait is — ilyen *konkrétan* egyetemes időről nem beszélhetünk. Ugyanez vonatkozik az egyetemes (a világtörténelem) idejére, a fejlődés idejére is. A világ egyik pontján kínai császárság van, amikor Franciaországban polgári köztársaság. Két földrajzi ponton levő különböző fejlettségi fokot persze *lényegében* egy szintre lehet hozni, tehát utol tudja érni az elmaradt a másikat, ám a *megkésettség* eltüntetésére tett erőfeszítés mint *sajátosság* megmarad, mint ahogy amott is megőrződik mint sajátosság — a *megelőzés*. A megtett történelmi út jellege, a résztvevők *átszínezik*, átárnyalják az azonos fejlettségeket is. Az „egyetemes” tehát absztrakció, amellyel lehet élni, de vele visszaélni is. Egyetemeség annyit, mint egynek temérdek variánsa.

Nézzük csak, mit veszítenék, ha a kakukkos órát eldobnám, odaajándékoz-nám, netán ellopják tőlem. Látszólag alig, valójában komoly károsodás érne. Nem csupán az anyagi értéke veszne el, vagyis az a még benne levő használati érték, amely azt mutatja: még ennyi és ennyi energia fekszik benne, hogy az időt mutassa. (Ugyanígy viselkednek — szerintem — a nagy történelmi művészeti stílusok is. Bizonyos korokban megint rájönnek, hogy a régi stílusokban még rejtetik annyi és olyan energia, amely képes új tartalmakat hordozni. Ezt nevezzük *vetésforgó-fejlődésnek*. Különböen nem bukkanhatna föl a reneszánszban az ókor kultusza stb. A korok fel-

fedezik a maguk számára a régebbi korok vívmányait mint metaforákat, jelképeket. Ezáltal nem csupán kiüritik és újra töltik ezeket a „formákat” vagy modellszerűségeket tartalommal, hanem egyben azt is bizonyítják, hogy vannak *időtálló s megismételésre alkalmas modusok*, amelyek részint kikerülhetetlenek is, mert előnyösek: a szükségleteket képesek kielégíteni. A *klasszikus érték* így a *tartós* szoros szinonimája lesz.)

Vissza a kakukkos óránkhoz! Mit veszítenénk vele továbbá: emlékeim egy részét is. Egy mindig élémbeugró fontos mementót. Mert ezt az órát bámulva nemcsak a jelen idő bukkan fel előttem, hanem a múlt is. Eszembe jutnak a régi jó órásmesterek, példás türelmük, kezűgyességük stb. Figyelmeztet arra is, hogy *valami kézbe születtem* bele, amelyről én eddig nem tehettem. De mostantól fogva igen — testi, szellemi növekedésem, gyarapodásom arányában. Ám eszembe jut az óráról a feladat: ez a *beleszületettség* azt is jelenti most már, hogy *egy sajátos, szubjektív időszámítás* született általam, amelyet mindig egyeztetnem kell a készen kapott időszámítással, a közösségével. Ez az óra eszembe villantja a családot, a körülményt, amelyek között kaptam vagy vásároltam. Felmerülnek a hozzáfűződő személyek, események. Jó látnom. Megnyugtató vagy felkavar. Ám ha ez a nyugalom vagy lélekfelkavarás nem lenne számomra valamilyen okból *jó* — bizonyosan rég megváltam volna tőle. Ez az óra valami állandóságot sugall. Bizonyosságot a szétszórtságban, a Nagy Diffúzióban. Valamilyen távoli koordináta origópontja s gyűjtőlencséje lesz. Tölcsérszerűen adagol. Konvergenciapontja lesz asszociációimnak, másrészt tőle futnak el — mint *szórólencse* által — képzettársításaim. Éppúgy, mint ahogy konvergenciapontja az irodalmi nyelv a nemzeti nyelv rétegeinek (tájnyelv, zsargon stb.) s mint ahogy egy párt konvergenciapontja — mondjuk — a *sokféle* dolgozónak, vagy amiként a nemzet konvergenciapontja az osztályoknak, tájegységeknek, különböző vallásúaknak, férfiaknak, nőknek, gyermekeknek stb. Magasabb perspektíva, összetartás, összehajlás. (Épp az anyanyelv által mindenekelőtt. Itt a nyelvet tág értelemben mint a meghittebb összetartozás történelmileg kialakult jelrendszerét értjük.) Ez az óra magához rántja képzettársításaimat, mint valami mágnes. Mint ahogy az anyanyelv is *befogadja a jövevényszavakat*, magához rántja s alakítja, magához hasonítja. Minél több származéksztől szül a jövevényszó, annál organikusabban anyanyelvi lesz. (Mint ahogy az etnikai asszimilációban is fontos a jó, frissítő vérkeveredés, és minél több minden származik még belőle, például név- és vallásátvétel stb., annál teljesebb lesz az asszimiláció. Annál irreverzibilisebb.)

Az is eszünkbe jut erről az óráról, hogy noha régi, múltbeli, mégis képes a jelen időt, a jelen perceit mutatni. Mint ahogy a már emlegetett újra „felvett” régi stílusok is képesek a jelen problémáit meg- és felmutatni. Ennek a múltbeli órának sietése, késése is jelenbeli. Ha vennék helyette egy vadonatúj órát, az csak a jelen pillanatra figyelmeztetne s nem mutatná, nem juttatná eszembe a múlt időt is. A változást és a maradandóságot. Ez a vadonatúj óra arra indítana, hogy valamivel szabványosabb, *uniformizáltabb* létezésbe csöppenjek. Egy számomra színtelenebbé, kevésbé változatosba. Egy típusóra csak akkor lesz számomra meghitt, ha legalább a szíja más, és a karcolások, horpadások rajta jelzik: nemcsak birtokom, de bensőségességem birtoka is. Meghitt javammá lesz így. Ahogyan az anyanyelvvél is vagyunk. Vagy a lábunkhoz-testünkhöz szoktatott, „betört” cipővel, ruhával. Nem érezzük feszélyezőnek. (Nem véletlen, hogy már a mítoszban is akkora *büntetés volt az anyanyelv elvesztése*. Hermész is ezzel bünteti az embereket. A bibliai Isten: bábeli nyelvzavarral. Ám egyénre szabottan is komoly büntetés a *nyelvetvesztés*. A sajátos kifejezés elvesztése. Ékhót azzal büntetik, hogy csupán *ismételni* tudja, amit Narkisszosz mond: így alkotnak ők ketten *kétszemélyes Bábelt*. Ékhó nem tudja elmondani a sajátját, szavai pusztá, üres visszhangjai a Narkisszoszének. Nincs polémialehetőség, tehát élet: minden „áll”. Ezzel Narkisszosz is veszít. *Talán nem szeretne saját képébe, ha Ékhóval kicserélhetné gondolatait*. Ám a nimfa részéről semmi más nem kap, mint a saját gondolatainak unalmas ismétlését. Narkisszosz így az Ékhóban visszhangzó sajátmagától menekülve szeret bele arcmásába a vízben. Pusztulásá-

ban a végzettragédia örök dilemmatikus helyzete lappang. Fut magától, Ékhó tőle vett szavaitól — s azt hiszi: az az ember ott a tóban valami idegen, ha már az ő vonzalmára méltó. Narkisszosz egy idegent szeretett, nem tudhatta, hogy önmagát szereti. Vagy pedig: önmagában a más, a nem ismert szépséget. Önmagában a meglepést szerette. Innen is látszik: mekkora veszély, ha nem tudatosul sajátosságunk, önismeretünk nem józan. Ékhó sorsa pedig arra int: aki elveszti egyéniségét, méltóságát, specifikumait, sajátos tartalmait, annak szerelme is viszonzatlan marad s a része megvetés, mert a szajkónál többet aligha ér. Elveszítette varázserejét, ami éppen változatos szavában lett volna, mert ez kihívja a fiú vonzódását. Mert a fiú azt hihette — könnyen elveszitheti, tehát magához kötötte volna. Ám aki ennyire egy vele — annak elvesztésétől nem fél, s mivel unja is — menekül. Ám ha nem is menekül — valaki mászt keres, aki méltó hozzá. Így lel saját arcmására a vízben. Ami megfoghatatlan. Sikamlós. Tünékeny. Egyszerre szimbóluma lehet ez annak, hogy nem lehet lemasolni a történelmi s egyéni létezés modulusait és annak, hogy a teljes önmagunkba fordulás mennyire önszerű! Pügmalión, ki saját szobrába szeret — már egy „enyhébb”, nem végletes Narkisszosz — így bizonyos források szerint boldog a házassága.)

Tudom ugyan, hogy az újonnan vásárolt modern óra majdanában szintén öreg óra lesz, ám azt is sejtem: ez sokkal inkább már csak a gyermekeim, unokáim számára jelentheti ugyanazt, amit nékem most ez a kakukkos óra. Épp azért, mert ők „együtt nőnek fel” vele.

Drága Barátom, hadd mondok el Neked egy ideillő emlékemet, lehet, még nem meséltem. Kolozsváron, még „bolyaista” koromban künnlakó voltam. Lakásom egy udvari szobácska, valaha mosókonyha lehetett. Ezt az időszakot — már nem tudom miből-mitől inspirálódva — a „relatív zoknikorszaknak” kereszteltem. Hogy miért? Nem lévén rendszeres mosási lehetőség, idő, no meg — ne széptegessük — kedv, türelem se igen, a levetett zoknikat sorba raktam a szekrény mellé, bizonyos könyvcsomókhoz. Ügyeltem arra, hogy a régebben levetett zoknik olyan könyvek mellé kerüljenek, amelyeket hamarabb kell elolvasnom. (Íme, itt is a régebbi mint „frissen” időszerű.) Így tehát kialakítottam egy magánhasználatú jelrendszert, egy időszámítást, amelynek kulcsát csak én ismertem. Ám, ha jobban megfigyeljük ennek a sajátos jelrendszernek az alapján egy régebbi (hagyományos) kritérium, tapasztalat lappangott. A „kezünk ügyébe eső dolgok” — időben is első dolgok kell hogy legyenek. Az alma a fájától túl messze nem eshet csak viharban. A sürgetőbb könyveket tehát közelebb helyeztem magamhoz s a régebbi zoknit ezek mellé. Mi volna alapvetőbb dolog e létezésben, mint az, hogy a tőzsomszédságunkban levő dolgokat nem repülhetjük át, hogy mindenekeelőtt ezekkel muszáj számolnunk, velük kell tisztáznunk viszonyainkat, rendbehozni ismereteinket. A közeli megismeréséhez kell vonzódnom, hogy majd a távolsági megismerés is lehetővé váljék. Reálisabbá. Ha a szomszéd emberrel nem vagyok jóba — bármilyen baj esetén ahelyett, hogy segítségemre jönnék — ellenem fordulhat. A legtávolabbi ismerőseimtől, még ha a jószándék meg is van, nem kaphatok gyors segítő kezet, hiszen mire ideérnek, leég a házam. A szomszédal kell tisztáznom, rendeznem viszonyomat s csak azután a távoliakkal. Illetve: legalábbis — egyidejűleg. Honnan építjük a hidat? Nem a túlsó partról, ahol nem állunk, hanem innen, ahol megvetettük a lábunkat. Az induktivitás (mint kezünk ügyébe esés) itt is adva van. A perspektívizsgálat csak ezután.

Vissza a zoknikhoz. Mármost mi volt bennük a relativitás? Az, hogy amikor tiszta zoknim véletlenül egy sem volt már, frissen mosott pedig még nem — elővettem a régiségi sorrendbe rakott zoknit, mint olyat, amely relative fölvehető, mondjuk, egy délelőttre. Aztán egyszer, amikor haza jövök (haza? — lám ezt mégis így mondjuk, mert ebben is ott a vágyunk, hogy legyen otthonunk, hazánk, ha nincs is), mit látok: a háziasszony minden könyvemet „elrendezte”. (!) A zoknikat pedig kupacba rakta egy újságpapírra. Felborult, odalett az én időszámításom! Ő jószándékkal azt hitte: rendet csinál, engem viszont a legnagyobb káoszba taszított! Mert ez a látszólagos zűrzavar, ez a heterogénnek látszó halmaz mégis az *enyém* volt: az

én észjárásomat követte, az én kezem nyomát viselte! Az én memóriám szülötteként az én memóriámat utánozta, ismételte. Ki ne látná, hogy nevezhetjük ezt *sokakkal* közös tapasztalatnak s analógiás alapon könnyen találunk behelyettesítő példákat.

Ki ne látná, hogy az ember igyekszik saját bevált tapasztalatait, szervezési modelljeit, hierarchiait magasabb szinten ismételni. A költészetben ott van a *szinekdokhé*: azt mondom: „a sereget várta a török” — nyilván nem egy török várta, hanem törökök, egész had. Az egyes szám itt *képviseli* a többes számot, a sokaságot. Valamit kiugratunk az élre, hogy *reprezentáljon* s egy pillanatra az ő villámfényes evidenciája vonja homályba a létező többieket: kis ideig tegye mellőzhetővé. Költészetet mondtam? Verset? A minap látom egy naptárban a reklámszöveget: „Szépség annyi, mint ápoltság.” Ki ne tudná, hogy az ápoltság csak egyik s nem is elsődleges feltétele a szépségnek. Hiszen akkor vad, kusza, bozotos szépség nem lehetne — még a természetben sem. A szinekdokhé — lám — áthatotta a reklámot is. De vajon csak azt? Mi a pénz? Azt mondják, „jelképe” az értéknek. Én azt mondom: szinekdokhéja, mert reprezentálja mindazt a sok konkrét értéket, amit meg lehet vele vásárolni. Behelyettesítés. De mi a vallásos áldozat? Ez is *csere*: egyet áldozunk a sokaság, a közösség helyett, annak nevében — képviselőjeként. Amíg az Egy nem képviselhetette a Sokat, a Számosat, a Tömeget, ez az *etikai szinekdokhé*, vagyis az áldozat sem alakulhatott ki. De hiszen már a törzsfőnök is a törzs *nevében* tárgyalhatott a másik törzsfőnökkel. A sokat képviselő Egy ősi felfedezés, megrövidíti a „közlekedés” útjait: az embert *a szimultán jelenlétre* fegyverzi föl. Itt vagyok *személyesen* s ott távol *képviselőm által*. Ez egyben a távolság és idő áthidalása, legyűrése is. Ismét egy „kezünk ügyébe eső” módozat: a közeli Egyet küldeni messzire a Sok nevében. Ehhez azonban az Egyet hatalommal, beléje vetett bizalmunkkal kell felruházni: egyezményessé kell tenni, hogy noha ez is *Egy*, az értéke mégis nagyobb, mint bármelyik Egyé a sokaságból. Ki ne látná a lappangó matézist, geometriát a szellem alján? Már *Hobbes* is hasonlót vallott, lévén *Descartes* korában oly fejlett a matematika, hogy összehasonlítás alapjául szolgálhatott. Ki ne látná, hogy a *szinekdokhés gondolkodás*, észjárás minden hierarchia tengelyében áll. A hierarchiákban (értékrendekben, a főlé- és alárendelésben) gondolkodó észjárás mögött a konkrét értékformák megtapasztalása áll. Ezzel szemben a kaotikusabb szellemállapot a *szinesztéziás*. Ez is a költészetben maradt meg atavisztikusan. Azt mondom: „a kék felsikolt”. Érzékszervi funkciók kevertisége, áttolás, áthárítás: amit a szemmel (látással) kellene érzékelnem, azt a hallással (füllel) érzékelem, természet érzékletessé. Ha a szinekdokhés gondolkodás a tudomány jelrendszereinek szerkezetében áll legfőképp, noha az ősi költészet is őrzi — a szinesztéziás („kezdetlegesebb”) gondolkodás a művészet televénye. (Jól érezni: a mai strukturalizmus mögött az ősi számmisztika és misztikus grammatika is ott van.) Létezésünkben a szellem alapján az érzékcslódás éppúgy jelen volt, mint a képviselheti egyezményesség. Szinesztézia és szinekdokhé. Ezek egymást váltják, de egyidejűek is.

De más példát is hozhatunk. Itt van mindjárt az egyén és a közösség, valamint a halhatatlanság problémája. Vagy a családé és a nemzeté. A *mikrovariánsok* és *makrovariánsok* (kisebb, illetve nagyobb, egymást utánzó változatok) kérdése. A nemzet szeretete a családi, a szülőföld iránti vonzalmat teszi fejlesztő *mimezis* tárgyává. A kisebb kiterjed a nagyobbra. Utánzás, ismétlés által. A másfélék iránti vonzódás az első idegenek, a jószomszédok, szerelmeink, valamint a barátaink iránti érdeklődést, vonzalmat tükrözi nagyban. Így jövünk rá: „idegent” is lehet szeretni. Bizonyítódik: ha kezdetben csak anyánkat szerettük — lehetséges *idegen* nő szeretete is a szerelem által. Hiszen anyánk is idegen nő volt apánk számára legelőször. Az apánk vagy testvérünk iránti szeretet pedig előkészítője a barátság érzésének. Íme, képesek vagyunk azt szeretni, aki eredendően nincs olyan közeli kapcsolatban velem. A barátság által ez lehetségessé válik, sőt igen gyakran meg is haladhatja a a vérrokon iránti szeretetet, pláne, ha abban érdekellentétek kevésbé merülhetnek föl, mint a rokonságban. Az „idegenek” megszeretése végül is *ugyanolyan lehetséges, természetes és valóban emberhez méltó érzés, mint a másik: a vértestvérek szeretete.*

Pszichológiai, pszichofilozófiai alapon elmondható: a *történelmi mimezis*, a *pszichológiai mimezis* állandó kísérője az ember életének. De nevezhetjük *strukturális mimezisnek* is, melyben a kisebb modell alapjául szolgálhat a nagyobb organizációknak. Persze nem minden *makett* állja meg a helyét hatalmas épületeként! Ezért ró nagy-nagy felelősséget emberre, társadalomra az utánzás. A *modellek teherbíró képessége, hajlékonysága, feszíthetősége* — mindig ennek megállapítása a legfontosabb.

Tudjuk: az egyén, ha nem is mondja ki, vágyik a halhatatlanságra. De vajon a nemzet mint *kollektív individuum* nem vágyik rá? Legalábbis mint *másban-folytatásra*?

Egy ellentmondásos, de nem felszínes író, *Merezskovszkij* mondja *Leonyid Andrejev* néhány hősről: „Bazarov nyugodtan mondta: »Meg fogok halni s a bojtorján nőni fog«. Nikolajevics Szergiusz elragadtatással teszi hozzá: »És a bojtorjában én leszek.«”

„De lássuk, így van ez? — kérdezi *Merezskovszkij*. — Én én vagyok és nem vagyok én; az, ami a legértékesebb bennem és ami csak bennem van meg, ami nem fog megismétlődni, ami engem Péterré, Ivánná, Solonná, Goethévé tesz, nem lesz többé a bojtorjában. Nemcsak az embert, hanem a növénytetőt is lehet ezzel a bojtorjánhalhatatlansággal táplálni? Nem felel meg jobban az emberi méltóságnak, hogy egyáltalán ne létezzék, mint hogy a bojtorjában éljen? Ha fejünket vették, nem siratjuk a hajunkat. Ha eltörlik a személyiséget, semmiféle vágyódást nem érzünk valami reális halhatatlanságra. Őszintén szólva, ha én megsemmisülök, azt szeretném, hogy minden megsemmisüljön: különben így is lesz. Ha nincs személyes halandóság, velem együtt minden elvész számomra.” Majd *Giordano Brunót* említve hozzáteszi: „ő is tudta: többet ér egy élő kutya, mint egy döglött oroszlán”. Ez utóbbit akár a *grandomániás* nemzeti érzés megintésére is idézhetnénk. A dicsőségszomjas hódításnak — mementóként. Így folytatja: „Próbálják meg halott gyermekei fényképével vigasztalni Ráchelt, aki »halott gyermekeit siratja.«”

Nos, tegyünk ehhez hozzá mi is ezt-azt. Az idézetek ellen több kifogást is emelhetnénk, például: a bojtorjánok sem egyformák, hisz nincs két egyforma falevél sem, ahogy *Leibniz* mondotta volna. Tehát Szergiusz épp arra a bojtorjánra gondolhatott, amelyikben ő lesz, míg egy másik ember a másikba jut. *Így a sajátosság-személyesség-immanencia átmentődik*. Feltéve, ha hiszünk az ilyesmiben, mely panteisztikum, reinkarnálódás.

Azonban hagyjuk most ezeket a logika támasztotta jogos ellenérveket, nézzük meg azt, amiben mégis igaza van. Abban, hogy *kétséges vigasz a valami másban továbbélés*. Más alakban továbbélni — ehhez *Próteusz* „edzettsége”, „lényege” kellene. Ő így érzi *sajátlényegűnek* magát, hogy nem ismételi: illetve csak a nem ismétlést ismétli. Formáját változtatja, ám lényege: a változandóság marad. *Próteusz méltósága a nyomtalanul eltűnés méltósága*. Legfőbb geometriai nyomaiban fogható meg. Az ő állhatatossága a hűtlenség. Erme alaki hűtlenség azonban a lényegi hűséget őrzi, annak rangrejtése. Kérdezzünk tovább: vigasztalhat-e bennünket a mai világ, ipar, civilizáció fejlettsége, ha a kipusztított népekre gondolunk? Vigasz lehet ma egyetlen nemzet számára is, hogy majd más nemzetekben — más alakban, más nyelven stb. továbbélhet? Vigasz lehet-e az indiánnak, hogy utódjai „neolatinként” élnek tovább? Kötve hiszem! Ezt az *öngyilkos altruizmust* még Krisztus követői is szigorú megrovással nézik. Nyugodtan mondhatjuk: a kollektív halhatatlanság épp a nemzet s ennél csak egy nagyobb van: az *emberiség* — szemben az univerzum élettelen (vagy tán élő?) túlerejével szemben. Ha nincs érdek — nincs altruizmus sem.

Jól tudom: könnyű lehet azoknak a vallásoknak, amelyek hasonló *bojtorján-túlvilágot, bojtorjánfeltámadást, bojtorjánhítet, bojtorjánfilozófiát* sugallnak híveiknek. S talán a híveknek is könnyebb. De az észnek rá kell jönnie a Nagy Manóverre. Őket az Ígéret Pénzével fizették ki. S ők *haladékat adtak* az adós társadalmi létezésnek, mert hatalmas kamatban reménykednek. Ám a ravasz adós markába nevet s a naiv hitelező nem sejtí, hogy úgy járt, mint az az ember, aki kiszáradt

tenger fenekén lakik s azt mondja neki adósa, egy halász: „majd ha ismét megjön a víz, halakat fogok s tízszeres pénzt kaphatsz vissza”. Ennek ő örvend s nem jut eszébe: ha jön a víz, ellepi az ő tengerfenéki kalyibáját is, őt magát pedig megfulasztja. Így az adós örök adós, a hitelező pedig örök hitelező marad.

Vissza azonban az „időszámításhoz”. Vajon, ha a helyi időszámításokat komolyan vesszük, s hozzá igazodunk, azt jelenti-e ez, ne tudnánk vagy tagadnánk a „greenwichi időt” vagy az „atomórát”? Én a zoknik esetében ne tudtam volna, hogy létezik egy másfajta szisztéma is, mint az én olvasási sürgősséggel megjegyzett „relatív zoknijaim” rendje? Persze, hogy tudtam. De ott és abban a helyzetben, abban a ziláltságban ez volt számomra a legésszerűbb, legkézenfekvőbb. Tehát a legalkalmasabb, *legpraktikusabb modellt* alakítottam ki, amely megfelelt rohanó életem ritmusának. Egy ilyen szobácskában, afféle körülmények között, más modell kialakítása akkora időt vett volna igénybe, hogy millió egyébről, netán fontosabbakról lekések. Ha egyáltalán sikerült volna. Ki ne ismerné a tehetetlenségnek azt a már-már „agy-bomlasztó” érzését, amikor a szennyes edények annyira felhalmozódnak a csap alatt, hogy az ember nem tudja, hol kezdjen hozzá, nehogy eltörjenek s közben mégis elfoggyanak. Mert időközben újakkal is szaporodnak. Már-már megértjük a teknőst utol sohasem érő gyorslábú Achillesz esetét *Zenon* magyarázatában. De eszünkbe jut Héraklész gordiuszi módozatú nagy tette is: Augias király istállóját úgy takarította ki, hogy az épület két falát kiütötte s átvezette rajta a folyót. A természet erőit hívta segítségül. Ez a társadalomban olykor a forradalmi tömegerő, amely *tabula rasát* képes (mert muszáj neki) teremteni, még akkor is, ha mint az iskolai táblán a szivaccsal letörölt szöveg vizes képe még egy ideig fölsejlik. Netán a karcolások nyoma.

Az én diákkori megoldásom enyhe „reformista” szolúció volt. Ideiglenes, magamnak haladékat adó *sajátos* — átmeneti! — tájékozódási modell. Űrövidítés. Időmegtakarítás. Két, napról napra használt, szükséges dolgot (könyv és zokni) praktikusan egymás mellé tettem. A memorizálás könnyebb volt így, mert a két, állandóan szükséges dolog segíti a bevésést, másrészt az ellentétes irányúságon alapuló szisztémát — éppen a kontraszt miatt — könnyebb volt megjegyezni. Két ellentétes irányú párhuzamos találkozott az aktualitás pontjában: a régen levetett zokni — az újonnan vásárolt és olvasandó könyv. A zokni régisége „időszerűvé” tette használhatóságát, hiszen többet szellőzött. S mivel én magam teremtettem, jól ismertem „szisztémám kódrendszerét”.

Elismerem, nem túlságosan „lélekiemelő” a relatív zoknik históriája. Am az is bizonyos, hogy a kellő elvonatkoztatás távlatában bármi virágzirommá válhat.

Am, hogy ne higgye senki (mert Te sose hitted): netalántán „múltnosztalgiába”, „konformizmusba”, „konzervativizmusba” stb. süppedtem, hadd mondom el — ezt kiegészítendő! — a *szárazkenyér-elméletemet* is. Remélem, ezt se mondtam még el, vagy legalábbis nem sokszor, drága bocsánatos Barátom.

Egy kis család minden nap vesz — mondjuk — két kiló friss kenyeret. Egy idő után azt veszik észre, hogy mindig körülbelül fél kiló megmarad másnapra — ezt pedig früstökre eszik meg. Ekkor azonban már ismét van aznap kenyer. Az apa dilemmákon köszörült agyú, felveti hát a kérdést: ezzel a takarékoskodással azt értük el, hogy mi tulajdonképpen csak *legelső ízben* ettünk friss kenyeret, azóta soha. Hogy érted ezt? — csodálkozik az anya. Azért, mert leszámítva a legelső esetet, amikor először vettünk reggel két kiló kenyeret — azóta minden reggel a maradékát esszük. Délben viszont már az aznap reggel vásárolt kenyer sem egészen friss, bár még nem is száraz. Amit nyertünk a vámon — elveszítettük a réven. Nem adtuk a kutyanak, macskának, magunk ettük meg, ám így elestünk a még szinte párolgó, rugódzó belü kenyér élvezetétől. Ami nem feltétlenül lett volna hedonizmus. Az anya gondolkodott egy keveset, majd így szólt: vegyünk ezután csak másfél kilót. Nem jó, szolt az apa, mert akkor meg nagy számitgással kell belőle szelni, hogy elég legyen, meg hátha vendég is jön — és eme centizgetésben odalesz a *fesztelen evés* öröme. De még az is előfordulhat, hogy másnap reggel később érkezik a pékhez

a kenyér. Mindenünnen elkésünk. Álltak hát eme játékos dilemma közepette. Persze, mi jól tudjuk: van megoldás. Például megpirítani, hogy jóízű tartalékul is lehessen. De mégis másért mondtuk el mindezt. *Mutatis mutandis*: a társadalom, az erkölcs is gyakorta kerül efféle dilemmák elé. Sajnáljuk radikálisan vagy szükség szerinti fokozatokban, *adagolva* lebontani a régit, s ez végeredményben az élet új s új örömétől foszt meg bennünket. Hamis kegyeletből, álszeméremből, félszből, fősvényeségből, restségből stb. sokkalta nagyobb értékeket veszíthetünk. A jó, hasznos és szép régi megtartása csakis a jelen s jövő ésszerűségének erős karjai között lehetséges. Valaminek jó az ize, szép a színe s hasznos a rendeltetése: érzékszerveinkben ott kuporog az etika lehetősége, az értékrendeké. Ezek közül néha választanunk kell, sorrendet kijelölni, máskor meg egyeztetnünk.

És milyen remekül tudtad Te mindezt, amikor például a népköltészet univerzálisabb lehetőségeiről, eszközeiről írtál — feledhetetlenül!

Ám hatoljunk még tovább. Lássuk, hova szeretnék, hova tudok kilyukadni. Nézzünk egy *ingát*. Földünk nehézkedési körében az inga száll jobbra, balra, tapogatja a tereket. A kar hosszúsága meghatározza, milyen távolságú pontot éríthet a maximális kilengéskor. Ha fixáltsága megengedi s a lendítés egészen nagy — kört ír le, mint a hajóhinta, ám ha magára hagyjuk, immár egyre kisebbedő félköröket, negyedköröket stb., míg végül is viszonylagos nyugvópontjára ér. Ehhez törvényszerűen vissza kell jutnia. Sőt — „kalandozásai” a mi téridőnkben egyáltalán nem volnának lehetségesek, ha lengés közben e nyugvópontot futólag nem érintené, ezen minden esetben nem haladna át. Minden más pontot az inga kevesebbszer érint, ám a nyugvópontját mindig s utolszor is érintenie kell. A világ sok-sok pontját érítheti szellemünk, de mindig *énünk nyugvópontján* keresztülhaladva. Az „én vagyok”-on és „én ez és ez vagyok”-on keresztül. Nos: így vagyunk kultúráinkkal, nemzeti és népművészetünkkel, anyanyelveinkkel is. (Hisz mondtuk: a nemzeti kultúra, a hagyomány maga is nyelv: a meghittebb, szűkebb, bensőségeesebb összetartozás jelrendszere. A kultúránk „védőszínünk” is. A stílus pedig az eleven beszéd „tanatózisa”.) *A nemzet s így kultúrája is egyben kollektív memória; információs kút; a friss tényeknek kollektív éniükön, individuumunkon (tehát a szubjektív Mi-n) való átrostálása, megsűrűése, csoportosítása, értelmezése, szembesítése stb.; asszimilált kultúrák befogadója; a „mi legyünk” történelmileg kialakult akarata, mely szülőről gyermekekre száll; a magasabb összetartás erkölcsse; a gyűjtőlencse s egyben a szórólencse „tadata”; etnikumok, szellemek, tájak, vallások konvergenciapontja, sőt az osztályoké is (még ha nem is oldja fel érdekellentéteiket, legfönnebb olykor, mondjuk, közös nemzeti szabadságharcban, mikor „feljűggesztik”, elhalasztják az osztályellentétek felvetette problémák enyhébb vagy élesebb konfrontációit); a „mi jó nekünk, mi rossz nekünk” beállítottsága (hisz ez még két szurkolótáborban is megfigyelhető, alacsonyabb szinten: vitatkoznak, melyik futballcsapat ellenfélként való kisorsolása lenne jobb, előnyösebb klubjuk számára stb.); közös alkotások megőrzése, szervezett s ösztönös védelme és új közös alkotásokra való igyekezet, irányulás, lendület; az „én” és a „te” (vagy „ő”) kiterjesztése a „mi” és a „ti” (vagy „ők”) disztinkcióra (nota bene: a mi célunk az, hogy eme disztinkció pusztán a szellemi-politikai-gazdasági cserét, a közlekedést és közeledést megkönnyítő disztinkcióná válasszon, s minden előítéletes tartalma kivesszen, ám a nép mégis őrizze rugalmas, jól működő, egészséges, reális önvédelmi tudatát, ösztönét eme disztinkciónál által). Bár minden réteg, osztály, csoport stb. hozzájárult a nemzet kialakulásához, kétségtelen: minden korban más és más osztály, réteg stb. volt a „hangadó” (politikai nemzet), s az is vitathatatlan, hogy a legszámosabbak, a szegények, a dolgozók, a legnagyobb terheket viselő hozták érte a legnagyobb kollektív áldozatot. Az is logikusnak látszik, hogy amikor eme dolgozó sokaság egy társadalom hangadója, fő hatalmi tényezője, a nemzet ügyeiben is nagyobb felelősséggel viselkedik. Kötelezik ugyanis erre hajdani már-már emberfeletlinek látszó áldozatai, eme erkölcsi s anyagi befektetés, amelyet az egész közösség javára jól kell kamatoztatni. A nemzeti összetartozás érzése ugyanakkor a történelmi tapasztalatok forgalmas, eleven — s nem hétköznapra s pecséttel*

zárt — raktára, amelyhez nyúlni kell s azt gyarapítani, nem csak kivenni belőle, de hozzá is tenni, nemcsak tisztogatni, a fölöslegeseiktől vagy a „tűzveszélyes” holmiktól megszabadítani, de új és új hasznos dolgokat a helyükre rakni. A nemzet kultúrája, emlékezete *asszociációs bázis* az embereknek, a művészeteknek, *hivatkozási alap*, viszonyítási és viszonyíthatósági „fix pont”: ezen állva magunkhoz viszonyítunk s egyben mások viszonyításainak tárgyává is leszünk. Már ennyiből is látszik, hogy a nemzetnek ezt az igen összetett fogalmát súlyos tévedés lenne a *politikai nemzet* fogalmával felcserélni, összetéveszteni vagy csak ezzel magyarázni. Vagy a meghatározásban *földrajzi-gazdasági* tényezőknek egyoldalúan a valóságosnál „előkelőbb” helyet biztosítani. *Az etnikai szempont túlhangsúlyozása pedig nemcsak alapjaiban hamis, hanem tragikusan veszélyes és önveszélyes* is. Több etnikum hozza létre a nemzet jól kontúrozható szellemi-kulturális „profilját”, bárha domináns mindig van benne. A fontos, a legfontosabb: *a közös történelmi tudat, az önmegtartásra tett közös erőfeszítések tudata*. Ezt röviden: nyelvi (anyanyelvi) tudatnak is hívhatjuk, mely mintegy színekdoxhéja valamennyi, már emlegetett vagy esetleg nem említett tényezőnek. Ezért bárki valamelyik nemzethez tartozónak mondhatja magát s kijelentését *legfőbb illetékességűnek* kell elfogadni, amennyiben ezt a hovatartozását minden körülmények között megvallja. (Itt az abszurd körülmények, vagy az akasztófalval fenyegetés esetei kizárva, tehát az egészen rendkívüli állapotok, amikor is kiirtással fenyegetik azt, aki megvallja hovatartozását: ez esetben, aki letagadja hovatartozását, nyilván csak *átmenetileg* teszi s célja éppen eme hovatartozás önvédelme, a letagadás itt önmentés és a nemzeti tudat, öntudat túlélésének, önmentésének egyetlen lehetséges modusa.) Ezt kiegészíti (tudniillik a minden körülmények közötti megvallást): a közös nyelvi (anyanyelvi) származástudat vállalása, tehát az összetartozás jelrendszerének megvallása, elfogadása.

Mindebből látszik: a nemzet sajátos *erkölcsiség* is. Az ellenségtől megtámadott közösség nem tartja erkölcstelennek azt a hozzája tartozó egyedet, csoportot, aki s amely — teszem azt — rossz utat mutat az ellenségnek s ezzel „hazudik”, „becsapja” őt. Ugyanezt a hazugságot elítélné, ha a hozzája tartozó rovására tenné. Ki ne látna tehát a „hazugság” és „igazmondás” etikai értékének illetően — szükségszerű — relativizálódását? Ki ne látná, hogy a nemzeti kultúra, sajátos jelrendszer a titkolódzás nyelve, s egyben *véddőszínünk* is, olykor riasztó szín, akár a természetben az élőlények embernél alacsonyabb csoportjainál. Az állat is cseles, ravasz, „hazudik”, amikor „beleolvad” a környezetbe, hiszen ő nem zöld falevél, hanem állat. Ha elriasztólag erősebbnek mutatja magát — ez is „hazugság”. Vagy amikor tettettet halált (tanatózist) mutat — nem „hazudja” a halált? Ám mindezt „jogos” önvédelemből teszi. Fél az erősebb, nagyobb ellenféltől vagy ellenségtől.

A nemzet azonban *szervezettség* is, amelyet épp a *praktikus érzék* hozott létre, a nemzet az értékelésnek egy bensőségebb rendje, hierarchiája: a más értékrendszereket a saját értékrendszerrel való összevetésben fogadja el (részint), vagy utasítja el ilyen, amolyan mértékben. *Hugo* is nemzeti költő, *Petőfi* is. (Most tekintsünk el attól: mennyiben reális dolog *nem* az egész nemzeti költészet javát tenni központtá, hanem inkább egyetlen — képviselő! — személyt. Én a „kollektív nemzeti költőre” szavaznék, még ha egy nevet könnyebb is „megjegyezni”.) Mi is szeretjük, elismerjük Hugót s benne épp azt a magatartást (például a hazaszeretetet, a franciák szeretete), amely hasonlít a mi saját értékeink iránti szeretetre. Mégsem mondhatjuk s nem is tudnánk mondani, hogy Hugo a *mi* nemzeti költőnk. A franciák se vennék jónéven.

Nézzük a nemzetet, mint a *praktikus érzék* szülöttét. Ahogyan az emberek rájöttek arra, hogy egy országon belül földrajzilag-gazdaságilag a megyei vagy tartományi felosztás segíti a létezés jobb megszervezését, ugyanígy vagyunk más szinteken is. A kisebb, bensőségebb hierarchiákat könnyebb áttekinteni, koordinálni, csakis így nem tévedünk el a világerdekek átláthatatlan szövevényében. *Minden integráció méhében hordja a differenciálódást*. Éppen ezért, még ha lesz is majdan valamikor „világnemzet” (egyetlen világnyelv értelemben) éppen a sokfelől jövő fej-

lődés, tradíciók, valamint a területi másuttlevés miatt a világnyelvnek csupán dialektusai lehetségesek. Világnyelv lehetséges tehát, de világananyelv nem, mert ez a kisebb közösségek sajátja lesz, a vidékéké, „zónáké” vagy ahogy akarjuk. Valamilyen meghittebb, szűkebb, bensőségebb jelrendszerre nemcsak szükség lesz, hanem egyszerűen kikerülhetetlen. Az anyanyelvek (akár mint csupán dialektusok) halhatatlanok.

Nézzük a nemzetet mint ismeretelméleti, metodikai lehetőséget. A nemzetek története nemcsak követendő vagy elretentő példákat kínál a más nemzeteknek, hanem összehasonlítási alapot, hivatkozási bázist is. Referenciákat (ráutalásokat), sőt allúziós talajt (rejtett célzások lehetőségét stb.) Azt is megfigyelhettük, hogy mindenki számára más az elretentő és más a követendő példa egy másik nemzet történelméből. Említettekkel a nemzetek — *volens nolens* — nagy szolgálatot tesznek egymásnak. Ha látom, hogy az előttem lépkedő ember elcsúszik egy jeges járdai tócsán, fölsegítem és szépen kikerülöm a veszélyes helyet. Ezután jobban a lábam elé nézek. Ha viszont azt látom, milyen jókedvűen sikanyózik a jégen — netán nekem is kedvem szottyan egy kis felfrissülésre. Bizony *nem lehetünk eléggé hálásak a más nemzeteknek, akik akár hősiességükkel, akár fájdalmas szegényeikkel arra indítanak, hogy megismételjük a szabadság imádatát, a nem „öncélű” szabadságát, gyűlöljük a zsarnokság megaláztatásait és kikerüljük az embertelen áldozatokat!* Am ezen túl, mélyebbre ásva: a másik nemzet történelme mint összehasonlítási (analógiás) alap konklúziókat kínál: mi is az, ami viszonylag szabályosan ismétlődik vagy ismétlődhet. Például: bizonyos pszichikai törvények egyaránt hatnak az emberben, legyen angol, német, orosz, magyar stb. Ne feledjük, az emberiségnek még azt is meg kellett tapasztalnia, hogy egy eladdig nem látott sárga bőrűnek is piros a vére, vagy ugyanúgy van szíve, mája, mint a fehérnek vagy fekete bőrűnek. A vadembernek nem volt könnyű dolga: ő még a saját anatómiáját is alig ismerte. *Nem mondhatjuk, hogy az emberevő az anatómia iránti érdeklődésből vagdosta fel a másik embert.* Am sajnos nem sajnos, a szenvedés olyan gyümölcsöket is terem, amelynek fájdalmas eredetéről a kései utódok hajlamosak megfeledkezni vagy feledtetik velük. A piros, szép alma az ághegyen nem emlékezik, hogy a fekete, rút bogarakkal teli földből táplálták ilyenné! Vagy nem szívesen emlékezik. Annál felháborítóbb azonban, amikor a vadság korát nem reálisan, az értelmén át idézik meg. Hányszor láhattuk, hogy modern népek (vagy magukat modernnek nevezők) — főként írásbeli ábrázolatokban — más népeket „állatnak kijáró” jelzőkkel illetnek, vagy őket az állatokkal egyenrangúnak fogják föl. Mintegy demonstrálva: ezek valóban nem emberek. (De hiszen még a huszadik századi karikatúrában is hányszor felbukkannak ezek az ábrázolásbeli s felfogásbeli atavisztikumok. Igaz, ezt a művészi szabadság sajátos eseteként kell vizsgálnunk, de tegyem hozzá: itt sem egészen elnéző módon.) Még döbbenetesebb, amikor a régi ábrázolatokat úgy elevenítik fel az ifjúságnak, mintha ezek ma is „aktuálisak” lennének (nem mintha akkor azok lettek volna). Ne tévesztük azonban szem elől: az állati lény valaha ismeretlen erő volt, félelmet kiváltó, ezért is lehetett olykor istenséggé. Másfelől tehát az efféle állandó jelzők, ábrázolatok a többi népeket a megismerhetetlen, a titokzatos, az ijesztő kategóriájába vetik. Egyben tehát *agresszív agnosztikus álláspontra* nevelnek. S közlik pedig az ilyen ábrázolatokat vagy tanítják minden szigorú, a hajdani idő állapotát nem tudatosító kommentár nélkül. Ezzel mintegy maguk is elismerik, hogy a más nemzetek megismerésében, ennek igénylése tekintetében még mindig nem haladták meg a primitív szintet. Vagy ha igen: ismét a primitív szintre kívánnak visszajutni. Ezért nyugodtan kijelenthetjük, aki — nem művészként! — bármiféle embert állatként ábrázol, az a maga állati fokáról legelsőként tesz tanúbizonyságot! E vadakkal pedig övveszélyes ostobaság volna „kesztyűs” kézzel-tollal banni. Láthatjuk: éppen ők azok, akik a mítoszvilág ködét akarják, nem pedig mások, kiket nem egyszer ártatlanul vádoltak mítoszi „gőzzel”. Hiszen az efféle jelzők, ábrázolatok árulkodóan hasonlítanak a mítoszok szörnyalakjaira s a mítoszi észjárásra. A „legsötétebb” középkor ábrázolta így a strigákat, az állattá átváltozni képes „boszorkányokat”. Mindez arról a fejletlen,

gyermeteg szellemről árulkodik, mely mesebeli szörnyekként látja azt, amit természetes arányaiban nem képes. Ösztöneit használja még mindig s az esztét legkevésbé. *Eppen ezért oly sorsfontosságú és létjelentőségű a nemzetek józan, önkritikus, sőt önironikus — mindenkire kötelező — magamegismerése, önismerete.* Akinek saját magáról hamis tudata van — az másokat sem ítélhet meg józanul! Egy hiú ember számára, ki ezt nem tudja vagy nem akarja tudni magáról, még egy normális ember is gőgösnek tűnhet, csak azért, mert nem úgy hajbókol előtte, ahogy ő megkívánja. Quasi azt mondja: nem én vagyok hiú, hanem te — gőgös. Egy olyan kurzus, mely a távoli „ösködökben” a „legelőkelőbb” ősoket, a minél hatalmasabb rokonokat keresi — hogyan is akarhatná magát másokkal egyenrangúnak feltüntetni? Az ilyenek barátságára, testvériségre, egyenlőségre vonatkozó kijelentéseiből egy kukkot sem hihetünk el, hiszen a rangkørságos öskutatás épp azt árulja el: másoknál sokkalta különbnek akarnak látszani. Tehát: a feudális és más *származáskultuszt*, családnyavalyát a nemzeti történelem vizsgálatának szintjén próbálják művelni. Sajnos, az ilyen törekvések számára a logika sohasem jelentett túl sokat. Nehéz tudomány. Erkölcsös tudomány. Mégis mi igyekezzünk ilyen oldalról is közeledni e dolgok felé. Ha igaz a görög mondás, hogy „ismerd meg önmagadat”, mert ez jó, s igaz mindazok véleménye, akik ehhez csatlakoztak (*Augustinus, Descartes, Husserl* stb.) — akkor az is igaznak mondható, hogy a nemzeti önismeret egyidejűleg világismeret is — kicsiny változatban (mikrovariánsban), míg a világismeret egyidejűleg nemzetismeret is (makrovariánsként). A kisebb változat igyekszik magát utánozni, ismételni, „leképezni” nagyobb változatban — *extenzíve*. Tehát azok, akik önmagukat nem ismerik reálisan, a világot sem ítélhetik meg józanul. Persze, ezek a „híres ősoket” kutatók is azt állítják magukról, hogy céljuk az önmegismerés. Csakhogy ők nem reális tapasztalást akarnak, hanem *irreális célokat* követnek. Ők — hasonlóan valami mesebeli fordulathoz — minden olyan tükröt széttörnének s szemébe dobánának, amely nem olyan arcot mutat, amilyent ők szeretnének maguknak. Nekik a tükör — történelemtudomány, művészet, filozófia stb. — nem az önellenőrzés, az önvizsgálat, hanem a szépekmutatás eszköze, tehát: csalással vigasztaló üveg. Olyan történelemhamisítás, amelyet önszuggesztióval, tömegszuggesztióval el is hisznek és hitetnek.

Más oldalról közelítve: mi sem természetesebb, mint mondtuk, hogy a megismerést mindig a kezünk ügyében esőkön kezdjük. Tehát a családon, barátokon, szülőföldön, országon — s majd a világon folytatjuk. Nyilván: miközben magunkat ismergetjük a világból, *kívülről* is kapunk információkat, ám mi magunk is a világ részei vagyunk. Mindezeket konfrontáljuk. Persze, láttam én már olyan utazót is, aki lelkendezve, új felfedezésként mesélt olyan „egzotikus” élményeiről, amelyeket én Szatmárban a Fűrész utca lakójaként már gyermekkoromban is tapasztalhattam. Oda is szoltam neki: — No ezt én is megmondhattam volna neked, ezért kár volt annyi „kellemetlen” vámvizsgálaton átkecmeregni. (A hivatásos utazók egy része ugyanis — mert vannak komoly, nagyhasznú utazók is! — sosem felejtí el panaszosan el-sóhajtozni, milyen kimerítő, mennyi fáradalommal jár egy ilyen barangolás. Pedig én akkor se irigyelném tőle, ha netán áradozna róla.)

Visszatérve s élvén egy biblikus fordulattal: az Ūristen is legelőbb az eget teremtetete, hiszen ő maga is a „magosban” lakozott: így hát az égvilág esett leginkább a „keze ügyébe” s csak ezután indult, terjeszkedett a kisebbek felé ebben a mennyei *expanzióban*. Az ūrt kell megteremtenie, hogy az ūrt „kitöltő” szilárdabb dolgok benne teret foglalhassanak. (Még a nagy *Newton* is hajlott arra, hogy az ūr valami edényszerűség.) A hidat fokról fokra, cölöpről cölöpre építjük. Nem hiszünk annyira a szemünknek, hogy már most, még mielőtt a túlsó partra jutottunk volna, „vélegesen” megítéljük a túllévőket. Majd amikor átmentünk az elkészült hidon s közelről, alaposan megtapasztaljuk — akkor *tartósabb* (de nem örökérvényű) következtetéseket vonunk le. Ettől függetlenül hipotéziseinkre szükség van. A *hiperbolisztikus intuicióra* is. Mít fénysebesség? Gondolatsebesség! Leggyorsabban terjedő anyag: szellemem.

Jól sejted, drága Barátom, hova akartam kilyukadni: a *régi humanizmus*, a túl

tág értelmű humanizmus fogalmához. Kiindulhatunk-e a kezünk, szellemünk ügyébe nem eső „emberiség” eléggé deduktív színezetű *irányából*, amikor még mindig nincsenek kellően árnyalt tapasztalataink (induktíve) a kisebb megosztottságokról (például nemzet, társadalmi osztály stb.). Lehet-e a ködösnél világosabb képünk az Egészről, ha a részeiről nincs elegendő fogalmunk? Költekezzünk a nagy egész megismerésére és alaposan még a kis részeket sem igen ismerjük. Nem agyficam ez?

A *túl általános* humanizmus, egyetemesség fogalma többnyire igénytelen, felelőtlen s megfoghatatlan zsáknak tűnik, nem lehet belenézni, mi van benne s könnyen kiderülhet, sok mindent „kifelejtettek” belőle. Olyan „bőségszaru”, melyről azt is feltehetjük: Pandóra doboza, amiből minden „rossz” a világra ömlik. Véle kapcsolatban sem *pro* sem *kontra* nem lehet érvelni. A legnagyobb Sikamlósok egyike épp az egyetemesség, az emberiség, az általános humanizmus fogalma. A legkacérabb fogalom, amely Onánokká tesz bennünket, valami ellenőrizhetetlen erkölcsi törvény nevében arra kényszerítve, hogy a szélbe szórjuk magjainkat, szellemünk magját. Sikamlós anélkül, hogy igazán művészeti kategóriaként értelmezhetnék, ám a filozófiát is csak megcirógatja. A szellemet nem egyszer ejaculatio precox-ba taszítja: ismét valami negyedélmény a minden porcikánkat átható helyett. Ne kerteljünk: ez a felszínes humanizmus próbálta „lekoppintani” az istenelvet. A kopírozás az istenelv. gondolatmenetére irányult. Ez a fajta humanizmus is egy Felett-Állóból (tehát az egésznek legfőbb „képviselőjéből” vagy épp teremtmőjéből) szeretne „startolni”: olyan egészszöb, amelyet egészében soha. eddig meg nem ismerhetett. Tehát olyan Felettes Erőből próbált az alája rendelt részekre következtetni, amelyet nem ismerhetett. De vajon a részt. igen? A makrokozmoszt kutató hirtelen a mikrokozmosz felé fordul s épp olyan zavarba jön, mert rá kell döbennie: a legapróbbak világában is mennyi felderítetlenel találkozik. Nemcsak a végtelen kiterjedtség, hanem a zsugorodó „pont” is millió meglepetést, sőt döbbenetet tartogat számunkra. Így néz ki a túl általános humanizmus. döbbenete, amikor például a rég halottnak hitt kisebb nemzeti öntudatok vehemenciájával találkozik, melyek nem egyszer termékenyítő virilitást hoznak. „Jé, hát ezek még élnek, sőt küzdenek, művészetük, nyelvük is van?” — csodálkozik rá az ilyen típusú humanista a dolgokra. Fejét csóválja, ’roszszallja vagy közömbösen továbbmegy, pusztá kuriozumnak kezelve az ügyet, netán óvatos-némán kivár: merre fejlődik a jövő. A megdöbbenést könnyű megmagyarázni: képzeljünk el egy családot, amelynek halálos betegnek hitt tagja van; titokban a családtagok már el is osztják a vagyont s akkor — mert csak tetszhalott volt — felül a ravatalon, mint a régi komédiákban. A „tágas” humanizmus döbbenete.

Csak a munkájukból élő emberek szolidaritása, nemzetközisége mutatja a fejlődésnek egy új, kézzelfoghatóbb minőségét.

Meg lehet nézni Európát, Amerikát, Afrikát, Ázsiát és a nemzeti-nemzetiségi kérdései mai világhállapotát. Mi mindent vállalnak magukra például a nemzetiségek, ha küzdelmet indítanak, sokszor azt is kockáztatva, hogy magukra maradnak. A mi tájainkról a velük való *szolidaritás*, ha erős is — ők túl messzi vannak, s környezetük, de a világhelyzet is annyira bonyolult, hogy az egészen konkrét segítőformák nem lehetségesek, vagy útközben elakadnak. Vagy sok a „vám pénz” s a csomag értéke jelképekké válik. Ugyanakkor nekünk is megvannak a saját nemzetiségi problémáink: a mi cigány stb. kérdésünket sem tudják mások a messzi távolból megoldani. Ezenkívül minket a határokon túl élő magyarok sorsa sem hagyhat hidegen, hiszen bárhol is élnének jól, rosszul — anyanyelvük magyar s noha mai kultúrájukat értékesen színezik az együttélés új tényei — alkotásaikkal az egész magyar kultúrát is gazdagítják. Úgy vélem, amit a szocialista Magyarország önmagától — eredményesen! — megkövetel a nemzetiségi kérdés marxi—lenini normáinak legszigorúbb betartásában — az nem lehet csupán „magánkezdemény”. Bízunk a kérdések igen *méltányos*, nagy távlatokra szóló megoldásában.

Elismerem, én a nemzeti kérdésben igen sokszor a *salamoni álláspontra* helyezkedtem. Nem vitatkoztam a gyerekről, nehogy kettőbe szeljék. A gyermek élete volt mindennél fontosabb. De sejthető, mit gondolt magában bölcs Salamon előtt az igazi és mit az álanya.

Am ugyanez vonatkozott az új társadalom megvalósításaira is. Ettől reméltem s remélek ma is minden jó megoldást. A salamoni ítélet, a „gyermek” szimbóluma tehát nékem nemcsak a nemzeti kisebbséget, hanem a szocializmust is jelentette, de ezen belül a legütőképesebb szocialista demokráciával. Am ez a nyilvános polémiára néma száj korántsem jelentette, hogy nem foglaltam állást bármilyen túlkapással szemben lehetőségeim szintjén, vagy nem örvendtem bármiféle eredménynek. Lehet, kissé anakronisztikus vagyok, de úgy vélem, a polémikus tapogatózásnak még nem sok babér teremhet. Nemcsak, mert nem mindig akad védnöke, gazdája, hanem ehhez még sokat kell töprengenünk, tapasztalunk. A polémia kultúráját nemcsak nekünk kell mégjobban *eltanulnunk*, de vitapartnerünket — pardonok nélkül — a polémia etikájának betartására kell köteleznünk. Az elme nagy hajlékonysága kell. Sakk-mattos érvek. És semmi naivitás. Én az „aki téged kövel dob meg, dobd vissza kenyérrrel”, és az „aki téged kövel dob meg, dobd vissza mennykövel” alternatívát nem tudom elfogadni. *Harmadik modust* pedig még nem ismerek, talán még nem is ismerünk. Lehet, az ideje nem jött el. Nem tudom. Hisz én mégiscsak költő volnék, író, nem pedig diplomata és politikus. Néha egy-két pillanatra azonban, mert elszibadt minden tagom, mégis elmozdulok a „kaptafától”.

Lehet, hogy ezek a legönveszélyesebb pillanataim?

Nem tudok egyetérteni azokkal sem, akik a „súly alatt a pálma” és a „hogya nő veszély, nő a bátorsága”-féle — részgizságokat kétségtelenül magukbafooglaló — igékkel vigasztalják magukat, locsolgatják tehetlenségük földjét. Én ebben *szadomazochisztikus vonást* vélek felfedezni. *Villiers de l'Isle-Adam*nak van egy meséje, amelyben egy orvostudós, természetbúvár, aki egyszer mindenképpen hallani akarta a hattyúk csodálatos dalát, szerét ejtette, hogy a parki tóban meglesse őket. Vízbe lépett s vaskesztyűjével egymás után szorította meg s tekerte ki a hattyúk nyakát. A hattyúdalt „előhívta” hát, de mennyi gyilkos halál árán! Az így született *szépség és élvezet*, mit ad lelkünknek? De most képzljük el, továbbírva a mesét, hogy erre néhány hattyú a szomszéd tó vizében megébred s azt mondja: — Ilyen gyönyörű hattyúdalt még mi sem hallottunk soha. S ettől kezdve szinte maguk keresik a halál veszélyt, csakhogy ugyanolyan gyönyörű legyen a daluk, mint megfojtott társaiké. *Halhatatlanság, de milyen áron? Szépség, igazság, de mennyi áldozattal?! Ez itt a kérdés: az ethosz sarkkérdése.*

El tudok képzelni olyan túl tág keblű humanistát, aki az *öngyilkos hattyúkra* szavazna! Én az ilyen humanistát megvetem és lappangó vagy nyíltabb fasizmusát merem állítani. Én a humanizmusban legfontosabbnak tartom ennek kimondatlan parancsát: körömszakadtáig védj magad, emberi lény, minden, akár a világúrból, akár a földről jövő embertelen túlerővel szemben! Az *önvédelem szentségét* — minden körülmények között! Ezt kell az emberiségnek megszavaznia és mindig azokat segítenie, akik e parancs szerint élnek s halnak. Igen ám, vethetné ellen valaki, nem is egészen alaptalanul, ezek szerint a rablógyilkos önvédelmének szentségével sem tehetünk kivételt. Azt válaszolom, ami közismert elv: inkább sikeresen tagadjon három bérgyilkos is, semmint egyetlen ártatlan ember is beismerje bűnöségét, vagy beismerés nélkül is elítéltessék. Hadd tegyem azonban hozzá: ahol viszont a bérgyilkost felületességből, felelőtlenségből, vagy alantas érdekből mentik föl s nem pedig sikeres önvédelme, támadhatatlan alibije okából — ott nem egy, hanem száz és száz ártatlan sorsa is veszélyben forog. Ott megszűnnek a jogi, erkölcsi garanciák. S még azt is tegyem hozzá: akkor lesz a *világjog* valóban világjog, amikor ezt kimondják: *ha a legkisebb etnikai csoport kipusztítása lehetséges volna — akkor lehetséges lesz az egész emberiség kipusztítása is.* Ez a világjog azonban még csak körvonalazódik és Mi, s köztük Te is, én is életünket tettük erre a fajta *konkrét* humanizmusra, mely mindenekelőtt a dolgos sokaságból jött értelmiség és a munkájukból élők sajátja — általában.

No, de a túl tág keblű humanistákat se vegyük mind egy kalap alá! Vannak ugyanis — nem is kevesen — olyanok, kik mindezt a költészet magasából látják így, „érdek nélkül”, illetve olyan érdekből, amely *minden* embernek gyönyörűséget

szerez. Vannak azután naiv, gyermekien idealista tudósok, kik egy irányba elmerülten, az *egzaktság szárnyalásának szórakozottságával* bámulják az emberiséget, egészen jóhiszeműen. S valóban él bennük efféle meggyőződés, igazán a legemberibb célok vezérlik őket. Ám ők jócskán kisebbségben vannak, a túlerő a kalmár sarlatánság; meg aztán a káprázatokkal, a humanizmus fata morgana-jával való játszadozás mögött többnyire ott fenegeti hegyes, hosszú körmeit a *hódítás*. A „védnökösködő” attittúd, a „civilizátori”. Ezért nem értékelhetjük eme túl tág humanizmust *egyetemes szórakozottságként*. Nem, ez a mi részünkről lenne túl veszélyes szórakozottság!

Visszatérve az istenképre. Emre deduktív (egészből részre következtető) istenkép mögött induktíve leszűrt jelek is vannak. Az Isten, mint az „Ember-féle sejtés”. Az „eldönthetetlenek” és „határozatlanok” gyűjtőfogalma. Isten így nem más, mint hiányaink és meglévőségeink végtelenbe helyezett konvergenciapontja: ide futnak az összes megoldatlanok. Tudjuk, a történelemben sok istenkép volt s van ma is. Lehet, lesz is. A történelmi istenszerep *vándorszerep*. Találkoztam fiatal színésszel ma, aki ugyanúgy el akarja egyszer játszani a Hamletet, ahogy egy idősebb színész is hajdanán, valamint a többi elődök. Örök szerepek, szerepálmok? Ez azonban csak a *történelmi* istenképre vonatkozó. A *metafizikai* istenkép más: ez éppen ama sokat emlegetett *Sikamlósban keresendő, amely mégis szellemünk legfőbb provokátora*. Az elfutó világ, a tovasikló idő, az ellebegő élet... Ez az a mozgás, mely sodrást, levegőáramlást ad az „angyal” szárnyai alá is. Az istenképet sokszor, sokféleképpen (netán öntudatlanul is) próbálták helyettesíteni. A túl tág humanizmusnak is voltak efféle szándékai. Az Isten-Ember, az Ember-Isten. De lám, a titánok magassága felé az igyekezést mivé alacsonyította a fasizmus árja-teóriája. Ám okkal-joggal vetették a szemére még a régi jó s oly hatalmas gyümölcsű racionalizmusnak is, hogy nem a hitet kerülte el, hanem csak kicserélte a hit tárgyát. Ugyanis a hit tárgyává immár egy új istenség, az Ész lépett. Nyilván: ez korántsem a „csöbörből vödörbe” képlet! Ám itt csak jelezni kívánjuk mindezt. Sokáig hát az ész istenségéről, a hit észérveiről stb. vitáztak. No meg az Isten haláláról. A kérdés ma egyre világosabban körvonalazódik bennünk: *mit mivel lehet, kell, muszáj, érdemes, „kifizetődő” helyettesíteni, fölváltani, kicserélni?* Hány munkaóra van még az öreg munkagépben? Érdemes-e máris kidobni? Ime, néhol az energiaválság korában a szelmalmokat ismét felállítják. Védik a természetet: a gépek, a füst, a szenny ellen. A civilizáció, melynek nevében annyi „misszió” született, *lerakódott* létezésünk, közérzetünk, létérzésünk, léthangulataink alá, mint korom a kéménybe: a kéményseprés korai jönnek, a gyaloglás, a tüdőtisztogatás korai. Legalábbis ez a vágy. Ez az akarás. *A kiveszőfélben lévő népcsoportokat legalább annyira védeni, mint a füveket, állatokat, vizeket és a levegőt!*

Szó esik modern és anakronisztikus művészetről. Nevetnem muszáj. Mi az, hogy anakronisztikus — legalábbis az én felfogásomban? Újra egy *sikamlós* fogalom! Én magamnak ma is csinálhatok homokórát, s nézhetem rajta az időt, ha megfelel, ha akarom, de a kőkor embere nem járhatott zsebórával. Többek között zsebe se volt. Az idő tehát csak ekképp visszafordíthatatlan. Így irreverzibilis. Az ősi halottak nem részesedhetnek a mai vívmányokból, csupán az emlékük. Én viszont az övéikből igen. Én megélhetem — képzeletemben, egy-egy tárgyukba kapaszkodva a múlt időt. Ő az én mai, modern tárgyaimba akkor nem kapaszkodhatott. Anakronizmus? *Ady*, amikor ifjúkori versében az elsikló korcsolyázót nézi a jégpályán, vajon nem ugyanazt vagy hasonlót érez, mint ama „szegény jobbágy” *Arany János*nál, aki a robogó cifra hintó után bámul? Megfogható lesz-e valaha is számára? Vagy csak elsuhan?

Két szekere éppúgy mustrálgatta egymás szekerét, mint ma két gépkocsitulajdonos a másik márkáját. Valamikor ment a vándor az úton, jött egy szekér s a vándor felkérdezkedett. Ma ugyanaz gépkocsival történik. Az „autóstoppot” a „szekérstopp” előzte meg. Anakronizmus? Ugyan! A művészetben, nyelvben más az anakronizmus. Az, amihez *hic et nunc* nincs mit hozzáasszociálnunk. Ilyen pedig nagyon kevés van e világon. *Nincs igazi időtévesztés, ha van ismétlődés!*

Így vagyunk az istenképek anakronizmusával is. Mindig újabb s újabb dolgok társítódnak, tapadnak hozzá, bele. Lehet, a kozmosz, a világűr maga is efféle „istenségjelölt”, a tudomány jelöltje eme „istenválasztáson”. Hiszen a kozmosz rendelkezik a *capacitatis* deivel, tehát a képzeletben istenülhető: képes erre a metamorfózisra, a lelkek egyrésztében legalábbis. De ez akkor is csak nagy, sugárzó metafora marad.

Drága Barátom, sokkal ésszerűbb, sürgetőbb és idősebb manapság az „emberiség” haláláról szólni.

És pedig nemcsak abban az értelemben, amiként a sajtó beszél róla naponta. Tehát — s ami igencsak meggondolkodtató! — a *háborús veszély*, a fenyegetettség oldaláról. Ehhez ma már kozmikus fenyegetettség is járul, nemcsak bizonyos természeti s más *egyensúlybontások* miatt, hanem a *kozmosztól való pánik* értelemben is. *A végtelen előtti ledermedés, iszony — a szellem tanatözisa.*

Ez ellen a fenyegetettség „ellen” vagy „mellett” ki-ki naponta cselekszik valamit. Ezt azért mondom ilyen „egyensúlyosan”, mert meggyőződésem, hogy bármilyen veszély *végletes eltűzése* balgaság. Nem minden veszély jelent mindenki számára egyforma veszélyt, akár a természetet, akár a társadalmat nézzük. A bogarak veszélyt jelentenek a zöldségeknek, az embereknek, de bizonyos madaraknak nem, hiszen nekik táplálékul szolgálnak. Emlékszem, kisgyerek voltam s az unokabátyám mindig azt mondta, hogy nagyon vigyázzak egy bizonyos nagyobbacska fiúra, mert az igen verekedős és dühös reám. Kiderült, ez engem nem is ösmert s amikor találkoztunk, eléggé összelegeledtünk: a fiú csak az unokabátyámra haragudott, ám rokonom engem is ellene akart hergelni, hogy a maga erejét növelje. Mire emlékezett ez? Például azokra a történelemből ismert „führerekre”, kik népüknek azt mondták: ezek és ezek megfojtának benneteket egy kanál vízben. A nép elhitte, nem járhatott utána, honnan is tudhatta, hogy ez a harag csupán a *führer személyének és csoportjának* szól. No persze a *führer* is igyekezett, hogy minél több embert — lehetőleg — *bűnrésszé* tegyen. Ez kellett a „garanciához”.

Azért mondtam továbbá *egyensúlyosan*, mert *szent meggyőződésem*: ha a történelemben mindig az *ügynevezett gonoszság győzött volna* — ma csupán *gyilkosokból* állna a világ, ami abszurditás, mert ők most halomra öldösnék egymást s így kipusztulna az emberi nem. Ártatlanokra még a *gyilkosoknak* is szükségük van. Csakhogy — s ez az én s nyilván a Te reményed alapja is — az *ártatlanok* végül is *felülkerekednek*. *Az ártatlanok felülkerekedését várjuk!* Valamennyien. Várjuk a *röhögő szenny világmaffiáinak* széthamvasztását. A dolgosok, a javakat igazságosan elosztók, az egyenrangúak, a testvériek *felülkerekedését* akarjuk *cselekvően* szerte a világon. E nélkül nincs értelme, célja semminek. Se mindennapi örömeinknek, sem az *úrkutatásnak*, de még *művészetünknek* sincs. A tudomány e nélkül az *etika* nélkül az *aljasság* Robotja lesz. A filozófia *cinikus spekuláció* vagy *nyafogás* a létezésről. Netán a *diktátorok katekizmusa*. A *zarnokság* ülepe alá *díványpárnát* naponta tologatóvá sülyed a *politika*. *Ha* — nem kerekednek felül az *ártatlanok*.

Azoknak kell *felülkerekedniük*, akik *munkájukkal, alkotásaikkal* igazi *Atlasz*-ként eddig is tartották s tartják majd a földet. Az *ártatlanok* pedig keressék meg az *igazi gyilkosokat*, és *üljenek törvényt felettük*. És óvakodjanak *ártatlant* elfogni helyettük, mert akkor *bűnük* nagyobb lesz a *cinikus bűnözőkénél*. Mert az *ártatlanoaktól* nem ezt várjuk, ám a *cinikusoktól* még egy *enyhébb szó* is ajándéknak látszik.

És ne aggasszanak efféle kérdések: nem válnak-e az *ártatlanok* maguk is *gyilkosokká*, ha megölik a *gyilkosokat*? A túl tág keblű *humanizmus*, *emberszeretet* megfoghatatlan *normái* szerint talán igen. Az *igazi*, a *konkrét*, *célirányos* s a *maga normái* mindig *ellenőrző és ellenőriztető humanizmus* szerint azonban nem. Ez ugyanis *annyi*, mintha *jogos önvédelemből* cselekednénk. És akkorra a „*jogos önvédelem*” fogalma már *pontosabb* lesz.

Ki *siratna* el minket *anyánkon kívül*? *Barátainkon és testvéreinken kívül*? Talán azok, akik *sose hallottak* rólunk, vagy akik *hallottak*, de *gyűlölnék* bennün-

ket? A szenny maffiosói? Ki szán meg bennünket? „S mert éhes rongy vagy, a fogát / elkoldulhatod-e a kannak?” — kérdezte József Attila. De — pláne — el a szákmányait? Sose fogja neked adni jószántából. Végleg ütött az önátlatás órája.

De mint mondtam, én nem az emberiség valóságos haláláról, nem a kipusztulás reális veszélyéről akartam szólni. Hanem más vonatkozásban.

A régi ember- és emberiségfogalom halott.

S ezzel együtt a régi humanizmusfogalom is.

A különböző értékrendszerek konfrontációjában a régi humanizmus nem tudhat érvényes, hasznos és *ütőképes* közös platformalapot adni az emberiségnek. A régi humanizmus még a „békét”, ezt a valóban legnagyobb platformpontot is jelző nélkül használja. Ennél Petőfi — már a múlt században is! — többet mondott: „...Békét a világnak, / De ne zsarnokkézből, / Békét csupán a szabadság / Fel-szentelt kezéből!” Az új humanizmusnak egy *minősítő* jelzővel ellátott békefogalomra van mindenkéltül szüksége. Ugyanígy át kell értékelnie a tolerancia, a szabadság stb. fogalmait. Nem kerülheti meg a képességek, hajlamok és a javak *elosztásának* árnyalt összefüggéseit, viszonyát, ellentéteit, mint ahogy a demokrácia és a személyiség problematikáját sem. Fontos helyet kell ezen belül elfoglalnia az anyanyelviség tág fogalmának. A különböző rasszok részéről és részére a *garanciák körülrása*, hogy más rasszokat nem akarnak „elnyelni”, és így tovább és így tovább. E nélkül ugyanis humanizmusunkkal aligha jutunk túl a Szent Antal — egyébként tiszteletreméltó — perselyén. Mementó: a *demográfiai robbanások*.

Ám a másik értelemben is halott az emberiség fogalma.

A kitágult világegyetem, a kozmikus távlatok szempontjából. Az az emberiség, amely immár nem bizonyos abban, hogy ő isteni teremtmény (vagy csak egyik, mondjuk jóval nagyobb része bizonyos), másképp viselkedik s gondolkodik sok mindentről. Aki már nem hisz a feltámadásban, az *egyetlen* életben gondolkodik. Más célokra tör, felgyorsítja életét, vagy netán épp lelassítja. Tudván, hogy épp ez időben, ennyi idő alatt (és *soha máskor*) kell szembenéznie örömeivel, bánataival, feladataival és időtöltéseivel. Ám azt is tudjuk: ez az attitűd nem általános, mert a világ elegendes. Ez újabb konfrontációk forrása. Ezenkívül mind a *felgyorsítás* (intenzitás is), mind a *lelassítás* veszélyekkel is jár, járhat. Az egyik a „fejlettebb tudás” vagy „vélt tudás” érvével oly módon akarhat uralkodni, amely másokat *puszta szolgává* tesz. S melyik az a hataloméhes úr, aki *önként* lemond efféle terveiről bármiféle általános humanizmus nevében? Ha egy-kettő akad — „csodabogárnak” számít. Bolondként közöszítik ki, dilettánsként.

Másrészt az emberiség már abban sem egészen bizonyos, hogy ő az egyedüli *efféle* lény a világegyetemben. Nem tudhatja: élnek-e *emberformájú* lények s ha igen, akkor ezek *emberlényegű* lények is, netán *csak* a formájuk vagy *csak* a lényegük azonos? Esetleg *máslényegű*, de embert-meghaladó-lényegűek? Ebből is látjuk: mindent az emberhez viszonyítunk. „Centrikusan” gondolkodunk. Legyen az (áldatlan) Európa-centrizmus vagy (mindig felülvizsgálendő) antropocentrizmus stb. „Emberszabású” — ez a szó nemcsak központi helyet foglal el gondolkodásunkban, hanem egész emberi kultúránk körvonalait, *határainak költöztethetőségét, nyújthatóságát* is sejteti. Hogy más irány van-e eme antropomorfizmusnál számunkra s az gyümölcsöző-e — mind a mai napig vitatható. Hogy mi abban a haszon, az ösztönzőerő, etikai erőforrás számunkra, hogy „mi vagyunk a világ közepe” (tudniillik a föld átvitt, metafizikus értelemben mint az emberiség eleddig egyetlen lakóhelye) — az még tüzetesen megvizsgálható: a történelemszichológia, sőt *történelmi tudat pedagógiája* szemszögéből.

Az emberiség magánytudata, egyedülvalóság, egyedüllét tudata — *ontológiai magány* (tudat). Az tudniillik, hogy rajta kívül nincsenek más emberformájú-lényegű lények, csupán egyedül áll a többnyire (vagy egészen) élettelen világegyetem túlerejével szemben. A kozmikus túlerővel szemben egyszál kivont karddal, melynek markolata a hit, és pengéje az értelem. (Ám tudjuk: a penge mélyen benne van, beleágyazódik a markolatba. A hit és ráció közös eleme: az *intuición*.) Nos, eme on-

tológiai magányhelyzet, illetve a magányban való kételkedés (szkepszis) egyaránt megnehezíti a *XX. századi psziché helyzetét*. A kérdés: mi jobb, ha vannak az említett más lények, vagy ha nincsenek? A külső veszély kovácsol bennünket jobban össze vagy a magánytudat? S ez a külső (kozmosz) veszély, ha van, mennyire küzdhető le és miként: háborúval vagy békével? Ha vannak ilyen lények, lehetséges lesz-e az egyezményesség, a barátság stb. E kérdések persze főként azoknak problematikusak, akik már most univerzumban (és viszonylag tudományosan) gondolkodnak. Valószínűleg: némileg könnyebb a vallásosoknak, mint az ateistáknak. S a *többség* mindig a könnyebbet választja szívesen.

Másrészt: ez a magány vagy magányban való kétely az emberiséget mint *kozmosz kisebbséget*, vagy az élőlényt egyáltalán (állatot, növényt) mint kozmosz kisebbséget meghittebb összetartozásra figyelmezteti. Testvérségre, szövetségre. Am mindez nehezen elképzelhető a túlságosan nagy társadalmi ellentmondások világában. S itt újfent a társadalmi fejlődés, változások szükségéhez érünk vissza.

Mindebből világosan kitűnik, hogy a régi humanizmus néhol egészen halott, másutt nagybeteg, egyes helyeken pedig haldoklik. Ám sehol sem örvend a legjobb egészségnek.

Szóljunk most néhány szót a *megosztottságokról*.

Az „oszd meg és uralkodj” elvét inkább csak rosszalló értelemben szokás használni. Azt kell azonban mondanom: ez másra is vonatkozik, nem csupán valami — „machiavellista éca, tipp”. (Egyébiránt: megbecsülés jár a férfiúnak, kiről némi félreértéssel elnevezték ezt a viselkedést.)

Épp arról van szó, hogy az emberi létezés megszervezése folyamatában *lehetetlen* nem megosztani. Ezt a *világtörténelmi praxis* is igazolja. Hogy valami jobban működjék s ne legyen időnk, türelmünket meghaladó, szükségleteink kért ritmusához képest lassú vagy gyors, áttekinthetetlen halmazszerkezet stb. — kénytelenek vagyunk kisebb részekre felosztani. A létezésnek magának is van egy *egzisztenciális* (idő) *ritmusa*, bizonyos dolgokhoz való igazodás (például a napfelkeltével kezdjük a munkát, a szerelem inkább estére, éjszakára marad; télen mással foglalkozunk, mint nyáron stb.) A munkát is megosztottuk. A katonaságnál egy ezredet századokra, a századot szakaszokra, a szakaszokat rajokra osztják. A *felépítés (minden felépítés) megosztás* is. Ám ha valaki nem is akarta volna — a társadalom amúgy is osztályokból, rétegekből stb. tevődött össze: tehát megosztott. A hierarchikus szemlélet létezésünk tengelyében van. Mivel láttuk, hogy a virágnak részei vannak, kint más látszik, mint bevül, és láttuk saját „munkamegosztó” testrészeinket, szerveinket, levontuk a következtetést: ez általában mindenben így van. Valamiből — fontosabbakból, kevésbé fontosabbakból — felépül. Csak így juthattak el az *atom* filozófiai fogalmához is. Az *oszthatóság* felismerésével. Ehhez azonban az kellett, hogy az oszthatóságot az anyagi-szellemi világ mint látványt, mint érzékelhető, tapasztalható kínálja. A megosztottság tehát egyáltalán nem olyan fogalom vagy eszme volt, amelyet *különösebben* kellett volna követni, úzni, nem kellett csűrös-csavaros ész hozzá, hogy valaki is magáévá tegye. Mindebből következik, hogy a *divide et impera* jelszavának volna egy *pozitívabb* aspektusa is, amely körülbelül így hangzik a társadalomban, tudományban: *oszd meg és uralkodj a káoszban!* Ez egyszerre szervezési és ismeretelméleti kérdés. A részek különválasztásával megszünteted az egész zűrzavarát. Ha valami szétszórtságot látunk, követhetetlen nyüzsgést — csak ennyit tudunk mondani: tömeg, sokaság, halmaz stb. Ám ez édeskevés. Ha nem szegezzük szemünket a részekre, nem fedezzük fel az egészre is érvényesíthető törvényszerűségeket. Nos: ezekhez kapcsolódva: az emberiség maga az egyes ember vagy a csoportok, közösségek számára kaotikus fogalom, információval „szemmel” aligha átfogható, „befogható”. Ám ha magunkat, népünket megismerjük — úgy a más népekre, az emberiségre nézve is felfedezhetünk egy-egy érvényes igazságot. Még agyműködésünk is megosztott, ha valamelyik része gátlás alá kerül. *Önmagunkat megfigyelve, óhatatlanul másokat is megfigyelünk. Önmagunkat, egyéniségünket is megosztva — uraljuk önmagunkat.* S nem csupán azért,

mert bennünk is van a *másból*, mi sem vagyunk „tiszták”, hanem „vegyületek”, „elegyek” vagy „keverékek” (etnikumunkban éppúgy, mint kultúránkban s intelligenciánkban) — hanem azért is, mert bennünk is van a másokhoz viszonyított *egyszeriből*, a sajátosból, különösből. Amit önmagunkról megtudunk, és amit ők önmagukról megtudtak, ezek olyan információk, amelyek *kölcsönösen* megerősítik egymást, de legalábbis egymásra utalnak, netán kizárják egymást, így viszont konfrontálhatók egy harmadik, negyedik stb. vizsgálatával, amíg végül kiderül, mi az, ami *valamennyiünkre* érvényes.

Miket találhatunk a nemzetek összehasonlított történelmében? Majdnem (tehát viszonylagos) azonosságokat, távolabbi hasonlóságokat, kontrasztokat és párhuzamosságokat. Talán nem csak ezeket, de mindenképpen alig többet, mint a költészet „széplolgikai” eszközei között.

Ha azt mondom, hogy a költői párhuzam egy eltávolodott vagy még közel nem ért — egybe nem tapadt — hasonlat (egy későbbi *lehetséges* hasonlat), akkor ebben benne van a *migráció* (a vándorlás) eszméje, mely a szellemben is megfigyelhető, nemcsak a történelemben. Illetve a szellemben is azért figyelhető meg, mert a történelemben is megfigyelhető. A migráció eszméjét viszont összefüggésbe kell hoznom sok egyébbel: mozgás és terjeszkedés, terjeszkedés és változatosság, permutációk, variációk, kombinációk stb. Az asszociációk elsodródásával mint pszichés tendenciával. Még ha édesanyánk egy szűkebb közösség is, de a szoptatós dajkánk minden bizonnyal az a világ, amelybe beleszülettünk s amely magában őrzi a régi világok minden tartós eredményét. Értékét vagy épp nem értékét. Öröklöttségeink és neveletésünk is így van egyidejű „munkamegosztásban”.

Mindebből világosan (számodra ez előtt is világosan) kitetszik, hogy a nemzet épp azért *áttekinthetőbb modell*, mert földrajzilag nézve — kisebb, mint a kontinensi stb., kisebb, mint a faji, kisebb, mint a nyelvcsaládi közösségek s egy világ-szervezettségénél, ha lenne majd (egészként) ilyen, is kisebb. S hogy eleve kisebbé született (tudniillik a nemzet) az egyben fő bizonyíték arra, hogy mindenféle integráció csakis egyidejű differenciálódással mehet végbe. Ahogyan — *Marxék* mély és igaz szavai szerint — minden társadalmi formáció „méhében” hordja a rákövetkezőt (s tegyük hozzá: atavisztikumokat is az előzőből) — ugyanúgy az *egység méhében hordja a változatosságot*. Csak akkor lehetne a változatosságot kikerülni, ha a világon eleddig semmi sem lett volna változatos: ha azonban a világegyetemben csak két virágmag már változatos volt — ebből következett az egészen is a változatossága. Ugyanez a helyzet nemcsak a gazdasági formációkkal, de például hitbeliekkel stb. (A katolicizmus a „méhében hordta” a protestantizmust stb.)

S ennek a hosszú fejtegetésnek végére érve — inga-lengésemben hadd térjek vissza a nyugvópontra. Hozzád és Hozzánk.

A Te és az én számomra mindig is világos volt tehát, hogy csakis a saját kultúránk, szellemi körünk „nyugvópontját” érintve lehetséges „ingázni”, „kiruccanni” az egyetemesbe. Csakis a *konkrét* szeretetéből az *egyetemes* szeretetébe. Ha a saját gyermekemet nem tanultam meg szeretni, a másét sem szerethetem igazán, nem óvhatom, mert nem tapasztaltam, mi a gyermek iránti szeretet. De hiszen az is gyermek, a másiké is, mondhatná valaki. Csakhogy, ha a másét „szeretem”, akkor tulajdonképpen nem egy gyermeket szeretek, hanem egy eszményi vágyképet: azt szerettem volna, ha az enyém is ilyen, vagy ilyen lenne. Ez pedig nem azonos azzal, hogy átélem a sajátom iránti felelősséget s így a más gyermekét is aggódom, szeretettel figyelem, hiszen tudom, mit jelent egy szülőnek a gyermeke sorsa. Hogy így átéljem a másik szülő féltését is. A magam tapasztalatán keresztül behelyezzem magam az ő helyzetébe. És ez a természetes. Márpedig, *ha a természetet kidobjuk az ajtón — bemászik az ablakon* — így régi a latin mondás (erre élesen villant rá Freud szeme is). És ez pedig sokkal rosszabb, mert *nem természetes út* ajtó helyett ablakon járni, mint a betörők. Biztos vagyok benne, hogy ha például a katolicizmus *lehetett* volna kicsit rugalmasabb, kevésbé dogmatikus annak idején — nem vezetnek *szkizmáig* a dolgok. A szakadások, törések csak rideg, nem hajló struktú-

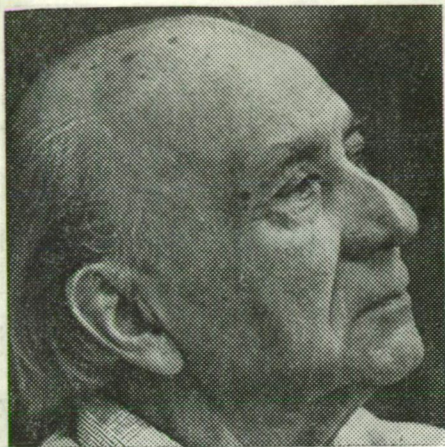
rákban következhetnek be. Hajlékony, árnyalat és árnyalható, akklimatizálódni tudó, adaptálódásra is képes, *asszimiláló és disszimiláló egyensúllyal* rendelkező szervezetekben természetes *átfejlődések* történhetnek a *lényeg* megmaradásával, megtartásával. Ám a hatalomra sok szenvedés, várakozás után jutott egyház türelmetlen volt, „vasöklű”.

Miért mertem mindezt elmondani Neked? Mert tudom, Te most sem, mint eddig sem veszed ezt afféle „elcsapott-diáki filozofálásnak”, hiszen megértésed, tapintatod, vitázó szavad is mindig bátorítón-segítón mellettem állt. S amennyiben ezt mégis filozofálásnak lehetne hívni, úgy csakis *költőinek*, s a „menetközben filozófiájának”, melyben van ugyan két-három fix pont, leit motívum, ám esszéisztikus sebességgel változnia kell mégis: nem a lemaradni-nem-szabad pánikjával, nem is az élreugrás hiú szándékával, hanem azért, hogy megértsük a fejlődés, változás állandóit és változóit, behelyettesíthetőit és behelyettesíthetetlenjeit, s a *megértés által — megőrizzük magunkat*. Naiv „gondolatfestő” vagyok „hályogvágó”, semmi más.

Kinek mondtam volna el mindezt s azt, ami még ezután következik, ha nem épp Neked, aki Zámolyból s Pestről is megláttad országunk, hazánk minden megyéjét és szomszédainkat. S különösebb utazgatások nélkül is megláttad Európát, de a minden színű kontinenseket is. Aki a rigmusfaragót éppúgy érti s megérti mint Corsót s aki a népköltésben felfedezi a halhatatlanság magvaszórását. Aki különb vagy nem egy európainak vagy *kontinensközinek* mondott, bárhol is élő poétánál s esszéírónál. Kinek, ha nem Neked, aki — többek között — *az áldozat esztétikumát* is fölfedezted a magad számára. És kérdezzem meg most már azoktól is, akik orrhúzogatóssal vagy még rosszabbal nézték a Te nyughatatlanul is megnyugtató lényed cikázását, kérdezzem meg, hisz egyszer komolyabban is meg kell kérdezni és írásban:

Meg tudtad volna-e te írni azokat a pompás, nagylélegzetű esszéket, ha nem látsz tovább egy nemzet orránál? Soha! Ám soroljam tovább: ebben az olykor-olykor filozófiátlan költészetben, hol az ősködös látomást, az ortográfiai manírt, a tobzódó handabandát, cicomás ürességet vagy a komputerezált spekulációt nem ritkán hajlamosak összetéveszteni az eredetiséggel, a mélyértelemmel — Te ráérezted a gondolkodás *valóságára*. Hajszolt érzékenységed, a szellem remegő orrcimpája megérezte, ami később mélyen tudatosult: egy üres gödröt is „fel lehet öltöztetni”, csakhogy ezt nem díszítsenek, hanem álcának hívjuk, mely mögött csapda várja áldozatait. Ilyen a gondolattalan poézis! Te viszont megtaláltad az indulatok logikáját és a logika indulatát. Érveket találtál az érvtelenségben. Felismerted a pontosság emelkedettségét. A kristálytisztaság és a tisztesség költészetét.

(A tanulmány második részét következő számunkban közöljük.)

Vendégeim

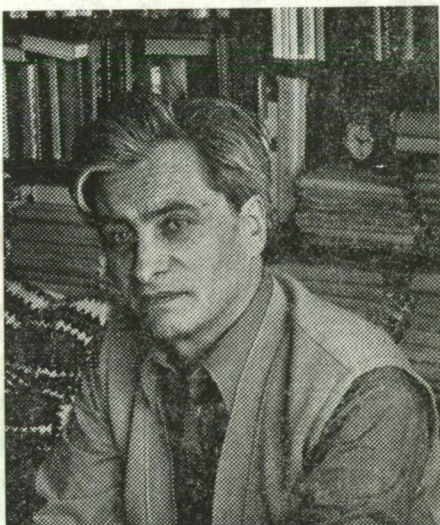
„NYITVA AZ AJTÓM, LÉPJETEK BE...”

„Ha fölszólítást kapnék az utókortól, kíséreljem meg Illyés Gyulát egyetlen jelkép vagy egyetlen címer sugárzó megvilágításába odaállítani, belebuknék. Semmilyen költői hasonlattal sem tudnám magamat kivágni, mert Illyést ott lehet igazán bemutatni, ahol éppen van.”

(Illyés Gyula)

„Másodszori odafigyelésemet az anyanyelvre Csanádi Imrének köszönhetem, ki földim, falumbelím vagy az otthoni fennebb stílus választékosságával élve, szintén zámolyi illetőségű.”

(Találkozásaim az anyanyelvvél)

„E kezdeti és ösztönös indulataimat végül is egy barátság fogta mederbe: ezerkilencszázhatvannyolcban megismerkedtem Kallós Zoltánnal. Ő is hallott már népköltészeti vonzalmairól, sőt olvasta is ballada-tanulmányomat s a népdalok szürrealisztikus jellegéről szóló fejtegetéseimet...”

(Tenger és diólevél)

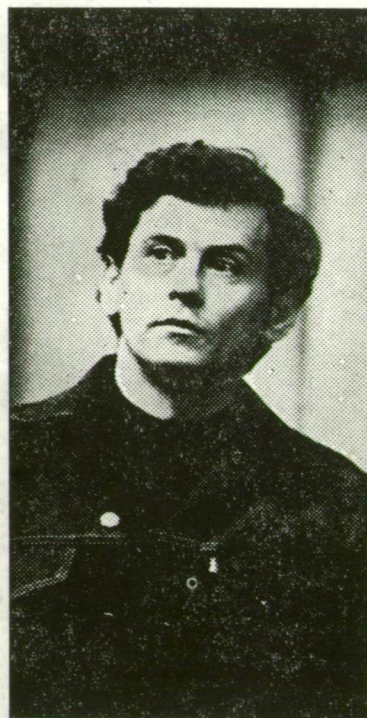
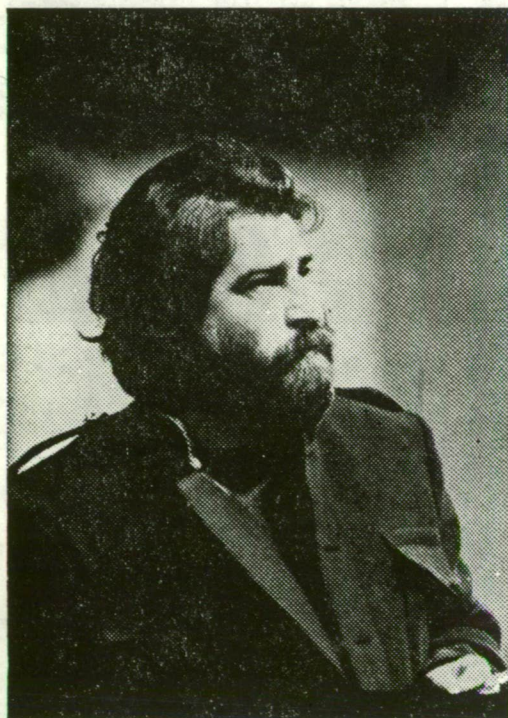
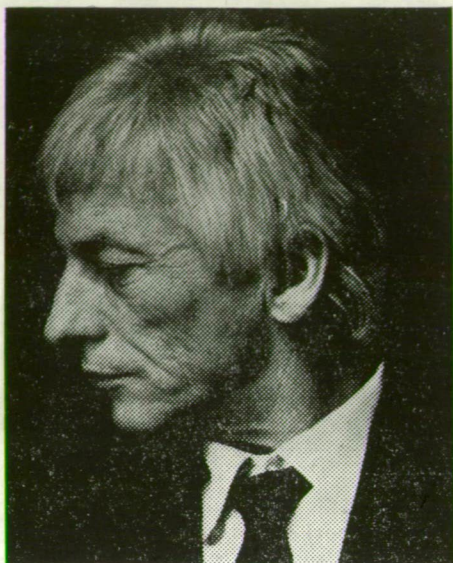

„Testet ölthet az ige, ha tud« —
mondták a Menyegző ruganyos vé-
nei. Mi már tudjuk, hogy Nagy
László verseiben testet öltött.”

(Elérte a láng a képzeletet)

„Az a hat játékfilm s az a néhány
útszélre sodródó forgatókönyv, ame-
lyen Kósa és Sára neve mellett ott
szerénytelenkedik az én nevem is,
nemcsak a szakma és a nyilvánosság
előtt, de saját kérgesedő szigorúsá-
gom előtt is, följogosítana arra, hogy
filmírónak érezzem magam. A vers-
íróval egy bőrbe kötött filmesnek . . .”

(Egy félfordulat hátrafelé)

„Eszembe jut egy Tornai-vers:
»Szükségem van a boldogtalanságra,
homokba rakott acélcspadára,
a szabadulásért leharapom a lábam...«
Tízegynéhány éve írta. A vers, címe
szerint, Bartókról szól, de én csak
erre a három kezdősorára emlékszem
hibátlanul. Nyilván visszhangot éb-
resztett bennem. Ezek az idők voltak
azok a sokat emlegetett hatvanas
évek! A teljesebb kinyílás és kinyúj-
tózás évei!”

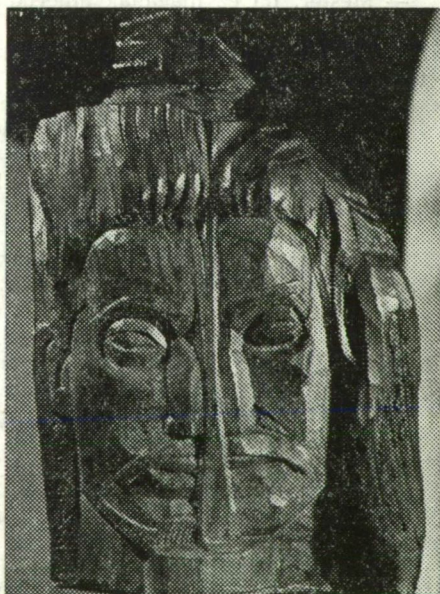
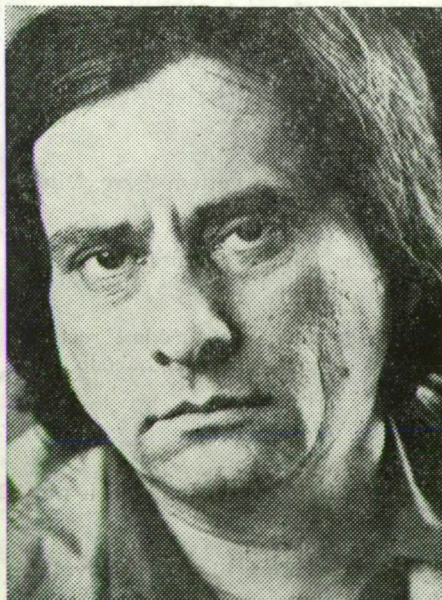
(Kórház után)

„Gyere, Örömrontó Angyal küldött-
je, te bor-tócsák közt száguldó mo-
toros, a bőröd benzinszagú, halálsza-
gú, megérkezésed: seb s úszkösödés
ellen kiáltó száj is. A Kárpátok ke-
ménygallérját gombold ki nyakad
körüli.”

(Páskándi Gézának)

„S te Apa s te Apának Fia, gyertek
ti is!
véső-karúak, koronás gyökerek
szobrászai,
a házam teli tuskókkal, kezetek
hiányával.”

(Vendégeim)

A fájdalom újszülöttje

Még nyár volt az utcán. Nagy, zöld juharfaárnyékok. A bejáratnál emlékszem a rézdomborművekre, két oldalt.

Föl a széles, tiszta márvány- (vagy mómárvány?) lépcsőkön. Fehér ajtót nyitok, bent fehér, fehér világ. Fehér székek, ágyak, takarók, lepedők, arcok.

S az ő fekete bozontja.

A fal felé fordulva feküdt. „Szevasz” mondta keservesen, „várjál, mindjárt”. Rettenetes, fogszorító erőfeszítéssel mozdult meg. A két karjával dolgozott, mélyen belesüppedve az ágyba. Még az arcával is. Sokáig tartott. Fordult, csúszott át lassan — nem a hátán! — az arcán, a hasán. A hátát, a hátgerincét nem érinthette, arra nem nehezdedhetett rá egyetlen pillanatra sem.

Végre a verejtékben fürdő arca: a szeme, amilyenek még nem láttam. Tele vádló, kérdező, megkönnyebbülés nélküli fájdalommal. Nem igyekezett mosolyogni. Nem is akart.

Így szorítottunk kezét.

A megdöbbenésben most rajtam volt a sor:

— Ma volt meg?

— Tegnap csinálták.

Tehetetlenül nézni a nagy szemöldökű, ferde szemét, a szokatlanul erős száját, szívós ujjait kimerülten a takarón:

— Megint megelőztél.

— ?

— Előbb jutottál el az Amerikai útra. Emlékszel? Együtt készültünk az amerikai útra.

Mosolyogni próbált. Kicsit mintha a karját is megemelte volna.

— Mester, ha ez magának amerikai út...

• Puffadt hőség nyomott le mindent, embert, növényt a fehér szobában.

— Tudod, sokat voltam beteg. Megszoktam a fájdalmat. Szakértője vagyok. De a tegnapi...

— Mit kellett csinálni?

Kicsit elfordult a ropogósan fehér lepedőn.

— Nézd meg.

A hátgerincén deréktájon húsz centiméternyi fehér tapaszt vettem észre. Világított a sötétbarna bőrön.

— Ilyen hosszú a vágás!?

— Megnézték a szomszéd csigolyaközt is. Ilyenkor mindig óvatosak: hátha ott is szúrják az ideget a közjük szakadt rostok.

— Az operáció tehát azt jelenti...

— Szét kell feszíteni a gerinccsigolyát. Kiszedik az idegekbe fúródott rostokat. Úgy állnak befelé, mintha nagy szálkák döfődnének a gerincen végighúzózó idegkötetbe.

— De hogy bírtad?

— Elaltattak.

— És most?

— Most is fáj, a két karom is fáj. Nem is tudom, mitől. Azt mondják, a műtét fölbolygatta az idegzetet. De ez már nem számít ahhoz képest.

Egymás szemébe néztünk.

Sose szeretett a bajáról beszélni: most más történt. Most történt vele valami. Láttam, hogy akarata, jobb szándéka ellenére tör föl belőle. Nem panasz. Arra most

se érzett elég okot. Emberileg kényszerült rá, hogy elmondja. Se költői, se írói „fölfedezés” nem izgatta. Talán sose voltunk így messze túl az irodalmon. Mással kerülünk szembe; valamivel, ami rokon a művészettel és a gondolkodással; elválaszthatatlan tőle, mint a halál, mégis önmagában érvényes csak, önmaga titka.

— Mihez képest?

— Mondom, elaltattak. De mikor magamhoz tértem! Olyat még sose! Azt hittem, szétrobbant a fájdalom. Ment szét minden kis részem. Az egész testem fáj: a szemgolyóm éppúgy, mint alul a koponyám vagy a bordám. Azt éreztem: szétpattanok.

— Atyaisten.

— Minden izom, minden ideg parázslott, szúrt, dühöngött, szét akart szakadni. Mintha a szervezetem menekülni akarna, a semmibe akarna ugrani a kínok elől.

Fogtam a fehér szék karfáját és meredten néztem rá. Nem szólhattam semmit; nem volt rá jogom.

— Az ember olvassa, le is írja: „öröklét”, „örökkévalóság”. De a fájdalom örökkévalósága, barátom! Itt fetrengsz, mert időnként meg kell fordulnod; órák morzsolódnak le, és semmi se történik, semmit se csökken a fájdalom; a csillapítók nem használnak. S hiába barátod az orvosod: ő is éppolyan tehetetlen, mint te, vagy az idő.

Némán nézem. A szoba fehérebb, mint eddig, s az arca, a haja feketébb. Meleg van, kint nyár, juharfák a járdaszélen. De itt bent... De azért most már a föltámadás jön. Minden gyógyulás föltámadás. Ő a semmit idézi:

— Tudod, mi a legpokolibb? Föl voltam háborodva! Azt éreztem, hogy ártatlan vagyok, és mégis büntetnek. Büntet valaki. Hogy büntetés ez az emberentúli fájdalom. De milyen bünt követtem én el — ordítottam magamban valakinek —, amiért ekkora büntetés jár? Követeltem, hogy mondják meg, mit követtem el!

— Igazságtalanságnak érezted?

— Tökéletes igazságtalanságnak. Lehet, hogy a végén ez már jobban kínoz, mint a fölhasított gerincem. Nem bírtam belenyugodni, hogy bűn nélkül büntessenek.

— És nem kerestél...?

— Valami bünt? Ha el lehetne képzelni azt a fájdalmat, ami meghaladta még a tulajdon létezésemet is, mert végleg kérdésessé tette — de azt nem lehet elképzelni —, akkor te is elhinnéd: órákig, egy egész éjszaka megsemmisülésében azon törtem a fejem, hogy ha már az a hatalom, mely büntet, nem indokol semmit, legalább én adjam meg magamnak a magyarázatot.

— De neked se sikerült, igaz?

— Milyen barátom vagy? Mit kívánsz nekem inkább: a kínlódást vagy a bűnösséget?

— Semmi kesetre se mind a kettőt. Az az érzésem: hiába találtatott volna ki veled valaki bármilyen „ősbűnt”, a kétségbeesés, a fájdalom akkor se lett volna kevésbé embert semmibe vevő.

— Tudom. De egy pillanatra azért szerettem volna legalább etikailag megfogódzni valamiben.

Mosolyogni mertem:

— Öreg keresztény. Vagy ahogy te mondod: keresztény. A bűnoddal is képes lettél volna igazolni a büntetést, csakhogy ne fájjon annyira?

— Tévedsz: inkább vitatkoztam valami ismeretlen hatalommal, hogy mondja meg, mivel érdemeltem ki ilyen kínokat?

— Szóval tiltakoztál? Csoóri Sándor politikus és lázadó még az operáló késsel szemben is?

— Nyavalyát politikus és lázadó! Ez a fájdalom meghaladta minden gyökeres erőmet. Ezért is voltam dühös. Olyasmint éreztem, hogy van mögöttem egy birodalom, a fájdalomé, amit nem tudok, nem lehet bejárni, kimeríteni. Pedig elég makacs az akaratom.

— Le voltál győzve?

— Megrendülve, kiforgatva. Ekkora fájdalommal nem szabad az embert próbára

tenni. Ezen a hasadékon beözönlik minden szörny és pokolbeli sötétség. Magunk mögé láttam, mindnyájunk kiszolgáltatottsága mögé. De minek ekkora fájdalom? — üvöltöttem valakinek vagy valaminek. — Nem értem, nem értek belőle semmit!

— Az fáj, hogy az ember nem érti?

— Büszke voltam mindig, hogy megfizetem, amit rám róttak. Nem sajnáltam soha. De ilyen magas árat, és miért? Gyalázatnak éreztem.

A fehérségre, a döbbenetre emlékszem: percekig tartott, míg megfordult. A semmiből jött vissza. Megaláztatott. A hosszú, leragasztott sebre emlékszem a gerincén. Izzadt a kezem a fehérre festett széken.

A félelemből jött vissza. És akkor döfött gyomron engem is, amit mondott. Láthatta a szememből. Pedig talán félt: nem értem meg. De együtt voltunk már a fájdalom fehér, elsüllyedt hajóján; lent, valahol a tenger homokpadján, fölmerülésre reménytelenül.

A szeme derűsebb villanására tértem magamhoz.

— A karod meg a melled attól fáj, hogy a derékizmaid helyett a kar- meg a mellizmaiddal fordulsz meg. Nem olyan titokzatos, mint az orvosaid mondják.

Valamit mondani akart, de nyílt a fehér ajtó: szinte egy csoportban jöttek a barátai. Mindegyik odatette elé önmagát. Már nem lehetett a fájdalom újszülöttje, mint addig.

És kint megint a nyárvégi meleg, a lányosan könnyűjárású juharfák, a szellős járdák és utak: sehova.

Költő a hetvenes években

Az utóbbi évtizedben Csoóri Sándor egyre többször és egyre önkínzóbban fogalmazta meg önmaga számára a teljes igazság kimondásának az igényét. A szigorú önvizsgálat gyakran kíméletlen önleplezéssel mondta ki, hogy a félig kimondott felismerések tönkreteszik a személyiséget, befulladásztják mélyebb látásának lehetőségeit, az elhallgatott szavak megkérdőjelezzik a kimondottakat is, sőt „jövőlenné”, távlattalanná teszik azokat. A személyiség teljes önmaga-vállalásának követelménye mögött az az ismeretelméleti alapigazság munkál, hogy téves vagy csonka alapokra nem épülhet a megismerés. Másrészt a személyiség szabadságának az a természetes igénye válik ebben a törekvésben etikai elemmé, mely nélkül embertelen, antihumánus a létezés. Természetes emberi igény és gondolati felismerés kapcsolódik tehát össze azokban a gyakran fölhangzó önvádakban, melyek szubjektív érvényét és igazságát nem vonhatjuk kétségbe még akkor sem, ha meggyőződésünk, hogy a magyar szellemi életben ma éppen Csoóri Sándor az, aki az esszé és vallomás közvetlen műfajában is a legtöbb — fortélyos félelmek miatt elhallgatott — igazságot kimondta vagy legalább megcélozta. Személyiségének legelemibb igényével így keveredett gyakran rossz pörökbe és gyanúsításokba is. Írásaiból gazdag lajstromát állíthatjuk össze azoknak a történelmi eseményeknek, mai politikai és kultúrpolitikai tendenciáknak, problémáknak, amelyek lényegében mindmáig tabu területek, s melyek posványos, mérgező állóvizeit éppen Csoóri írásai közelítik meg először. Gyakran kitetszik azonban még az is, hogy erősek az elterelő, elzáró gátjai ezeknek az övezeteknek: az írói igény és a tárgyalás érintőlegessége között több esetben nyilvánvaló ellentét feszül, a megkezdett beszéd a lélekbén csak a hiányok tárnáit tudatosítja. Mégis egyértelmű, hogy a hetvenes évek irodalmának oly sok om-lása, bebábozódása, kínlódása közepette Csoóri Sándor pályája magasra lendült. Ennek az örvendetes ténynek a magyarázatát elsősorban abban látom, hogy Csoóri Sándor világképe szuveréné vált, személyiségét pedig feladatának az ismerete koncentrálja. Korábban folyamatosan megfigyelhető volt, hogy az önmagát szinte ideges türelmetlenséggel építő, véső személyiség milyen — pillanatnyilag meghatározó — hatások alá került, nemcsak költőként, hanem mint személyiség is. A Petőfi-féle közvetlen realizmus, majd Juhász Ferenc és Nagy László fénylő lírai látomásossága, az avantgarde, a modernnek képkultusza, majd a népköltészet értékeinek szinte rádöbbenésszerű fölfedezése, a népköltészet szürrealisztikus erezetének megvilágítása, az egyetemes és nemzeti kultúra értékeinek mohó és lendületes kisajátítása — megannyi lázas hódítás, nemes birtokbavétel volt pályáján. Esszéi, tanulmányai hűen jelzik a tanulva ítélkező, tanulva tanító Csoóri állomásait. Költészetének sokat emlegetett metamorfózisai is ide köthetők: a gyorsan növő fa gyakran repeszi szét külső kérégt, míg végül az is hozzáidomul a növekedés iramához.

A hetvenes években — igaz, a kor is alkalmasabb volt a meditációra, mint a közvetlen cselekvésre — megszűnik Csoóri pályájának külső szakaszossága, személyisége, művészete egyszerre ragyogtatja évtizedek felismeréseit, tanulságait, nagyobb, szuverén — élményein átszűrt és azokkal gazdagított — egységbe rendezi azokat. S mert volt bátorsága végleteket járni, világképe tág, az élmények és eszmék sokaságából megalkotja a maga eddigi útjának bartóki szintézisét világképösszegző esszéjében, a címével is a tágasságot jelölő *Tenger és diólevélben*. Költészete is a hetvenes években vált igazán jelentőssé és folytonossá. Újabb biztató távlati szemünk előtt nyílnak meg napjainkban is. A magáratalált teljesedés jellemzi, színeségében éppúgy felismerhető az a nagyobb belső egység, mint említett esszékompozíciójában. Ezt az egységet a közvetlen személyesség, őszinteség, a gazdag létbeágya-

zottság és a szinte ösztönmélységű közösségi felelősség adja. Ezek teremtik meg a Csoóri-vers intenzív belső telítettségét, melyet leginkább García Lorca szavával jelölhetünk, „duendének”, belső, megfoghatatlan titoknak nevezhetünk. Ez a legjobb Csoóri-versekben a maga titokvoltában ölt testet a látomásos képi kifejezésben. A Csoóri-líra a látványtól a látomásig jutott. A valóság konkrét tárgyi elemeinek megidézésére és a lélek belső terejének láttatására egyszerre bizonyult kezén alkalmasnak a látomásos költői kép, melyben a közvetlenség találkozik az egyetemes távlatokkal, létlehetőségekkel. Objektivitás és szubjektív világteremtés válik kifejező eszközzé: a valóság objektív tényei a szubjektív perspektíva révén egy másik, költői valósággá emelkednek. A látomásos költői képet a szürrealizmus avatta megbecsült költői eszközzé, Csoóri Sándor is a modernnek vonzaskörében emelte végleg saját eszközévé, de éppen ő tárta fel a népköltészet gazdag „szürrealisztikus eretét”. A látomásos költői kép, mely a népköltészetnek és a szürrealizmusnak egyaránt fontos kifejezési eszköze, egyetemesebb költői létszemlélet lehetőségét hordozza. Nem kell összemosni a népköltészetet és a szürrealizmust, egészében a különbség nagyobb mint a hasonlóság, de egy-egy költői kép vonatkozásában lehetetlenül nehéz lenne éles választóvonalat húzni, hiszen a népköltészetnek és a szürrealizmusnak egyként sajátja az erős kifejezésvágyból származó merész képzetkapcsolás, síkváltás, a dinamizmus és az absztrakciók kedvelése. A költői kép a szellem egyedi teremtménye, mely az egyéni élmény általánosításának, egyetemesítésének eszköze. Benne eredeti, egyéni létélmény ölt végleges, maradandó alakot: a személyiség szellemi világviszonya tárgyiasul, fölszippantja az időt, befejezetté teszi a folyamatokat. Csoóri Sándor valóságsszemléletében meghatározó szerepe van a képnek, esszéiben is sokat foglalkozik vele.

Stílusának gazdag képszerűsége nyilvánvalóan összefügg a személyesség egyértelmű vállalásával, a szubjektum fontosságának hangsúlyozásával az elidegenedésre fölszánt világgal szemben. A kép az egységben látás eszköze, a személyiség világteremtése, világlátása nyilatkozik meg benne. Csoóri tele van kíváncsisággal, a világ minden ténye érdekli, s mindent személyes vonatkozásrendjébe emel, mindenről a maga személyes vízióját teremti meg. Képpé, azaz jelképpé sűríti az élményt, hogy egyszerre őrizze meg a látvány érzéki gazdagságát és a lélek látványon túli élményét. Nem a világ leltára érdekli, hanem úgy fejezi ki a világot, ahogy számára jelentéssé vált. Nem véletlen bensőséges kapcsolata a filmmel, a képi világlátás speciális műfajával. Csoóri emlékezetes nagy filmek írója, a gazdag képiség nemcsak líráját minősíti, prózai írásaiban is jelképek világitanak. Gyakran „merekít ki” képeket, hogy így őrizze meg egy látvány vagy egyéniség mélyebb értelmét, mások magateremtette képekkel rögzíti személyes élményeit: Németh László halálakor „gyászoló vaddarazsak”-kal maratja a szívét, az 1956-os tragédiát az ország „heves szív-rohama”-ként őrzi meg.

„Az irodalom, de főként a költészet léte az individualitáson: a személyiség teljes mozgósításán áll vagy bukik” — írja *A pályakép zavarai* című remek esszéjében. Régi felismerése ez, költészetében az eredményei is nyomon követhetők. *Közeledés a szavakhoz* című régebbi esszéjében, melyet most válogatott versei gyűjteményének a végére helyezett eligazító magyarázatul, ugyanezt a gondolatot a személyiség felelősségeként szólaltatja meg: „Kimondom a neveket egymás után: Sebes-Körös, Fekete-Körös. Nem a vízmorajt hallok. Az elveszített hazák csikorognak. Ady zokog a csucsai kastély ablakában. Az idegbeteg, a lázbeteg, a lángész, az utolsó férfi, aki teljes haraggal sírhatott. Kimondom... végigmondom a szótárt... mindegyik szóban ott vagyok én is. Ott van a történelmem, ott vannak a hazugságaim, a gyöngeségeim, a mindig csak félig kimondott igazság. Ott van tehát az elhallgatott is. S lehet, hogy ez vagyok én, akihez el kell jutnom. Szavak, utolsó esélyeim s utolsó akadályaik!”

Ilyen etikai imperativuszokban még önerősítő szándékkal is csak az fogalmaz, aki már elkészült arra, hogy mindenáron közeledjen a szavakhoz. Aki már elindította őket azon a legnehezebb terepen, ahol kendőzetlenül, álarc nélkül, egyértel-

műen nyilatkozik meg az igazság, s az a személyes többlet, melyet csak ő, Csoóri Sándor adhat személyes valóságaként, átélésének hitelével hozzá a világhoz. Bármily különös, költészetében ez annak az iránynak a lényegi vállalását is jelenti, melyet pályakezdő kötete, a *Felröppen a madár* próbált: a közéletiség újabb elkerülhetetlen térhódításáról van itt szó. Persze nem a pályakezdő kötet módján. A *Felröppen a madár* naiv közvetlenségével nem véletlenül számolt le oly hamar Csoóri Sándor, második könyve, az *Ördögpile* (1957) egészen más utat választott már. A korai versek egyértelmű dinamizmusa helyett a személyiség elbizonytalanodását tapasztaljuk, küzdelmes és szorongó belső iránytalanságát látjuk. Látszólag kettévált a személyiség a kifejezésben: közéleti érdeklődése továbbra is rendíthetetlen, de közvetlenül inkább a prózában nyilatkozik majd meg, a líra a személyiség belsőbb övezeteit, főképp érzelmi és hangulati rétegeit veszi birtokába. Közvetett módon persze ott lélegzik és szenved ebben a költészetben a közéleti gondú ember is, de mintha tudatosan kiiktatná verseiből a politikumot és a közösséget is. Inkább csak a személyiséget közvetlenül meghatározó paraszti világ sorsát rezignált hangulatisággal felvillantó versek jelzik ennek a szálnak a folytonosságát. A modern, elsősorban a szürrealista irodalom vívmányait kamatoztató fiatal költő kísérletezése egy különleges hangulatlíra megteremtésére irányul — mintegy tudatos ellenpontjaként a korábbi közvetlen közéletiségnek. A *Menekülés a magányból* (1962) kötetről szólva méltán tette szóvá a kritika a menekülés gesztusának erőtlenségét, hiszen a költő ekkorra még érettebben formálja ki sajátos, intenzív képtömbökből álló hangulatvallomásait, mintha csak a napi küzdelmekben megfáradt személyiség azért akarná kivallani erőtlenségérzését, passzivitásérzését, hogy kiiktassa magából ezeket, de az ily módon felszabadított energiák, visszaszerzett erők már nem a versekben kapnak teret, hanem a közélet harcaiban, s a film- és esszéíró szenvedélyes igazságkeresésében. A versek intenzív hangulatiságú állóképek. A szerkesztés, a gondolati reflexiók mintha teljességgel hiányoznának. A képek önálló életre kelnek, teret, felejthetetlen atmoszférát teremtenek maguknak, de nincs íve a versnek, megnyugszik a hangulat-kifejezésben.

A *Második születésem* (1967) kötetől kezdve viszont folyamatosan erősödő tudatos törekvést mutat Csoóri Sándor költészete arra, hogy megtagadja a közéletiséget a versből kizáró ars poeticát. A költői vallomás a korábbi, „a csodálkozás eszköze” státusából kilendíti a költészetet, s „mindenné” avatja, gyöngeség és harc, teremtés és ítékezés egyszerre lesz a vers a költői igény szerint. Ebben a mindenségigényben gazdagszik a költői személyiség a közösségért való felelősség gondjával. Új értelemben jön vissza a közéleti igény Csoóri Sándor költészetébe: nehezebb terepen, megküzdöttebben, mélyebben, tudatosabban. A személyiség sorsát elemző gondolatiság elemeivel is gazdagodva. A lét teljességének vágyához az egyéni létezés értelmének kutatása is hozzátartozik, s Csoóri Sándor a maga személyes feladataként tudatosítja a közösség sorsának gondozását. A halál hívásával szembeállítja a közösségért, a másokért végzett munka erkölcsi parancsát:

*Fölkap a szél egy maroknyi hazát
s kiszámítottan a szemembe vágja,
hogy amit kikönnyezek, az legyen jövője
s pillám gyepűje: országhatára.*

Ez az összefoglaló vallomásvállalás egy elevenen épített vers második szerkezeti egységének lezárása. Az első rész a halál hívását fogalmazta. A harmadik szerkezeti egység pedig egyszerre reflektál az elsőre és másodikra — létfilozófiai igénytel:

*Ha nem tudnám, hogy semmi se marad
a könnyekből, hazákból, mosolyokból,
már rég elárulom ezt a rémuralmat
s nézem a földet nyirkos kutyaólból.*

A személyiség cselekvésének, s ezzel egyértelmű létének e vers szerint az a végső indoka, hogy a világ léte a személyiséghez van kötve. Felelős és mély közösségi sorsvállalás nyilatkozik meg ebben a személyiség létének értelmét boncoló versben. Erősödő ez a szál Csoóri Sándor költészetében a hetvenes évek kötetében (*Párbeszéd sötétben*, 1973; *A látogató emlékei*, 1977), s a kötetek utáni versekben egyaránt. Jellegzetes hangulatlírája egyre erősebb gondolati, s főképp indulati erezetet nyer, a közéletiség konkrét mozzanatai összetettebb, gazdagabb, nagyobb horizontú versvilágot teremtenek. A személyiség belső hangoltságának az okai külső motivációkkal közvetlenül gazdagodnak. A „testetlen” hangulat gondolati és indulati, világszemléleti motivációt kap, a vers vállalás és ítékezés, a közösségi értelemben vett cselekvő magatartás gondolati védelme is lesz. A költői személyiség azért vállalja fel az ügyeket, az ország gondját, mert „tódul, újra a hideg / a befagyasztott földrészek kamráiból, / a semmire se készülők húsából / estétől reggelig”.

A közösség, a haza boldogulása súlyként, Dózsa-koronaként nehezedik Csoórirra, s teljesebb költői világképet teremt. Nem éles váltásról van itt szó: megőrzi költészetének az egzisztenciális hangulatok sok-sok árnyalatát továbbra is, költészetében közvetlen folytonosságot mutat a gyermekkor élményvilágának újabb és újabb felbukkanása, a paraszti, egyáltalán az elemi létküzdelmek megidézése. De ezek a motívumok is átalakulnak a költői szemléletben, a sorslátatás kiegészül a sorsra irányuló gondolati reflexiókkal, sorselemzésekkel. A korai szép vers, az *Anyám fekete rózsza* későbbi remek párverse, az *Anyám szavai* is mutatja a változást: ugyanazt a motívumot mélyíti el lélektanilag és gondolatilag: a látvány és látomás egysége bő gondolati háttérrel kap ebben a monológversben. A megjelenített személyiség tudatának történelmileg kialakult törvényszerűségeit is föltárja a maga tragikumában: „de ki szegény: akkor is fél, amikor nevetethetne, amikor örül...” Személyes közvetlenség és közéletiség bonthatatlan egysége ez a költői szemléletben.

Csoóri Sándor költészetének felívelése ezen a csapáson tapintható ki: a személyiség közérzetét egyszerre határozza meg a közösségi és a magánszféra. Az egyénre, önmagára koncentráló lírai én egyre meghatározóbb erőként kénytelen felismerni a maga sorsának alakulásában a külső erőket. Jellegzetes közérzetversei mutatják ezt. Egyetlen érzés szervezi a verset, mely éppen azért kap nagyobb koncentrációt, hogy Csoóri remek képalkotó fantáziája, merész asszociációi szélesebb terepről szervezik egységbe a rossz közérzetet kifejező elemeket. Az általános eszme közvetlenül felismerhető okokból képződik, s a vers titkát, „duendjét” éppen a konkrét és az általános közötti átváltás bravúrja hordozza. A *Másnaposan* című verse annak az utornak a költői foglalatata, amelyik nagy-nagy maszlagolások láttán oly erősen elfogja a tehetetlenségtől irtózó és szenvedő költőt. Ugyanaz a kényszerű megromlottság-, eltékozoltság-, lefojtottságtudat vagy -érzet a vers indítéka, melyről oly gazdag egyértelműséggel beszél Csoóri Sándor az esszéiben. De a vers — mivel mindenkor a valósághoz való lelki viszony az igazi tere — nemcsak azokat a külső tényeket fejezi ki, melyektől undorodik a költő, hanem azt a mélyebb közérzetet is, amely aztán önmagához és a világhoz való viszonyát is meghatározza. Szérválaszthatatlanul szól ez a vers az elhalasztott dühök, a történelem, a „kilakoltatott forradalmak”, a kényszerű tudatlanság undorképző hatásáról és arról, hogy ezt a személyiség önmaga ellen is fordítja: „másnaposan magamtól s töletek”. Ugyanazt az undorító tehetetlenséget tagadja nagy indulattal ez a vers, melyről *A pályakép zavarai*, az *Egy fél fordulat hátrafelé*, s a *Kórház után* című Csoóri-esszék beszélnek, mégis a vers természete szerint erősebb hangsúlyt kap itt a lelki dimenzió. Ezt erősítik a versképző elemek, az erős képek és a folyamatos fokozás is. Hasonló közérzetű és motivációjú versek egész tucatját idézhetjük Csoóri újabb költészetéből. Az *És megszapordtak* is az áltság falai ellen küzd nagy indulattal, s gazdag rétegezethegységű személyiségképet mutat. Látomássá nőtt vers: az undort itt is a fölismert és a kimondható igazság különbsége okozza. Egyszerre szaporodnak meg a „csömörös levelek” s a „nyájas meghívók”, s a költői személyiség éppen arra mutat rá a vers logikájával, hogy ebben a kettősségben mivé lesz az élet, a létezés. Csoóri Sándor hangulatlírája drá-

mai erejű költészeté nőtt az utóbbi évtizedben. A konfliktusokat nem oldja fel intenzív hangulatiságban, hanem nagy indulattal vagy a helyzet tragikumát feltáró nosztalgiával „kimerevíti” az ütközési pontokat, ráirányítja a figyelmet az adott létszituáció drámaiságára. A *Már nem én ülök ott* a címével is a kitörés nosztalgiáját és igényét jelzi. A *Hó emlékében* a kétségbeesett nagy havazás látványa váltja ki az életvallató nosztalgiát: visszatérni a lét tiszta lehetőségeihez, úgy nézni vissza az életre, „mintha nem történt volna meg”, „és minden, ami politika volt, szerelem, harangzúgás, / óceáni távlatban újra várna”. A vers villódzó idősíkváltásai nyomatékkal bizonyítják Csoóri nagy létszeretetét és könyörtelen igényét a teljes emberlétre. Közösségi elkötelezettség, tisztaságvágy, létszerelem és erő nyilatkozik meg a vers záróképeiben is:

*s az utolsó földi ítélkezésen
ott állhatok majd jó társak oldalán
könnyű ingben, könnyű kabátban,
túl füstön, kocsmákon, temetőkén,
egy fennköltlen züllő ország szemével
farkasszemet nézve,
fejemben hó emléke*

A közéleti, közösségi igény erősödésének nyilvánvaló jele Csoóri költészetében azoknak a verseknek a viszonylagos meggyarapodása, melyek közvetlen „költői tárgya” valamely más személyiség. Az ilyen versek természetüknél fogva erősebben szerveződnek egy belső mag köré: eleve van egy tág értelemben vett alapanyag, melyhez a költő viszonyul, s a maga állásfoglalása, alakító, teremtő munkája ebben a viszonyulásban, ítélkezésben nyilatkozik meg. Csoóri portréverseinek szubjektivitása erős, egyértelmű, hogy kiemelő, alakító munkája ezekben a versekben fokozottan cselekvésre irányuló, egyfajta cselekvés, ítélkezés föl vállalása nyilatkozik meg a megidézésben. A nemzetiségi magyarság ügyét oly önfeláldozóan vállaló Csoóri változása a Páskándi Gézának ajánlott *Vendégeim. Che Guevara búcsúztatója* a „század partizánját” siratja, azt az embert, aki a magánélet édenét odahagyta a közönségért hozott áldozatért. A Gregory Corsónak írt levél pedig a „huszadik század vagányának” szól. A portréversek éppúgy értékkereső, értéktudatosító indítékúak, miként a *Nomád napló* kötet esszéportréi.

A Csoóri Sándor költészetében egyre inkább fölerősödő ostorozó magatartásnak művésziileg eddig a *Berzsenyi elégiája* a legnagyobb erejű dokumentuma. Robosztus erőt és lélekárnyalatnyi finom érzékenységet fog egybe ez az ellentétekből, hatalmas robajlásokból épített remekmű. Berzsenyi—Csoóri indulata és fájdalma Csoóri esszéinek, filmjeinek és verseinek a közegében csap igazán magasra, de hibátlanul és nagy költői erővel szól ez a különös elégia önmagában is. A teremtő indulatot a nagyobb minőség kelepcehelyzete izzítja föl nagy dühű felelősséggé, az önmagával való számvetés országos horizontú:

*Magyarország: bál ország, én nyomultam a göndör húsú
himfyk elé: szép volt a nyögdecseles, fiúk, de legyen vége,
dizsnók dúlják a jácintos temetőket, nem látjátok?
már halottaink orrát harapják, nyög a gége.*

Csoóri Sándor életművét nem lehet földarabolni, s nem lehet a részeit egymással szembeállítani. A költő, film- és esszéíró szétválaszthatatlanul ugyanaz a felelősen cselekvő személyiség. Nagy Lászlóról remek esszék sorát írta, azokkal egybevágó versbeli vallomása, melynek emlékezetes képe („s nézzétek: Ady halott szemeit készűl / szemével föl szaggatni”) lélegzetet is visszafogó csöndet parancsol a versben, mert ebben a képben jelölte meg Csoóri a szíve szerinti költői teremtés csodáját: a cselekvését. Ady Endre ostora neki is tetszik, erősen kísért a képzet, hogy ezt a megint elárvult ostort Nagy László Csoóri Sándorra hagyta.

Csoóri Sándor válogatott versei

Jóslás a te idődről címmel jelent meg a Magvető és a Szépirodalmi 30 év sorozatában Csoóri Sándor válogatott verseinek gyűjteménye. Hat verseskötet — *Felröppen a madár* (1954), *Ördögille* (1957), *Menekülés a magányból* (1962), *Második születésem* (1967), *Párbeszéd, sötétben* (1973), *A látogató emlékei* (1977) — jelzi az immár negyedszázadra terjedő költői pálya állomásait, s a válogatás ennek a versanyagának a javát nyújtja át. „Első két kötetem valamiképpen botorkálás” — vallotta a költő, amikor harmadik könyvének magaslátáról visszanezett a pályakezds dokumentumaira. A mostani összeállítás nem rekeszti ki az *Ördögille* darabjait — a nyitó ciklus címét is a hajdani könyvtől veszi át —, csak a legkorábbi kísérleteket mellőzi, a második kötet egy részének megkegyelmez; innen kezdve tehát rábízhatja magát az olvasó a gyűjteményre, mert a *Jóslás a te idődről* lényegében teljes képet ad a költői életműről.

A felosztó és részletekben való áttekintés — az állomásokra és határokra tekintő szemle — korábban azt a benyomást kelthette, hogy az alkotói eredményekben mintha több volna az ígélet s a lehetőség, mint a beváltás. Úgy tűnhetett fel, mintha a lírikus folyton útban volna, valami nagy cél felé tartana, egyre csak közelítene a lehető teljességhez, az eszményinek gondolt teremtő stádiumhoz. Mintha a készülődés, a várakozás, a közeledő mozgás állapotai helyettesítették volna a megérkezést, a célbaérést. Ha most egységében és folyamatában tekintjük át a pályatörténetet, értékelő szándékkal nézünk hátra az elért végpontról az egészre, módosulhat ez a sejtélem és föltevés. Eredményeiben nem a hiány, nem a töredékesség, nem a teljesületlenség jelzései mutatkoznak. Azt érezhetjük elsődlegesnek, ami a teljesítményben a vállalkozást hitelesíti, érvényesíti, igazolja. Nem a várakozást keltő ígéletesség, a lehetőségeket sejtető átmenetiség jegyében értékelhetjük a birtokolt eredményeket. A Csoóri-líra máris jóval többet ad az ígéletnél, a megvalósítás értékes és meggyőző példáival szolgál. Maga az alkotó sejteti nemegyszer az elégedetlenség s a hiányérzet feszültségeit, mégis úgy gondolhatjuk, hogy ez a feszültségi állapot nem a csonkaság, a megvalósíthatatlanság vagy a beteljesületlenség érzéséből eredeztethető. Ígéletbeváltó, lehetőségeivel élő, valóságos értékeivel és vívmányaival hatni képes költészet a Csoóri Sándoré. Természetesen vannak belső hiányai is, önnön lehetőségkörén belül sem mindenben teljes és csorbítatlan az életmű. Az egészhez a féleredmények, a kiteljesületlen maradt kezdemények s a felemás megvalósulások is hozzátartoznak. Ám az arányokat tekintve ezek részesezésénél jelentősebbnek tarthatjuk az egészben a kibontakoztatott értékek, az érvényesen megvalósított minőségek tartományait.

Bármennyi is a pályaalakulásban a váltás, a lezárás és a kezdés, az elfordulás és az újraindulás, akárhogy tagadja is a változékonysági hajlam s igény az alakulástörténetben a megállapodottságot — ebben a dinamikus átváltozási folyamatban mégiscsak jól látható az összefüggés, a szakaszok közt felismerhető a kapcsolódás, a tagolódásban is feldereng az összetartozás. Mindenekelőtt a *Menekülés a magányból* időszakától számítható periódusokban. Látszik a bejárt út szakaszossága, de nem hiányzik a pályatörténetből a szerveség sem, amely az egység megjelenési alakja. A kötetek egymásutánjában észrevehető az elmozdulások és módosulások, s ezek a pályaszerveződésben a változások törvényének fontosságáról tanúskodnak. Mégsem esik szét a pályaiv elkülönülő darabokra, mert a külön is szemügyre vehető fejezetek egymáshoz is vonzódnak. Ha a kötetről kötetre haladó vizsgálatban korábban több figyelmet fordítottunk a megszakítottság jeleire, most inkább a kapcsolódás bizonyítékait érezhetjük kiemelendőknek. Egyvégtében olvassuk a válogatást, s ennek

nyomán jobban látni véljük a folytonosságot, egységesebbnek érezzük Csoóri Sándor líráját, mint a korábbi befogadás alapján.

Olyan lírikust mutat a *Jóslás a te idődről*, aki nem kételkedik a költészet^o értelmében, rendeltetésében, lehetőségében és szerepében. Nem bajlódik azokkal a nyugtalanító kérdésekkel, amelyek — tapasztalhatjuk — igencsak körülvették a jelenkori lírát, s amelyek voltaképp egyetlen alapkérdésbe foglalva nevezhetők meg a legnyíltabban: „mit tehet a költő?” Akadnak ma is gyanútlan énekesek, akik mintha nem is hallanák a benne rejlő kihívást, s vannak olyanok is, akiket ugyanez meggyötör, aggodalomra hangol s a válasz keresésére ösztönöz. Mindenesetre: aki manapság énekébe fog — akár szembenéz a kihívással, akár kitér előle —, olyan líra-történeti időben létezik, amikor nyilvánvalónak mutatkozik a hagyományos költőszerepek nagyfokú érvényvesztése, a lírai szó céljának, funkciójának elbizonytalanodása, magának a költőlétnek a válságos állapota. Csoóri tehetsége nincs híján az áldott ösztönösségnek, a spontán beszédkényszer oly becses adományának, ugyanakkor intellektusa annyi tudatossággal és gondolkodói igényességgel vértezett, hogy költőiségének semmi köze nem lehet a naiv öntudatlansághoz s gyanútlanlansághoz. Ő is szembekerül tehát a „mit tehet a költő?” kérdésével, őt is foglalkoztatják a költőszerep gondjai, de töprengései a gondoknak egy szűkebb metszetét emelik ki, egyéni kinagyításban szemléltetik az általánosabbat.

Verseskönyveit annak idején kommentárokkal, tanulmányzerű önvallomásokkal kísérte, s a más-más időben keletkezett vallomásokból ilyesféle részleteket lehet beszédes példaként kiemelni: „A versírás egyelőre számomra csak forma, véletlenszerű kifejezési mód és lehetőség. Nem elsődleges! Inkább csak ráadás az életemre. Bármilyen furcsán hangzik is, legtöbbször nem akkor érzem magam költőnek, amikor verset írok, hanem amikor nem írok. Versírás előtt és után” — írta a hatvanas évek elején. „Mihelyt megtanulnék élni, lemondanék az irodalomról. Meggyűlölném a fehér papírlapokat, melyek, mint meszesgödör a halottat, naponta elnyelnek, testestül-lelkestül... A kő kő volna; a madár madár, nem pedig ennek vagy annak boldog vagy boldogtalan jelképe. A verseket testem írná — maga a létezés volna a költészet... De hát ez képtelenség” — fogalmazott később. „Sóvárgásaim ellenére az életem úgy alakult, hogy nem mindent tudtam belezsúfolni a versbe” — nyilatkozott egy még későbbi szövegben. A reflexiókba rejtett aggodalom, kétely, elégedetlenség valamiféle válságérzetet jelez, mégis úgy érezhetjük, hogy ennek nem sok köze van a különböző nyelvfilozófiai, jelentéselméleti és kommunikációs problémákhoz, a beszéd lehetőségére-lehetetlenségére s értelmére, érvényességére vonatkozó tapasztalatokhoz és elméleti gyötrődésekhez. Csoóri hisz a szóban, bízik a kimondás és megnevezés érvényességében, a közlés hitelében és funkciójában. Nem tekint bizalmatlanul a nyelvre, odaadhang rábizza magát, nem vonja kétségbe, hogy a jel és jelentés kapcsolatában összhang, megfelelés lehetséges. Gondjai tehát nem líraelméleti jellegűek, nem a poétika és esztétika szűkebb körébe tartoznak. Igazában arra vonatkoznak: megteremthető-e — s miként — élet és költészet, létezés és írás szervessége, egymásrautaltsága és felbonthatatlan egysége. Azzal viaskodik: a személyiség tükröképének gondolt líra felszabadíthatja s kifejezheti-e — szavait idézve — „a teljes emberit”, elmondhatja-e, a „fölsimert igazságok” parancsát követve, „a teljes életet”. Része a vers az eszményien elgondolt életteljességnek, vagy csupán holmi ráadása az életnek; nélkülözhető járulék és másodlagosság avagy elsődleges lényeg; lemondhat róla a személyiség, elválaszthatja-e életétől, vagy éppen abban valósíthatja és jelenítheti meg önmagát tökéletesen? Benne rejlenek ezek a kérdések Csoóri esztétikai gondolkodásában és költészetében, s időszerű — ha tetszik, modern — és lényeges alkotói ügyek-gondok tükröződnek bennük.

A költészet — hirdeti — „a legteljesebb jelenlét”, s léte „az individualitáson: a személyesség teljes megvalósításán áll vagy bukik”. Abban is igazat adhatunk neki, hogy „ahol a költészetnek még szerepe van, ott az életet még sorsként tudja átélni az ember”. A sorsot pedig a személyiség élheti át, alkothatja meg. A személytelen-ségre, a személyes és individuális „én” elrejtésére s elsikkasztására olyannyira hajló és csábító koráramlatok idejében Csoóri Sándor részint magától értetődő természete-

tességgel, részint makacs és következetes elszántsággal, részint merész daccal és bátorsággal állítja lírájában kitüntetett helyre a személyiséget, a személyiségként tündöklő lírai „én”-t. Egyébként bármiféle erőltetett vagy szándékolt — és idejétmúltan képviselt — egyéniségkultusz nélkül. Nem valamiféle önimádat ez, nincs benne az individualizmus gögje és megszállottsága, s még csak privatizálásként sem értelmezhető.

Személyiségteremtő és személyiségkifejező líraiság az övé. Olyan lírai hőst mintáznak a versek, aki jóval több és teljesebb, mint a köznapok szakadozottságában s lefokozottságában élő, a részlegességbe belenyugvó, a mindennapiságba beszorított ember. A költői „én”: feladat és vállalkozás, cél és ideál, vágy és követelmény; elő kell hívni, meg kell teremteni. A felfokozott és a teljesség vonzásába került élet, a sorsként vállalt élet, az értelmes és célképzetes élet képviselője kíván lenni ez az előhívott „én”. A személyiséglét — sugalmazza a költemények — nem készen levő állapot s magától adódó eredmény, hanem szüntelen küzdelem, folytonosan zajló akció és erőfeszítés, amely végül is szemléletmódot és magatartásmintát reprezentálhat. Ez a minta és modell — ha érvényessége megfelelő — nemcsak az egyéniről, az egyesről mondható lényegeset, nem válik pusztá magánügy-közvetítéssé. Csoóri tartalmassá tudja tenni az önmagából, életéből teremtett lírai hőst. Közlései gazdagnak és érdekesnek ábrázolhatják a versegyéniséget, a megjelenített személyiség jelentős és izgalmas tünemény. Énfelnagyítás nélkül, a valóságos arányokat megőrizve is nagy formátumú a tükrözött „én”, van tágabb érvényességű saját világa. Ilyen esetben a személyiség mintegy fedezete lehet a lírai beszéd tartalmasságának és jelentésgazdagságának. Aki úgy fogja fel az „én”-t, úgy értelmezi az individualitást, ahogy ő, bátran építheti művészetét az önkifejezésre, az álcázás nélküli kitarukozásra, a leplezetlen szubjektivitásra, joggal bízhat az önkivetítésben, az önarcképrajz erejében, hihet a személyiségábrázolás lírai teljességében. Épp azt tarthatja feladatának, hogy minél hiánytalanabban, minél gátlástalanabban vetítse ki vallomásaiban a személyiséglét egész élményanyagát. Küldetést is láthat abban, amit célként s programként így jelöl meg: „Az elszemélytelenedés nagy háborújában megőrizni a személyiség jelenlétét a világban.”

A személyiséget beszélgető vérbeli élményköltészet ez, abban az értelemben is, hogy a lírai közlés ki nem apadó forrása mindenkor és legelső sorban a primér élmény. A Csoóri-vers elképzelhetetlen a közvetlen élményi ihlet nélkül. Legtöbbször arról van mondanivalója, amit személyesen és közvetlenül — vagyis élményszerűen — átélhet a maga élettörténeti folyamataiban. A friss élményben, annak egyidejűségében vagy akár emlékváltozataiban, találkozik az „én” és a világ. A találkozásokban megpillanthatja a valóság rejtett elemeit, megláthatja az addig nem ismert életjelenségeket — és magára ismerhet, önmagával találkozhat a lírai hős, aki összekapcsolja és egymásra vonatkoztatja a külsőt s a belül levőt. Az élmény mindig az érzékenység s a fogékonyság próbája, próbára teszi a reakcióképességet. „Végül is az élmény — olvashatjuk —: a világ új arca, amit nem láttam még. Az élmény a világ váratlansága, azt is mondhatnám, hogy az elveszített és megtalált gyerekkor. Annak az érzékenységnek a pillanatnyi föltámadása, amelyik még örülni tudott, félni, képzelődni, világgá menni, lebegni a jegenyefák fölött, részvétet érezni és így tovább.” Csoóri versteremtő kedvét sohasem lobbantja fel, ami az élményszerűség, az átélés felől nézve absztrakt, elvontan vagy közvetetten gondolatélményi, s élményhelyzetekbe nincsen beágyazva.

Középponti élménye, amelyben a különféle részletek is elhelyezkedhetnek, az élete maga, a világban tükröződő és megmerülő „én” létezése. Az egyéniség befúrja magát a világba, átérteszti magán a benyomásokat és tapasztalatokat, érzelmi, induktív és meditatív állapotok formáiban éli át a találkozási alkalmakat, egyszeri élménnyé hevíti s dústja az életét kitöltő helyzeteket — ezek megragadása és kifejezése a vers. Ezeknek a primér élményeknek a sokasága élteti a lírai közlést. Lehet versélmény a hiányzó, a kívánt, a vágyott, a meglevő, a melegítő és boldogító, a megbéklyózó, szorongató vagy a feloldó élettény, lehet az öröm vagy a kudarc, a fel-

szabadultság vagy a megrendültség — és sokszor az efféle ellentétek feszültsége —, csak a közvetlenség nem hiányozhat belőle. Magának az elsődleges és személyességé vált élménynek a jelenléte a fontos, a nélkülözhetetlen.

Nincs ebben a líravilágban megnyugvás vagy megállapodottság, nincs kiegyensúlyozottság és tartós harmónia. Annál inkább jellemzi az ellentétek feszültsége, a pólusok közötti szikrázás, a szélsőségek egyidejű jelenléte. Lükket benne az érzések, indulatok váltóárama, a meditációk izgalma, a szenvedélyek árapály mozgása. Az ihletet Csoóri „drámai készenlétnek” tekinti, s az értelmezés szerint a drámaiság: „Lehetőségek és lehetetlenségek szembeállításai; a hiánynak és a szükségesnek fojtott párbeszéde.” Ez a „fojtott párbeszéd” végleteket kapcsol össze, ellentétes állapotokat szembesít. Az élmények s a hangoltsági elemek összefüggő ellentétrendszerre szerveződnek.

A személyiség, ha bajok nem nyugózik, ha nem gyötri a „félutak, félszerelmek, félcsodák” rosszkedve s „a halálelőtti időzavar” (*Föld, nyitott sebem*), ha az „elhalasztott düh” (*Másnaposan*) nem feszíti túlságosan, ha nem kínozza a „hol a jegenyehangú ének?” (*Számonkérés*) elégedetlensége — életének zavartalanabb időszakait tehát, amikor oldódnak a feszültségek, nem sajog a hiány, s nyitott s kitérő kitérő a lélek —, tud gyönyörködni, csodálkozni, öröme hangoltan élni, képes elragadtatott gesztusokra, a világhívat és a létbizalom átélésére. Ilyenkor bizonyos a „csodákra születtem” (*Sörényes ünnepem*) küldetésében. Másoknak is, magának is szeretné megtartani s megvédeni a szívdobogató „égbontó csodákat” (*Rejtsétek el a csodákat*), s a csodálkozás és gyönyörködés képességét. A csodának itt semmi köze nincs valamiféle misztikához, misztikus révülethez. Egyszerűen felfokozott átélő magatartást és hevületet, keresést, szépségvágyat és értékigényt jelent. Annak hitét, hogy a lét érdemes a felfedezésre és feltárára. Vannak az egyéniségnek derűs és boldognak tetsző ünnepi pillanatai. Igen fogékony a szépségre s a vitális gazdagságra. Elbűvöli a természet, a tárgyi világ színváltó valósága, megfogja a látvány kápráztató színjátéka. Megragadják a köznapi életjelenségek, az egyszerű és elemi tünetények. Mámorossá teszik a szerelem csodái, a nőiség rejtelmek és látható varázsai, a szerelmi szenvedélyek s az erotikus kívánczóságok „a szerelem kóbor világválogatottját” (*Vadfiú hajjal*). Tud örülni magának a létezésnek. Ismeri a magaslati lét jó érzését, szétáradó örömét, a felszárnyalások különös mámorát. Láthatjuk megérkezőnek és otthonosnak, feloldódónak és hódítónak, láthatjuk sikeresen és győztesen célba érve.

A nyugtalan egyéniség ugyanakkor gyakran átélheti a mámor elvonókúráit is. Vissza-visszarántja és sokféleképp meggyötri — prózájából vett szavakkal — „a tüskeszúrású köznapi lét”, megkínózzák a „lassú, lefokozott élet” próbatételei. Ebben a közegben sokszor töredékesnek, szervesetlennek, széthullónak látszik a létezés, amelyből hiányzik az egység s a távlat: „Nem ragadnak össze a napok, csak összekocognak. Nem ragadnak össze az események, csak egymás mellé rakódnak.” Az otthonkereső elénk áll az otthontalanság állapotaiban. Veszteségek, vereségek, teljesületlenségek motívumaiból szövődnek a kétségbeesés élményhelyzetei. Eszmények és értékek tetszenek nemegyszer hiábavalónak és hűtlenné. Ha felerősödik a hiányérzet, nyomában az üresség érzülete terebélyesedik. Kudarcok fiadzanak tehetetlenséget, apátiát és gyöngeségkomplexust. A gesztusokat letöri a fáradtság, az érzésekben megtelepszik a bánat, a szomorúság, a fájdalom. Keserűség fojtogat, csüggedtség és kedvetlenség keríti hatalmába az életérzést, fékez és bénít az egykedvűség, sérülések keletkeznek. Félutak és féleredmények látványa emlékeztet az egésznek, a teljesnek a fájdalmas hiányára, távolságára, elérhetetlenségére. Ideig-óráig mindent árnyékba von a reménytelenség. Az aktivitás meggyengül, a tempó lefékeződik, az életritmus lelassul. Az érelt és magabiztosságot kikezdi az esendőség-tudat. Elárvultság és magányosság érzése telepszik a kedélyre.

A lírai „én”, az egyéniség alkata azonban nem lemondó, nem belenyugvó. Újra és újra ösztökélik, a holtponthelyzetekből kilendítik a nosztalgiai, az igények, az indulatok. Ki tudja vágni magát a veszteglés helyzeteiből. Rátalál a fel-feltűnő reményre. A hátrálni és bezárkózni látszó ember felméri körülményeit, készülődni

kezd, s újabb vállalkozásokra gondol. Sokadszor is elindul, nekivág, kezdeményez és változtat. Vívódásaiban energia halmozódik fel, van ereje állítások kimondására és újrafogalmazására. A zavart és válságot kihívásként is tudja fogadni, hadakozó és mérkőző kedve a bekerítettség kelepcehelyeteiben is fel-felébred. Változtató szándékkal s akarattal néz szembe önmagával és a világgal. A sokfajta ellentétet egybefogó és a konfliktusokat tudatosítva vállaló magatartást leginkább az éber készenlét jellemzi. A személyiség óvatosság nélkül adja át magát a reá zúduló élményeknek, készen állva a folytonos vívásra, a drámai mozgalmasságú küzdelmekre. Ennek a feszültségjátéknak, drámának a jelenetézése — mint lírai tartalom — végig ébren tartja az olvasói figyelmet és érdeklődést.

Amit itt viszonylag elvontan jelezhattünk, az a lírai ábrázolásban sokféleképp jelenik meg, válik érzékletessé és közvetlenné. Egyetlen megjelenési változat is sejtetheti talán a lírai tükröződésmódot. Sokjelentésű alapképzetként emelhető ki például a *Jóslás a te idődről* világából az út, az utazás — és a hozzá kapcsolódó képzetkör —, amely az egyik legjellegzetesebb élménytípust is maga köré szervezi. Látja magát a lírai hős „vándornak”, „nyugtalan utasnak” (*Árnyékom ágán, Éjszaka, a város utcáin*). Az elkívánczások, elindulások, bolyongások, képzelt és valóságos utazások átélője a mozgás, a mindenhová eljuttató vándorlás eljegyzettje: „Menni csak, mindig menni, / ottlenni mindenütt” (*A szökevény*). Tudja és ismeri „a száguldás arany szabályát” (*Fűre, madárra*). Az utakra gondol, amikor az elhagyás, az újrakezdés, a másfelé indulás, az életváltoztatás nyugalansága fogja el (*El akarom hagyni, Második születésem*). Az utak ajándékozhatják meg az oly sokat jelentő — ígérő — találkozásokkal és kalandokkal, amelyek értékrendszerében előkelő helyen ékeskednek: „El kell indulni minden útra, / az embert minden úton várják” (*Menekülés a magányból*). Érthető hát, hogy a közérzetromlásra utal, az életérzés borultait s a fáradságot jelzi, a válságállapotot érzékelteti a lírai jelrendszerben az utak képzet- és élménykörének elhalványodása vagy időleges kikapcsolódása. Ilyenkor mintha elfeledné „a száguldás arany szabályát” s az „ottlenni mindenütt” elvét. Kesernyész iróniával szólítja önmagát: „Hová, háová, lábaim? minden út vége ismerős már, / minden óraütés és minden mennybolt — / a világ tátott szájában vadizú alma ha lehetnék.” (*Októberi futamok*.) Meglepi az elfáradás érzülete, az „elnyüvődve, becsukódva” (*Fáradság*) keserűsége. A megtorpanás, a megállás, a veszteglés helyzetei ezek, amelyekben lefékeződnek a mozgások. Az így készült önarckép nem az utak szerelmesét, hanem a várakozó embert mutatja, aki mégsem mond le a reményről, nem adja fel az igényt (*Önarckép, párás tükrökben*). Aztán a megfáradni látszó, a „szelíd... lassú és belenyügvő” (*Már nem én ülök ott*) újra fölkerekedik, „nemlétező sárkány után” sóvárog, ismét „csupa káromkodás és készenlét” (*Tavaszi plakátjai*); elképzeli magát „futóbajnokok ingében csatákosan” (*Vadfiú hajjal*), s az időtől űzötten, időzavarban is a teljes életre, a végeznivalókra és vállalkozásokra gondol (*Elidőzni az időben is*).

Sajátosan folyamatos ihletettség a *Jóslás a te idődről* alkotójának költői állapota. Folytonosan izgalomban és feszültségben tartják az élményhelyzetek. A lobbanékony és dinamikus alkat mintha szüntelen készenlétben s készütségben volna. Az egyéniség — a karakterológia szótárából kölcsönözve a kifejezést — könnyen felajzható. Az éber és élénk reagáló képesség a köznapi élethelyzetek sorozatait épp úgy élményekké tudja átformálni, mint a ritka, különleges és felfokozott pillanatot. Csoóri versteremtő művészetére nem jellemző a szigorú élményselektálás és az erős élményátiszűrés. Élménybefogadása és élménykezelése éppenséggel sokszorozó és tágító, szaporító és halmozó. Sokra becsüli, így hát a megformálásban is tükröztetni kívánja az élmény egyszerűségét, alkalomhoz és állapothoz kötött friss közvetlenségét és egyszerűségét. Megannyiszor váratlanul és kiszámíthatatlanul születik a vallomás, úgyszólván a rögtönzészzerű spontaneitás benyomását kelteve. Mindennek egyik eredménye a változatosság és a változékonyság, a színesség és sokféleség. A sorozatokká összeállt versek úgy tartoznak egymáshoz, mint egyetlen élményfolyam önállósult részei, amelyek természetes módon sodornak együtt távoli élményelemeket, más-más

régióba tartozó élménytípusokat. Valószínűleg nem független a lírikusi karakternek ezektől a tulajdonságaitól a poétika, a versalkat, a verstípus egy némely jellegzetesége sem. Csupán egyetlenre utalunk ezúttal. Ennek a lírának a befogadója úgy érezheti, hogy jobban emlékszik a versek együttesére, magára a versfolyamra, mint az egyedi művekre, a különálló versekre. Teljesebb művészi élményt adnak a verscsoportok, ciklusok és sorozatok, mint a magukra utalt költemények. Csoóri Sándor nem ír összefoglaló s ekként feltűnő nagy verseket, nem formál nagyszabású szerkezeteket. Nincsenek olyan verstípusai, amelyek a különleges jelentésgazdagság és a monumentális forma révén kiemelkedhetnének környezetükből. Kiegyenlített ebben a tekintetben a versvilág, nemigen akad nagyobb intenzitáseltérés a versek között. Ha a kisebb érték- és hatáskülönbségektől eltekintünk, egységesnek és egyenletesnek ítélni lehetjük a teljesítményt. Másfelől ezt a kiemelkedő alkotások ritkaságaként vagy hiányaként is megnevezhetjük. A költő közölnivalóit nem sűrítő élményösszevonással és dúsitással önti formába. Inkább tagoló és szétosztó módszer az övé, amely alig kívánja meg az összetett struktúrát, a nagyarányú kompozíciókat.

A kifejező s a vele társuló vallomásfunkció energikus érvényesítése a Csoóri-vers. Abban az értelemben is, hogy a kimondó, kibeszélő szándék elsődlegessége folytán írásművészetében viszonylag kisebb szerephez juthat az esztétikai nyelven alakító s formáló funkciónak nevezhető verstényező. A lírikus fontosabbnak érzi az élmények minél közvetlenebb és frissebb alakba öntését, mint a lírai tartalom hosszasan érlelő és szigorú rendszerbe záró megformálását. A spontaneitás egy változataként is jellemezhető alkotásmód ez, kedvez az élményfelszabadításnak, az egyszeri és rögtönző természetű kifejezésnek. Olyan alakzatokhoz vonzódik, amelyek nem kényszerítik rá a szigorúan kötött beszédre, nem követelik meg a többszörös élmény-átszűrést, az élménykiáradást nem fékezik meg az objektíváló forma zártágával és szoros kötöttségeivel. A kompozíciós alak, a szerkezet — a költő szavával: „egy mű legmagasabbrendű formája” — a maga lazítotttságában és nyitottságában tág teret enged a képek áramlásának, a képzettársítások láncreakcióinak, a gondolatritmikus hullámművészetnek. Lehetővé teszi a sorok szabálytalan tördelését, az enjambement-megoldások szabadságát, a strófafaképzés szeszélyeit s a versmondatok kigyózását. Monológyszerűen árad a szöveg, a kijelentések, kérdések, felkiáltások egymásra torlódó folyama. Legtöbbször érezni lehet a lélegzetvételek szaporaságát, a staccatoszerű ritmust. Torlódó és indázó mellé- s alárendelő mondatfűzések kapcsolják össze egyetlen benyomult szintaktikai sorrá a beszéd részeit. A lírai közlés grammatikai-retorikai rétegének izgatott feszültsége és erős dinamizáltsága végeredményben abból a nyugtalanságból, feszültségállapotból is származtatható, amely szinte meghatározza az élmény- és érzélemvilágot, a magatartást, a gesztusrendszert.

Versbeszédének magas a metaforizáltsági foka. Közölnivalóit mindenekelelt a képek hordozzák, azok megnevező és kifejező hatalmára bízva a legtöbbet. Versművészetének korántsem egyedüli, de legelső eszköze és effektusváltozata a költői kép. Csoóri a képformálás, a metaforateremtés mestere, a képvarázs és képmágia tudója. Versei olykor mintha képek csillagszórói volnának; a képalkotó érzékenység és lelemény némelykor szinte tűzijátékot rögtönöz. Nem összetett képrendszerek kidolgozója, inkább az egyszeri ötletek sziporkázásában, a cikázó és csapongó társításokban, a villámgyors váltásokban, kapcsolásokban, a merész és váratlan viszonyításokban éli ki tehetségét. Mindent képszerűen lát és láttat, nyelvének megérzékítő és földidéző ereje különleges. Képzetele mindent a vizualitás síkjára vetíti, s a látványrögzítés gyakorta áthajlik látomásba. Képvilága nem leíró, nem tárgyiasan festő és részletező aprólékossággal megjelenítő, vagyis nem ábrázoló természetű. „A költői kép... — idézhetjük — nem utánozza a világot, hanem legsűrűbb jelenését közvetíti.” Expresszív képi stilizálásai arra vallanak, hogy a kifejezés funkciója jóval erősebb képalkotó eljárásaiban, mint az ábrázolásé. A tárgyak, jelenségek, látványelemek önmagukat is jelentik, a maguk életét is élik, konkrétságukat s tárgyiaságukat is őrzik, ugyanakkor az antropomorfizálás és a beljük vetített személyesség révén mindig valami másra is utalnak, jelképi értelmet is nyernek, szimbolizáló szerepet is betöltenek.

A képkavalkádban, a sokszínűségben és szüntelen váltakozásban bizonyos állandóságot és egységet képviselnek a visszatérő képi elemek, a motívumszerűen szerveződő képek és képzetek. Egy-egy nagyobb élménykör kialakítja a maga kép- és képzettípusait, saját képies jeleit és metaforahálózatát. A költői látásnak vannak feltűnően kedvelt, sűrűn szerepeltetett képzetei, tárgyai, szemléleti elemei, amelyek sokszori versbefogásával mintegy külön is kipróbálható a metaforizáló lelemény. A szövegelemző vizsgálatok számba vehetnék például — csak egy-két jellegzetességre utalva itt —, milyen kifogyhatatlan a megjelenítés a *nyárélmények* érzékletes ábrázolásában; milyen gyakran folyamodik a képkalkotás a *hó*, a *havazás* látványához; mennyire jelentésgazdag metaforaként szerepel a versekben a *tenger*; hogyan lesz a metaforikus megjelenítésekben a *Nap* — egyebek közt — „szálló körhinta”, „búgócsiga, gyerekjáték az eget asztalán”, „madarak árvaháza”; vagy éppen hány változatot tud a képesítő megnevezés a *Hold*-motívumra, a „Világnagy Óra sétálója” látomásképtől a „világvégi galambház” szürrealizáló metaforájáig. Az egy-egy látványelemhez, tárgyhöz, képzethez tapadó képsorok motívikus láncolatá szerveződnek, s az egyszeri képtípusok sokasága mellett nem kevésbé jellegzetes és beszédes megnyilvánulásai ezek a fantáziaműködésnek, a képszerű látásmód természetének.

Amit Csoóri Sándor a lírai közlés formáira bíz, élményeiből s világtékájából lírikusként kifejez — egész és érvényes, önmagában teljes. A líra műfajában is hiánytalanul képviselni tudja önmagát. Jelenléte a lírában a teljesség igényével mérhető. Líravilága önálló, saját törvényű, zárt rendszerként áll előttünk. Az eredmény és teljesítmény jelenkori költészetünk rendjében is jelentős, mással nem helyettesíthető fejezetként becsülhető. A *Jóslás a te idődről* egymagában is életműként állhatna helyt önmagáért. A művészi pályát ismerő olvasó semmiféle ellentmondást vagy visszavételt nem érezhet abban, ha ugyanakkor arra gondol, hogy a Csoóri-jelenség mégis több és teljesebb annál, amit a líra egymagában reprezentálhat. Nem csökkenteni ez a költői jelentőséget, a lírikusi rangot. Pusztán arról van szó, hogy a lírai mű mellett, azzal párhuzamosan megformálódott egy másik nagy vonulat is — az esszé, a tanulmány, a széppróza műformáiban. Mindkettő fontos — külön-külön, s együtt is. Összetartoznak, egymáshoz közelítenek: de nincsenek egymásra utalva. Figyelhetünk a lírikusra s a prózában gondolkodó személyiségre; befogadhatjuk elkülönítve is a versbe foglalt közölnivalókat s az esszébe és szépprózai szövegbe zárt üzeneteket. A befogadói élményt így sem kíséri veszteség- vagy hiányérzet. Mégis: aki valóságos gazdagságában s teljességében szeretné ismerni és érteni a Csoóri-jelenséget, annak odaadón kell figyelnie ennek az alkotó művészetnek mindegyik szolámára, mert ekként részesülhet igazán a polifónia élményében.

ALFÖLDY JENŐ

Csoóri Sándor: Vadfiú hajjal

I.

*Milyen év, milyen nyár, nem tudom —
korom-piőca dözsöl a combomon
s a madarak egész nap fejest ugrálnak még a sűrű lombba,
vizet viszek a számban a császártói tücsök lakodalomba —*

*s úgy lélegzek, mint aki énekel
és léggömb-tüdővel álltőhelyéből égre kel
és alászáll és fű lesz és folyó
és hangyavár fölé kitűzött, fekete lobogó —*

*esőt álmodok, vizözönt, fákat kidöntő Nagy Halat,
balszemében egy város vörös tornyai látszanak,
a jobbszemében én, megsokszorozva, csapatosan,
vadfiú hajjal, futóbajnokok ingében csatatosan.*

II.

*Milyen év, milyen nyár, nem tudom —
túl nagy a fény, hogy láthatatlan szavak
bozótjában elrejtőztek,
túl nagy a fény, hogy vakító papírra verset írjak —
hajamat, mint a nádast zúgni hallom,
s a parázna utak porában magam vagyok a költemény,
a szerelem kóbor világválogatottja magam vagyok,
röpül előttem lángpöttyös meggyfalevél,
járomcsontom fölött vadászok sortüze
s fejem a Kárpátok halántékához odacsattan,
valaki sír, valaki elsírat,
de hiába követ nappali gyász: a megsemmisítő nyárban is
a teljes életemre emlékezem.*

III.

*Milyen év, milyen nyár, nem tudom —
s a láng ígérete, hogy túlvilágom is nyár lesz, csupa dél,
szívet hamvasztó sétaút jégenyelevél fényinél.
testem előtti szél, testem utáni nap sajdul át csontjaimon,*

Amikor verset elemzünk, két fő és egy kiegészítő gyűjtőterületre összpontosítunk.

Tudomásul vesszük a vers írásbeli képét, sorközeit, betűhív szövegét a legapróbb írásjelekig. Ha olykor megengedjük is magunknak, hogy a verssel kapcsolatban egyebekről is beszéljünk, nem feledjük el, hogy ezt a szöveget elemezzük és nem egy másikat. Megvizsgáljuk a vers szerkezeti fölépítését, poétikai részletsajátosságait, hagyományos és újszerű formatulajdonságait, rész és egész viszonyát; összevetjük a költeményt a líratörténeti hagyománnyal: mi az, amit megtagad, s mi az, amit kisért és magasabb szintre emel belőle?

Alapos olvasói önmegfigyeléssel rögzítjük élményeinket. Mihelyt megérint bennünket a vers, ellenőrizzük: a szöveg csakugyan azt a funkciót töltötte be tudatunkban, amit önmagában tartogat? Nem a saját lelkünkben megülő tartalmat vetítettük-e akaratlanul a versbe? A verselemzés ugyanannyira élményvizsgálat, mint szöveganalízis.

Bár minden költői mű önmagában is teljes értékű élményt adhat, a megértés szempontjából hasznunkra válhat a költő egyéb munkáinak, életre szóló vagy legalább egy pályaszakaszára jellemző törekvéseinek és életútjának ismerete. Nem közzömbös számunkra mindjárt az a száraz adat, hogy a *Vadfiú hajjal* záróversként szerepel Csoóri Sándor hatodik verseskönyvében, *A látogató emlékeiben*. A költő valamelyest az egész kötet, sőt az egész addigi életmű összefoglalásának szánta, illetve olyan helyzetet teremtett neki a kötetben, hogy összefoglaló jelentőségűvé növekedjék a szemünkben.

A költeményben alig találunk olyan logikai fogódzókat, amelyenekhez a régiiek szoktattak minket. Csak néhány változat abból, amit hiába keresnénk benne: nincs térbelileg és időbelileg meghatározott vershelyzet — homályban marad, hogy a költő mikor, honnan és milyen alkalomból beszél hozzánk. Nincs továbbá szabályszerű kérdésföltevés és válaszolás, kérdve-kifejtés; a vers híjával van a szónokiasság eszközeinek. A képsorok nem állnak össze allegorikusan egybefüggő, példázatszerű „képes beszédé”. A régi vágású költeményekre jellemző szerkezeti tagolást is mellőzte a költő — legalábbis nem honos itt olyasfajta induktív módszer, mely az érzékelői

tapasztalat számára megjelenő és képszerűen kifejezett egyedi jelenségből valamilyen általános igazságra, gondolati „tanulásra” következtet. Cselekmény, anekdota vezérfonalán is hiába szeretnénk elindulni. Hogy is írta Csoóri a *Párbeszéd, sőtétben* kötet utószavául? „Le kell mondani a kinyomozható meséről. Le kell mondani az elbeszélhető történetekről. (...) Végül is ki merné a saját történetét magáénak mondani?” A vers akaratlanul is erre a kérdésre válaszol: a költő a teljes életéről beszél benne, habár korántsem a megtagadott „kinyomozható mesék” és „elbeszélhető történetek” módján.

S mi az, ami a hagyományos költészeti formák eszköztárából mégis helyet kapott a versben?

A költemény egyes szám első személyben íródott, megőrizve a lírai személyesség ősi, közvetlen formáját. Nyelvtanilag nem hágja át az írásbeliség szabályait, még a központozást is megtartja, holott a divat ezt éppenséggel nem teszi kötelezővé. A vers szimmetrikus szerkezetű. Számokkal jelölt három szerkezeti egységét kezdőrefrén vezet be: „Milyen év, milyen nyár, nem tudom —”. Az első rész három, a harmadik rész egy párhuzamos rímű, négy soros versszakból áll, csupán a középső rész rímtelen, egytömbű tizenhárom sor. A ritmus — a régi poétikai kézikönyvek felfogása szerint — mindvégig „kötetlen”, szabad ritmus. Valójában a kötöttség sajátos módjával van dolgunk...

De most már kezdjük az elején. A *Vadfiú hajjal* címnél.

Ha végigtekintünk Csoóri munkásságán, minduntalan a „vad” jelzőbe s a vele rokon jelentésűekbe ütközünk: szilaj, nomád, ősi, barbár — és így tovább. Rendesen ilyesmit ért rajta: szabad, korlátozatlan, mesterkéletlen, elrontatlan, természetes. A „vadfiú haj” afelé mutat, hogy az élet fő értékét, a szabadságot a fiatalság és a hozzá való hűség teszi érzékelhetővé. A fésületlen, vadóc ifjúság. Ebből a tartalékból merítünk még ritkuló üstökű, dérütött életkorunkban is, és reményeink kiapadhatatlan forrása ez marad, míg csak élünk, mert öregedvén, ezt szemléljük és helyeseljük az újabb nemzedékben. A vers e körül a szabadságfogalom körül forog három égtájra, három időtartományba: az első rész a játékos, álmodó gyerekkoré, második a költősorssal áldott-vert férfikoré, harmadik a léten túli lété, az utókoré.

Egyvégtében elolvassa a verset, első benyomásunk a magával ragadó hanglejtés. Hogyan határozhatjuk meg egy „néma” vers hanglejtését, amikor nem pódiumról halljuk, hanem írott szöveggként vesszük szemügyre? Aki magában olvasva is érzékeli a versek zeneiségét s hangulatát, biztos lehet abban, hogy egy jó versmondó nem adná elő ezt a nagyon szelíden „vad” költeményt hangosan kiáltozva és keményen pattogatva a szavakat. Ugyanakkor a roskatag, öregesen fáradt előadói modort sem tűri e a címében is már oly fiatalos hevű vers. Áhítat és megrendültség érződik a műben — eleinte színes, vidáman gyermekies árnyalattal, majd váratlan szilaj-sággal, mintha futóverseny kezdődne; a középső rész a perzselő nyarú férfikor hangján, felnőtt komolysággal szól; a befejező strofa sóhajtón, minden eddiginél átszellemültebben hangzik fülünkben. A hangulatmenet (a „gondolatmenet” szó mintájára mondjuk így) először varázslatos és legendás, aztán drámai, végül fohászos, szinte imádságos. Képletesen szólva, az első és a végső rész lágy, „moll” hangzásával szemben a középső keményebb, „dúr” hangzású.

A háromszori kezdőrefrén a szerkezet hatékony eszköze. Mintegy visszajára fordítja a régi versekből megszokott, szakaszvégi refrén hatásmechanizmusát. A legismertebb példát véve alapul, Petőfi *Nemzeti dal*ában a refrén eskütétele aszerint gazdagodik szakaszonként új hangulati tartalommal, hogy előzőleg tettek-re szólított-e föl, a dicső múltra emlékeztetett, a rab jelenre mutatott rá és erkölcsi megsemmisüléssel fenyegetett-e, vagy az újra fényeskedő jövőt ígerte a hallgatónak. Mennyivel több ez pusztá ismétlődésnél! Minden versszakban új meglepetést szolgáltatva kiált a refrén, más-más indoklottsággal, megfrissülő bizonyossággal, hogy az esküt ki kell mondani és lehetetlenség megszegni.

E versben a visszatérő versmondó nem a bizonyosság, hanem a megrendült vallomás szava. Bevallása annak, amit nem tud. De csak azért, hogy e nem tudás

helyett a következőkben egy másfajta tudás szavait csendítse meg; más szavakat, mint amelyeket a tényközlő, logikusan érvelő és okságra hivatkozó tudat sorakoztatna föl. A refrén ezt a meglepetést készíti elő három változatban. A „Milyen év, milyen nyár” kérdésre mindjárt felel a „nem tudom” — és nyomban működésbe lép s válaszol a *költői* tudás.

Milyen év? Milyen nyár? Kezdetben: bővérű, vidám és játékos. A vers metaforáit meg sem kíséreljük lefordítani a prózában elmondható anekdoták, s egyáltalán az epika nyelvére, ezért a „korom-pióca dőzsöl a combomon” sorról például elég annyi, hogy „bővérű”. Előfordul viszont egy helynév, mely külön figyelmet érdemel: ebből tudhatjuk meg, hogy a költő szülőföldjéről van szó. Némi nyomozással felderíthetjük a „császártói” név hátterét.

Csoóri szülőfalujában, Zámolyban ered a Forrás névre keresztelt patak. Mint a szintén zámosi illetőségű Csanádi Imre gyönyörű költeményének — *A forrásnak* — utószavában olvashatjuk, ez a „tizenhárom kútból föltörő, bővizű, tiszta patak (...) kurta pályát fut végig”: a Császár-víz nevű patakba ömlik, mely aztán a Velencei-tóba torkoll. Az a lapály, mely nagyjából Zámoly és Pátka között húzódik, régebben tószzerű árterület volt; a környékbeliek ezt a területet nevezik ma is Császár-tónak, s a „vizet viszek a számban a császártói tücsök lakodalomba” nem más, mint az itteni játékok, s a patakhoz fűződő helybeli legendák emléke. A gyerekkori „tiszta forrás”.

Közeledés a szavakhoz című tanulmányában írja Csoóri: „Nincsenek éles, határozott, megbízható emlékeim. Amik vannak, mintha csak véletlenül volnának az enyémek. (...) Új emlékeztetve van szükségem, vagyis új igazságokra.” Azért jó tudni, hogy szülőföldjére utalt, mert láthatjuk belőle: az emlékeztetből nem megidézni akarja a múltat, hanem mintegy új múltat szeretne alkotni magának, az emlékek szabad és kötetlen átrendezésével — elvonatkoztatással, sűrítéssel. A valóságos táj lelkivé vált — hiszen a modern költő „a lélek belső tájait látja”, ahogy Csoóri jegyzi föl József Attila *Téli éjszakáját* elemezve.

Amikor ezt olvassuk: „tücsök lakodalom”, aligha kerülhetjük meg Bartók népköltészetből feldolgozott gyermekdalai közül a *Házasodik a tücsök* kezdetűt. Különösen Csoóri Sándor, a mágikus népköltészet, s a bátorítást abból merítő — Bartók nyomában járó — műköltészet propagandistája esetében tetszik ez megfontolandónak. A szabadság képzetét itt mintha nemcsak a saját gyerekkori természetközelségből merítené, hanem az ősi, naiv népköltészet hagyományához is kötné. Annál is inkább, mert a következő versszak az „ének” hasonlatával kezdődik: „s úgy lélegzek, mint aki énekel”. Lehetséges-e áhítatosabban kifejezni a felszabadultságot, mint lélegzés és éneklés azonosítása által? Elképzelhető-e tökéletesebb testi-lelki harmónia? S közvetlenül: vajon amikor Bartók és Kodály énekkultúránk fölvirágoztatásán munkálkodott, az iskolai énektanításon túl nem egész létünk emberiesítését akarta szolgálni? Az ének nemcsak esztétikum, hanem fiziológia, lelki egészség és kollektivitás is!

Az álom sem csupán a tudat — az emlékezet és a képzelet — önkéntelen működése. A test álma is: „és léggömb-tödővel álltőhelyéből égre kel” — álmunkban rendszerint úgy repülünk, hogy teleshívjuk a tudónket és fölemelkedünk. A táj — most már végképp a „lelki táj”, melyre azonban a *test is emlékezik* — a panteisztikus azonosulás tárgya lesz: „és alászáll és fű lesz és folyó”. S a „fekete lobogó”, melyhez a költő személy szerint hasonlítja önmagát, a „vadfiúságnak” alighanem egyik leglényegesebb rejtékében, a naiv-anarchisztikus rétegében gyökerezik.

Mitikussá növekedik az álomkép a harmadik versszakban; egy óriási lény jelenik meg — mint valami zoodiákus jelkép egy középkori csillagászati térképen —, méretei a dolgokhoz viszonyítva kozmikusak. A mítoszi „Nagy Hal” bal szemében tükröződő város és a jobb szemében megsokszorozottan látszó önarckép ismét olyan metafora, mely mögött fölsejlik az életrajzi háttér.

Nem felejtjük el, amit a szürrealizmus hajnalán az irányzat egyik szakértője, Tadeusz Peiper jegyzett föl a metaforáról: „A metafora a fogalmak önkényes roko-

nítása, olyan fogalomkapcsolatok teremtése, amelyeknek a valóságban semmi sem felel meg." Legföljebb a lelki valóságban — tehetjük hozzá. Ám a lelki valóság is a tőle függetlenül létező valóságból párolódik le, ezért ebben az esetben sem kell ki-zárnunk a metafora és a megtörtént valóság közötti kapcsolat lehetőségét.

Csoóri életútjából annyit a lexikonból is tudhatunk, hogy a gyerekkor és a ka-maszkor határán került városi iskolába. Nem állítjuk, hogy erre utal, de annyit megengedhetünk magunknak, hogy a mitikusan felvillanó várostornyok és a „csapa-tosan” megjelenő, megsokszorozott „én” metaforikus képeit összefüggésbe hozzuk a tényekkel: a háborús „tűzözőn” után — melyet a sokat ígérő népporradalmi átalaku-lás „vízözöne” követett — a Csoórihoz hasonló parasztfiatalok seregestül kezdtek új, reményteli életet az ismeretlen városokban. Nekünk azonban a végeredmény a fon-tos: a felbontatlan, egyszerre minden összetevőjével ható metafora — a gyerekkor mítosza. A gyerekkoré, melyről a költő így nyilatkozik *A pályakép zavarai* című esszéjében: „Tizenégy éves koromig — icedzámítva természetesen a háborús élmé-nyeket is — szinte mindent átéltem vagy végignéztem, amit a nyers, a tapintatlan és nagy képzeletű élet az élőknek egyáltalán fölkinálhat.”

A költemény első három versszakában sokszótagú, játékosan csengő rímek talál-hatók, például: lombba — lakodalomba; énekel — égre kel; csapatosan — csata-kosan. Az első strófában pontosan húsz nazális (m, n, ny), a másodikban tizenkilenc likvidát és tremulánst (l, ly, r) számolhatunk össze; e hangok a gördülékenység, a dallamos hangzás bevált eszközei. Belső rímek is összejátszanak: vizet — viszek; számban — lakodalomba; vízözönt — kidöntö; város — vörös; az alliterációkat föl sem sorolom (például: fű — folyó — fölé — fekete).

Észre kell vennünk a látszólagos ritmikai kötetlenségben a kötöttséget: e három szakasz sorai túlnyomórészt teljes értékű, mellérendelt mondatok, s még a második és a harmadik versszak utolsó sora is úgy egészíti ki az előzőt, hogy állítmány nélkül is kerek szerkezeti egységként hat — egy lélegzetre mondjuk ki. Mindez az erősen megcsendített rímekkel nyomatékosítva, egyenletes gondolatritmus lüktetését viszi a versbe. A második szakasz soreleji „s” illetve „és” kötőszavai naiv, gyermeki áhítat hangulatát keltik a fokozó hatású felsorolással.

Csoóri 1967-es verseskönyve, a *Második születésem* utószavában így avat be min-ket eszmélkedése történetébe: „Régebben a költészetet a csodálkozás eszközének tek-intettem, világhoz kötő aranyláncnak. Jóllehet, a csodálkozni tudás is erős kapcsola-t, de ma már gyerekesnek ítélem ezt a fölfogást. (...) A költészetet ma már min-dennek látom: varakozásnak, búcsúzásnak, jövőnek, gyöngédségnek, tudatlanságnak, harcnak, ítélezésnek.” A vers első része nagyrészt azért oly gazdag az ámulatot keltő zenei és festői eszközökben, hogy mindezeket a továbbiakban meghaladhassa; a „szépségnek” nem annyira önértéke, mint inkább helyi funkciója van.

A „csodálkozás”, a „gyerekes” áhítat strófái után szükségképpen a férfikori dráma, a harc, a fenyegetettséggel teli esélyek meglátolása és a búcsúzás következik. Az újra föltett „Milyen év, milyen nyár” kérdésre — az ismételt „nem tudom” elle-nére — felhangzik a „teljes élet” válasza. Már nincs szükség játszi artisztikumra, csengő rímekre, lágy hangeffektusokra.

Jelentős váltásnak érezzük, hogy a „vadfiú haj”-ról most már ezt mondja: „haja-mat, mint a nádat, zúgni hallom” — ez mindenképpen tragikus hangulatú fokozása az előbbieknak. Az alaphang is más lett; ziláltabbak az asszociációk. Milyen meredek ívben vált például a „lángpötyös meggyfalevél”-ről a „járomcsontom fölött vadászok sortüze” képre! Olyan posztszurrealista képzettársítás ez, mely az úgynevezett „sza-bad asszociációs” kötetlenséget megtartja ugyan, de közben a lélek legesetlegesebb véletleneit is egyetlen szándék igájába fogja. A levelekre lyukakat pörkölő, vakító nyári napfénytől bármily nagy a távolság a vadászok sortüzeig, a vizuális képzelet nem zökken itt, hanem könnyedén szökken. S a *vadfiú* így lesz *vadászok* áldozata.

A refrén utáni hat sor metaforáinak megértéséhez hozzásegíthet bennünket egy futólagos összehasonlítás. Nagy László szavait véve kölcsön, Csoóri számára nincs „versben bujdosás” — az ő költőrsora (közéleti vonzódása folytán) a testi jelenlét

értelmében is felfogott nyilvánossághoz kötődik. A versben bujdosás lehetetlensége költészettani gondokkal és kudarcokkal is összefügg: „túl nagy a fény, hogy vakító papírra verset írjak” — mintha az izzó anyag ellenállna a költői áttételezés kényszerének. Soha nagyobb költői kudarcot, mint amit ilyen dús szövésszerű metaforával ismer be a költő!

Csoóri számára az a lehetőség adatott meg Nagy László esztétikai forradalma nyomán, amit *A pályakép zavarai* esszéiben így vallott meg: „Nem verseket faragtam, hanem magamat.” Mert „életünk folyását pontosabban meg tudtam ítélni, mint fogalmazni”. A szükségéből kellett erényt kovácsolnia.

Nem kevesebbről van szó, mint a magyar költészet szabadságot-szerelmet együttesen vállaló, programul tekintő ars poeticáiban. Ahol az utak „paráznák”, ott csak éles ellentétként lehet a költő *maga* a költemény; ott csak testestül-lelkestül teljes magaadással őrizheti meg hitelességét. Ott a szerelemben is „kóbor világválogatottá” kell nemesedni, magánosan is megtartva az igaz érzelem képességét. Magánosan, mert a gyerekkorra vonatkozó versrészletben előfordult „futócsapat”-ból ki kellett válni. A *Második születésem* kötet utószavában olvashattuk ezt is: „Mihelyt megtanulnék élni, lemondanék az irodalomról. (...) A verseket testem írná — maga a létezés volna a költészet.” Minthogy Csoóri számára az esszé — saját bevallása szerint — a költészetnek nem kiegészítője, hanem előkészítője, a „magam vagyok a költemény” kinyilatkoztatása válasz önmagának, egyúttal teljes életozómazát.

Az önazonosságnak ez a könyörtelen kényszere nemcsak a szerelemben érvényesül, hanem a politikában is. A szabadságért vállalt kockázatokban, s az egész magyar nyelvterületre kiterjesztett népek szánt cselekvésben; a „fejtem a Kárpátok halántékához odacsattan” egyszersmind a végzetesen beteljesült költősors képzete. Mintha a francia ellenállás íróinak egzisztencialista bölcselete sejlene át a képen: a méltó halál „határhelyzetében” a létezés értelme hirtelenül megvilágosul a tudatban. Ilyen megvilágosulásként hangzik az újabb életozómazát: „a megsemmisítő nyárban is — a teljes életemre emlékezem”. A „Minden Egész eltörött” évszázadában, Adyhoz hasonlóan — de a maga módján — a szétszórtság tudatában is ki tudja fejezni a teljes élet élményét, a gyerekkortól a férfikori küzdelmeken keresztül a halálig, mert az élet alapvető dolgait szétaprózó magyarázatok helyett az élet közös metaforáját vagy versnyi metaforaláncát adja, mely a leglényegesebb életmozzanatokból sűrűsödött együvé a költői látomásban. A „magam vagyok a költemény” meggyőződésével és a „teljes életem” egybenlátásával feloldja századunk talán legnagyobb mérvű költői — és nemcsak költői — válságtudatát, azt, hogy élet és mű végzetesen különvált egymástól.

A befejező versszak fohász a költői utókorra. Halk, mint a „Mellékdal” József Attila Ódája végén. Ígéret van a megváltásra, de oly halkán szól, hogy nem tűri a fogadkozásra hangosodó magyarázatot: „a láng ígérete, hogy túlvilágom is nyár lesz, csupa dél”.

Miért szép ez a vers? — Én inkább arról beszéltem, hogy miért műalkotás. Mert minden pontján egyforma erővel tör egyazon célra: az örök hiány, a szabadság és teljesség megragadására.

Megbéklyózva és megigazulva

A FILMÍRÓ CSOÓRI SÁNDORRÓL

(*Törékeny műfaj.*) Ha a filmnovella ideiglenes és törékeny műfaj — ahogy azt a Nyolcvan huszárhoz írt kis jegyzetében mentegetőzésképp mondja Csoóri —, menyire ideiglenes és törékeny akkor minden olyan vállalkozás, amelyik a filmnovellistát veszi célba. Hát még ha ide-oda elmozdulhat, társak mögé bújhat, melléjük szorulhat, a közös alkotás fedezékébe rejtőzhet az író! A sikert már a célpont homályossága is reménytelenné teheti. Kettős látással legyen megáldva, kritikus fegyverének nézőkéjét egyszerre két — ha nem három! — alakra is tudja irányítani az, aki Csoóri filmírói munkásságának lényegét telibe akarja találni. A kísérlet eleve kudarcra ítélt tehát? Az említett jegyzet szerint csak ilyen a film és a novella házassítása is. Ezt tudva, így vágott neki Csoóri Sándor a filmírás számára máig is képtelen feladatának. Még csak a gesztus, a nekiveselkedés volt Bolond Istók-i — az „én uram isten! Csak rajta! hadd lám: mire megyünk ketten!” keserűségét nem a műfaj megoldatlanságai, ellentmondásai, a filmhez képest „örökös vázlatnak” maradás esélyei — esélytelenségei — szakították föl. Mert a filmnovella lehet ugyan képtelen és tökéletlen forma, hiábavaló előcsatározás egy megvívandó harchoz — lám, a Nyolcvan huszár igazságtalan háborújának metaforája erre felé is szórhat fényeket! —, nem komolyan venni azonban bűn. Ha törékeny műfaj, annál jobban vigyázni kell rá, annál tökéletesebbre kell csiszolni. Hogy irodalomként, könyv alakban, folyóirat-publikációként bármikor érdemes legyen az előkeresésre, s ne legyen eldugható, miután már celluloidszalagra tekercselve csücsül valamelyik raktár valamelyik poros dobozában. S ne legyen megvágható, keretbe ragasztható-állítható, a *mintha-dramaturgiának* engedelmeskedő, kiherélhető — hogy csak itt említsük a Bolond Istók-i keserűséggel kapcsolatban Csoóri emlékezetes, mély tanulságú esszéjét (Egy félfordulhat hátrafelé — Tiszatáj, 1978. 9.).

Restelkedve lehet azonban megpedzeni is, oly nyilvánvaló: a forgatókönyv-írással próbálkozó Csoóri Sándor a hatvanas évek közepén sem és később sem a filmnovella műfaja előtt tornyosuló akadályok kikapogására és leküzdésére érzett erős elhivatottságot és elszántságot. A leghamarabb és a legkönnyebb szívvel éppen tán a műfaj tökéletlen voltát vette volna tudomásul. Nem mesterségbeli gond, nem formai, technikai akadály volt, mibe társaival — Kósa Ferencsel és Sára Sándorral — legelőbb beleütközött. Magára vette volna talán a konzervativizmus, a formájában ódivatú filmnovella írásának vádját is, csakhogy időszerű lehessen a mondanivalóban, eleven és merész az igazságok kimondásában. A parázsló gondolatokat füstölésbe és füstölgésbe fojtotta-fojtatta aztán a „sokféle okosság” (Kiss Ferenc), mert — az Egy félfordulat hátrafelét idézve — a dramaturgiák előtt egy történetnek sohasem az esztétikai mezeje tárul föl, hanem legelebbis a politikai, a „megrendülés emberi esélyét így elözi meg az esetek többségében a megfontolás”.

A *Tízezer nap* (1967) és a *Földobott kő* (1969) körüli hercehurcák, évekre nyúló viták már rögtön a filmírói pálya kezdekor az esztétikai kérdésekről a művészet-politikai, politikai gondokra irányították Csoóri figyelmét. A műfaj törékenységről a kor és az ember törékenységére. A *meghasonlás világos hátterében*, korai esszéjében kimondja: „legfontosabb műfaji gondnak azt tartom, hogy az írás közben kifejtett erő hogyan alakítható át közvetlenül és veszteség nélkül köznap cselekvéssé, erővé”.

(A korlátozó szabadság.) A cselekedni akarót különböző megfontolásokra intik, apróbb megalkuvásokra bírják rá, a nagyobb célokra hivatkozva — az „ötleteket és költői mondatokat szállító irodalmi munkás filmesek szolgálatában”, a filmíró Csoóri munkásságának egészét meghatározó elvvé lesz a nyílt cselekvés, az egyenes beszéd. Ami a megvalósulatlan film, a *Forradás* (1972) Kiáltványában szerepel, esszéekkel, versekkel, naplókkal, könyvek sorával bizonyíthatóan Csoórinak is legszemélyesebb meggyőződése: „életveszélyes minden, amit nem ismerhetünk meg. Életveszélyes minden, amit már ismerünk, és nem mondhatunk el; és életveszélyes, amit elmondhatunk, de visszahangtalan marad”. Másutt mindnyájunk közös szégyenének mondja kijátszhatóságunkat, ismét másutt azt a kérdést szegezi önmagának, hogy belátásai nem vezettek-e el máris beláthatatlan ügyek csapdáihoz (*Séta, esernyő alatt*), szinte szóról szóra azt mondva, amit a *Nincs idő* igazságügy-minisztere mint elvetendő magatartást fogalmaz meg. Egyik nyilatkozatában pedig határozottan vádolja önmagát, amiért „a korlátozó szabadságot mint a használni tudás eszköztét fogadtam el, ahelyett, hogy félrelöktem volna”. Egy beleegyező félmosoly, egy szemhunyas, egy mákszemnyi engedmény — s egy ügyön, egy vállaláson eshet gyalázat, emberi életek válhatnak értelmetlenné, fölöslegessé, semmisülhetnek meg, tanúsítja a *Forradás* ott-hontalanná, bolyongóvá lett Bakos Józsefe és a *Gyászba öltözött csillag* Fekete Lőrincének tragikus erejű példája (Alföld, 1979. 8.). S mintha a *Nincs idő*, a *Madéfalva, 1764* és a *Gyászba öltözött csillag* a politikának azt a valahol emlegetett lélektani alaptörvényét is bizonyítaná, hogy a megsértett emberi s történelmi igazságérzet valami módon felszínre tör, minél hosszabb időre dugaszolódik el, annál nagyobb erővel. A *Nincs időben* (1972) még enyhe mosolyt, bárha szégyellnivalót fakaszthat a dugó pukkanása: a haditengerészes versrészlet politikai mezejének föltárása a vakbuzgó éles látású szövegmagyarázókat, a jó fülű félrehallókat, a gyávaságban egymást bátran túllicitálókat is a humor fénykörébe vonhatja. A politika szélfújásaihoz igazított értelmezésen, bár átsüt rajta a személyes szenvedés heve, még derülni is lehet. A mosolyt a képtelen helyzet csalta ki — s a filmíró még ezen a helyzeten belül van, még nem vetett számot azzal, hogy a korlátozó szabadságot félre kell löknie, ha igazán használni akar. A lefajtott igazságérzet kegyetlen erővel robban aztán ki a *Madéfalva, 1764* történetében (Tiszatáj, 1974. 12.), még inkább a *Gyászba öltözött csillag* 16. jelenetében. A megértés, a megbocsátás mosolya leszáradt már a filmíró arcáról. A Mária Terézia nevében rendeletet diktáló, a törvényességnek még a látszatához sem ragaszkodó Buccow tábornokot a szörnnyetegek közül is legundorítóbb fajtájúnak, nyájas zsarnoknak festi, módosítva a *Madéfalva, 1764* jellemképletén.

Hogy a két, illetve három filmnovella születése között eltelt idő vont a szigorúbbra az írói tekintetet, az bizonyosnak látszik az alapos okfejtésű, felelős bátorságú esszé, a *Tenger és diólevél* alapján is. A mélyben kitörni készülő, az elhallgatottan tévutakra is elkalandoztató igazságokról úgy beszél itt, hogy hozzáköti őket élete nagy, meghatározó élményéhez, erdélyi tapasztalataihoz. Igaz, szólt már korábban is arról a „nyakatekert helyzet”-ről, melyben homályosnak és egyúttal taszítóknak is nevezte, hogy könnyebben találhatunk utat a vietnamiakhoz, a franciákhoz, mint az Erdélyben élő magyarokhoz (*Egy beszélgetés*); az *Utazás félálomban* is fölvetette: azt már tudjuk, hány szlovák és román iskolát zártak be a trianoni szerződésig a magyarok, de azt még senki sem írta, mert nem írhatta össze, hogy hány magyar iskolát zárnak be most. Ami előbb villanásszerűen mutatta magát, az utóbb az egész fényében sem öltött más formát, „csak” éppen távlata, háttere lett, összefüggés-rendszerbe ágyazódott. A szemlélet tágasabbá válása, egyszersmind elmélyülése a rendezni végre közös dolgainkat József Attila-i parancsát hívta életre — „a közmegebeszélésre való igazságokat napi gyakorlati megmondolások miatt” azonban el kellett hallgatnia. A kényszerű hallgatás árát föl-föltörő önváddal, elégedetlenséggel kellett megfizetnie. Ám nemcsak adott, kapott is. Tanulásgul, hogy a hátrány előnyre változtatható. Németh Lászlótól kölcsönözve a képet: a hallgatás gályapadjáról a népkultúra, a népdal, a népzene laboratóriumába léphetett. A csöndből a táncházba.

Ami a filmíróra nézvést annyit jelent, hogy a népművészet indíthatta újra és újra az egység, a közösségi összetartás gondolatának hirdetésére, az egyéni sors mellett a közös sors kibeszélésére. Tanulságos a futó összevetés is: a Tízezer nap, a Földdobott kő, az Ítélet (1970) főhőseinek egy személyi veszélyeztetettségét, illúzió, Dózsa György-i példamutatását hogy váltja föl a Nincs időben, majd a Hószakadásban (1974), különösen pedig a Nyolcvan huszárban és a Gyászba öltözött csillagban az egymásra utaltság, a közös veszélyeztetettség erőt megsokszorozó tudata. Az *Ítélet* egymáshoz kötözött epizódfigurái, negyven szökött rabja után hogyan lesz a nyolcvan huszár egyetlen sóhaj és sóvárgás: hogy életük főszereplőivé válhassanak. Amit ott elmond, ám nem érzékíti meg a sorsuk hajtotta, nem zsold, nem erőszak küldte parasztokról, a magyarok történetében példátlan seregről, azt emitt megjeleníteni, előtérbe állítja. A Tízezer napról még azt írhatta a kritikus, hogy középpontjában egyéni hősök és nem a kollektív népi élet van, a Nyolcvan huszárt viszont, Belinszki kifejezésével élve, okkal nevezte „igazi népi mű”-nek Alföldy Jenő (Tiszatáj, 1978. 12.). Az egyént korlátozó szabadságtól a nép korlátlan szabadságvágyáig röppülhetett a filmírói fantázia.

(*Soha olyan összefogást!*) Hitelessé tenni, szárnyaltában vagy hulltában megmutatni a közös szabadságvágyat — a filmíró Csoóri szeme előtt a kezdetektől fogva ott lebeghetett ez a szándék. Eltökéltéssé talán az *Ítélet* helyszín-kereséseikor, forgatásakor lett. *Rózsa Sándor sírjánál* is a példa nélküli összefogásra emlékezik, a „hatalmas erejű cinkosságot országos méreteken” festi föl képzelete vásznára, jóleső érzéssel gondolva arra, hogy nem akadt „egyetlen sikeres besúgó” sem Rózsa Sándor nyomára. A történelem által megcsúfolt, becsapott vágy, amint az egyéneket önmaguk érdeke ellen fordítja, amint torz tettekben, sorsrontásban keres önigazulást, szakasztja föl viszont a Tízezer nap és a Földdobott kő hitvallását. „Ne a dolgok legyenek fontosak, hanem az ember!” — ifj. Széles István felkiáltása a Földdobott kő Pásztor Balázsában már felelősségvállaló igazsággá higgad: nemcsak azoknak van igazuk, akik az emberen kéri számon a történelmet, hanem azoknak is, akik a történelmen az embert. Az *Ítélet* olvasóinak képzelete még koturnusba bújtathatta az egyetlen lehetőséget hangoztató Dózsát. Hogy nem kételkedhetünk a győzelemben, tetszhetet igaznak, ám a királyi többes nem az egyenlőség, az egy a sok közül képzetét keltette, nem a fölemelkedést a mitikus nagysághoz, hanem annak a — mégiscsak — leereszkedését. Mégiscsak az egy személyi bátorság és felelőség, az emberfeletti próba hangsúlyozódott; nem az előttünk kiküzdött, hanem az eleve adott, a tántoríthatatlan vállalás. Hasonlóképpen nem a vállalás folyamatához, de végeredményéhez rögzült a Nincs idő hősképzete — az élet árán is megmentett igazságról, a „mi ügyünkért csak bennünket büntethetnek” meggyőződéséről csak töretlen hitű, nem esendő, de fölkent elszántságú hősök beszélhettek. A hihetetlen önuralom kimerevített pillanatfelvételei a romantikus pózokat is kinagyítva láttatták. Nem így a Nyolcvan huszár Paál Farkasának képei, melyekről egy önmaga gyengeségeit, hitelenségét legyőző, a „Ha akarok, ha nem, hinnem kell erővel is... (.), hogy őtőlük ne vegyem el a hitet” korántsem messianisztikus lobogású embere, az előttünk lett forradalmár néz le. Az ő tekintetében magára ismerhet a Gyászba öltözött csillag Csoma Bálintja — az oroslájbőrbe, s nem az angyalok hálóingébe bújt eltökéltéssé, az értelmes harc megszállottjai ők. Űgy képviselői a közösségnek, hogy egyik vele, hogy — B. Nagy Lászlónak a szavait kölcsönözve — nemcsak érte, de vele is pörölnek. A felismert igazság, de az együvé tartozás jogán is. Ez az elkötelezettség, ez a gyötrő és felemelő azonosságtudat a *mitosz erejű alakoktól a balladai közösségekig* juttatta el a filmíró Csoóri Sándort. A hősmítosztól a közösségmítoszhoz. A megkülönböztetés alapjául szolgáló fogalmak magától a szerzőtől valók, a Szervátiusz Jenő szobraitól szóló írásából, ám ott is mankók csupán, hogy segítségükkel lényegi megállapításhoz juthasson el az érvelés. Annak megfogalmazásához, aminek már a művész egész szellemiségéhez, szerep- és felelősségtudatához köze van. A szobrászt jellemző sorok azonban a filmíró Csoóri önjellemzésének, ars poeticájának is fölfogha-

tók: „Műveiben... sohasem az a megszentelt, amit egy vallás vagy egy ideológia szentesített, hanem amit az emberi szenvedés.”

Ez az a szenvedés, mely közösségi erőként fogja össze az átlagembereket, különösen az utóbbi filmnovellákban, a Nyolcvan huszárban és a Gyászba öltözött csillagban. De jól látható, a többi mű is a magyar történelemnek mennyire azokat a pillanatait ragadja ki, amelyek a nemzeti fennmaradás, megmaradás és választás döntő helyzetei, a tisztességtelen élet vagy a tisztas halál gerincpróbáló dilemmájával, a „határozz ránk egyszerűbb éveket!” óhajtsáival. A Tízezer napban is, a Földdobott kőben is, a Forradásban is ott a szocializmus hamleti pillanatának, 1956-nak a drámája — centrumában azzal a szenvedéssel, amelyik nem egymáshoz kötő, de szétválasztó erő. Az Ítélet az 1514-es parasztháború tüzes trónjával és koronájával izgatja föl a szenvedést, de a Dózsa György-i hitet is, hogy egy a keresztesek közül, s ők egyek vele. A Nincs idő szűk börtönvilága eleve a kínzások tere, ahová csak kisebb erőszak árán lopható be az együvértartozás, a közös sors gondolata. A méltatlan sorsú Nincs idő döbbenetes hatása alól még akkor is nehéz szabadulni, ha közben föltűnik: gondolati konstrukció, előfeltevés kényszerítette Verebet, a közbűntényest s némileg Kallóst is az öntudatosult lázadó szerepébe. Némileg hasonló a Hószakadás fölépítése: a magyarság számára sorsdöntő időben és helyen — a második világháború végén, a Kárpátokban, Észak-Erdélyben — játszódó történet a magyarságról, mint fasiszta népről, mint utolsó csatlósról nem is oly rég gyakran hangoztatott tézis cáfolata, úgy tetszik, több energiát kötött le az alkotókban, mint amennyit felszabadíthatott, közben pedig nem jutott elegendő tér Csorba Márton fejlődésének ábrázolására. Az összefogás, a közös cselekvés sugallata így lett gyengébb, mint a tehetetlenségé, vagy a reménytelen és kései lázadásé. Pedig a Cseres-regény, a Parázna szobrok megidézte tordai harcokhoz hasonló események például epikailag is alkalmas keretet nyújthattak volna a Nyolcvan huszárokra emlékeztető tragikus összefogás ábrázolásához. A történelem maga formálja kerekre az összefogás és a szenvedés drámáit — amint ezt legtisztábban a madéfalvi veszedelem epikai „szabályossága” tanúsítja. A két, e témájú filmnovella akár futó összevetése pedig azzal a tanulsággal szolgál, hogy minél inkább fontosnak tartja az író a történelmi események dokumentumhitelességű, krónikás pontosságú felelevenítését, annál kevésbé képes megeleveníteni a szenvedést, felébreszteni az összetartozás érzését (Madéfalva, 1764). Igaz lehet ez — a Hószakadás lengyel partizánlány figurájával kapcsolatban — akkor is, ha nem egy népen belüli, hanem a népek közötti megértésről van szó. Mert az együvértartozás eszméjéhez az internacionalista Csoóri testvériségképzete is hozzátartozik. A székelyek veszedelméhez a Földdobott kő görög partizánjának, az Ítélet mozdulatokkal beszélő szlovák tutajosának képe, a Nyolcvan huszár öreg lengyel halászáé, bizalmatlan hucul hegyipásztoráé, fölmelegedő szívű lengyel asszonyaié — azt a bartóki meggyőződést sugározta szét, hogy a népek között, minden időleges, egymásnak ugrasztó önzés ellenére, a megbékélés, a barátság óhaja a legerősebb.

(*Erőszak nélküli erőszak.*) Ha a későbbi filmnovellák kimondják is, hogy „Egy nép egysége nagyobb erő a becsületénél és az elveinél”, ezt az egységet nem tűzik ki didaktikai célként a szereplők elé. És különbség van a különböző időben született alkotások között abban is, hogy a hangsúly mind inkább a szellemi kizsákmányolásra, a léleknek s nem a testnek a szenvedéseire tevődik át. Nagy erejű jelenetek beszélték el a Földdobott kőben, az Ítéletben is a megaláztatásokat, a megkopasztott cigányok magukba roskadása, vagy a végsőkig kiéheztetett hajdúk tánca a lélek pokolbeli kínjait leplezte. A Nincs idő nyomatékositotta azonban először a vér nélküli ölés, az erőszak nélküli erőszak mindennél rettenetesebb, mert idegörlő hatalmát. Ugyancsak ez a filmnovella mondta ki legelőbb a Gyászba öltözött csillagban már meggyőződéssé érett gondolatot, miszerint az elnyomásra alapozott rendszeren belül a jóindulat, az engedékenység is visszájára fordulhat, neveltségessé válhat, mi több: vérlázítóvá. Embertelenné az emberiség látszata. S hogy a rendszer megváltozása, megváltoztatása nélkül a kegyesség gyakorlása lényegében a még kegyetlenebb elnyomásra vall. A Nincs idő Udvardijának karácsonyosdija, dalárdamozgalma

Buccow generális vérfagyasztó színjátékait előlegezi, azzal az egyező mozzanattal, hogy mind Udvardinak, mind a Madéfalva, 1764 báró Kemény Lászlójának a leváltása, eltávolítása a „saját kérésére” megmosolyogtató álságával kerül a nyilvánosság elé, s azzal a lényegi eltéréssel, hogy a börtönigazgatónak mintegy a belső széthúzás következményeként távoznia kell, Buccow pedig marad a posztján. A különbség aztán abban is megmutatkozik, ahogy a Gyászba öltözött csillagban már tétélesen is a külső, többé-kevésbé burkolt erőszakra, nem a belső egyet nem értésre, hanem a nagyhatalmaktól való függésre irányítódik a figyelem. A buccowi eszmével, az „egy népet csak a saját véréből való embereivel lehet legyőzni” ravaszságával szemben az ártatlanságuk tudatától megbéklyózva és megigazulva álló tiszta tehetetlenek, a Fekete Lőrincek csak szánnivaló elképzelést vázolhatnak föl. A „Mérjék föl végre, hol élnek és mik a lehetőségeik egy újjászerveződő nagyhatalmi helyzetben. Ilyen kis ország, mint az önöké, csak akkor maradhat fön, ha összeköti sorsát a fegyverekkel” érvei megsemmisítőek. Velük szemben szükségszerűen bukik el az az — főként Sütő András drámáiból ismert — érvelés, mely csupán a törvényességet kérné számon a helyzeteken, és az az érvelés is, mely a fegyverszóra fegyverszóval felel. Amit a Nyolcvan huszár piócahasonlata, azt mondja el kemény keserűséggel a madéfalvi veszedelem filmnovelláinak egyező pár sora is, az alkotói szándéknak megfelelően nem csupán az 1764-ben történetekre és egyetlen népre érvényesen: „Hogy egészséges maradjon... a székyei nemzeten minden száz évben eret kell egyszer vágni.” Ezzel az érvágással, vérlecsapolással, erőkiszívással szemben az érv mindig is madáchi biztatású és reménységű marad: „térden csúszni a tett színhelyére”.

(*Képek és történetek.*) Kérdés mármost, hogy mindezt a jelentést, sugallatot mire bizzák, miből bontják ki a filmnovellák. Az írói pályán előrehaladva változás, érlelődés figyelhető meg. Mindenekelőtt nagyfokú tudatosság határozza meg a művek építkezését, noha semmi sem áll távolabb tőlük, mint a fogalmakkal való bűvészkedés, az elvont filozofálgatás, tudálékoskodó precizitás. A gondolat akcióban mutatkozik meg, konfliktusokban tárja föl önnön mélységeit, dimenzióit. Kitüntetett szerephez jut az eseményesség, az egyenes vonalú cselekményvezetés uralkodik. A pálya utóbbi szakaszában egyszerűsödött a nyelv is, főként a párbeszédnek nyelve, de a leírások is visszafogottabbak lettek. Anélkül, hogy a stílus gyönyörű költőisége kicsit is vesztett volna ragyogásából, gazdagságából. Anélkül, hogy a képek kevésbé érzékeltesek, érzelemdúsak, a tapasztalati világból eredeztetettek volnának, s anélkül, hogy a sokszor önálló betétként is megálló jelenetek, *történetek* megfakultak volna, a kiagyaltság látszatát keltenék — mert a filmíró Csoóri, az esszéistához hasonlóan, de talán még annál is koncentráltabban, képek és történetek segítségével fogalmazza meg a véleményét a világról, múltunkról, emberségünkről, magyarságunkról. Két kis esszéjében, *A képek ereje* és a *Tanulmány egy rémtörténetről* címűekben külön is eltöprengett, mit jelentenek számára. Az előbbieket a gondolatokkal állította szembe, mondván, abban a világban, melyben a szellemi cselekvés eléggé hatástalan, az egyén jobban megborzong a képektől, mint a gondolatoktól, s hogy az „elképzelhető kép semmivel se kevesebb, mint a végiggondolható gondolat”. A történetekhez is hasonló megfontolások vezették. Róluk is leírhatta volna: erejük nem abban van, hogy igazak, hanem hogy elképzelhetők, s hogy — ezt már le is írta — „egy gondolatot megcáfolhatunk, leronthatunk egy másikkal, de egy történetet nem cáfolhatunk meg egy másik történettel”. Nyilvánvalóak e vélekedés egyoldalúságai, túlzásai, ám az is nyilvánvaló, hogy minden efféle megmondoláshoz mélyebb létszemléleti gyökerei vannak, nem pusztán a művészi ötlet, filmírói lelemény találja meg bennük a maga módszerének igazolásait. A Csoóri-esszékről gazdagon értekező Kiss Ferenc megállapításai természetszerűen vonatkoztathatók a filmnovellákra is, éppen ezért kérdései is általánosabb érvényűek. „Nem szükségképpen való-e — kérdezi, másokkal vitázva —, hogy az igazságot megnevezni igyekvő értelem »a szellem tiszta alkotása«-hoz, a képhez folyamodik? Az eszménykereső szándék pedig a zenei modellhez, melyet nem öveznek ideológiai falak?” (Tiszatáj, 1979. 10.) Való igaz, a képek és a történetek után a zene, a zaj az az elem, melyhez ugyancsak a gondolat, a megfogalmazott

eszme hatástalanságát és kijátszhatóságát megtapasztalva jutott el Csoóri. Talán a zenének, a makogásnak, a darabos csöndnek kellene átvennie az érvelést — írta egyhelyütt, másutt a dalokról szól, az egy ketreces létben a határtalanságot vállalókról, az ártatlan határsértőkké válókról. Ugyancsak idevág *A teremtő nyelv* észrevétele: „Az írásbeliség előtt... az uralkodó érzékszerv a fül volt. Hallani annyit jelentett, mint hinni.” Az együvétartozást, az összefogást áhítózó Csoóri a képben és a zenében, a látványban és a hangban lelt rá azokra az elemekre, amelyekből az egység, az egyetértés gondolata mellett felszólaló filmnovelláit megalapozhatta. Hosszan lehetne idézni, akár taláalomra is, a látványelemeket hogyan kapcsolja a hanghatásokhoz, ellenpontozásukkal hogyan fokozza a jelenetek drámaiságát. A Gyászba öltözött csillog nyitó jelenetében például a „Meggűrűsödött szeptember végi fény”, a „mézes nap” idilljét hogyan zavarja meg a baljóslatú, fülsértő hang; vagy mennyire hangulatkeltő hatásúak az ilyen, a filmkészítés technikai szempontjából aligha útbaigazító mondatok, mint a következő: „A szél reszelős fémhangját lónyírtetés hasítja át” (Forradás). Mint egyezményes jelek szerepelnek itt a képek is, a hangok is — ilyen egyezményes jelként, szinte toposzként, mindenkinek ugyanazt sugalló elemként fogható föl azonban a filmnovellákban a hó, a kő, a tenger és talán a templom is. Ha tehát gyakran visszatérnek, az eszménykereső, igazságkimondó Csoóri Sándor nyilatkozik meg általuk. A fogalmi megnevezéssel elégedetlen filmíró.

Aki azonban elégedetlen önnönmagával, megvalósult és hányattatásra ítélt forgatókönyveivel is. Ismét az Egy félfordulat hátrafelé aggodalmait sorolva: véleménye szerint két nagy iskolájának, a politikának és a szerelemnek kimaradtak a legforróbb és legmeggrázóbb élményei. Hogy 1956 drámájával ő sem tudott, tudhatott szembenézni, bár újra és újra felbukkanó gondja, de nem mardoshatja érte az önvád. S a szerelem pillanatai? Az elhallgatásban is ott a szerelem, a ragaszkodás és a vágy. Aligha hihető azonban, hogy a filmnovellákból annyira hiányzik személyes életének és élményeinek sokasága. Hogy a szerzőtársakkal való együttműködés mennyire stilizálta, általánosította — szükségképpen — az élményeket, ismét más kérdés. De ámulva olvashatja bárki a Csoóri-esszét, A képek erejét, s döbbenhet rá, hogy még az olyan alkotásokban, mint Sára Sándor önéletrajzinak gondolt filmjében, ott tulolnak a személyes tapasztalatok! S vajon nem az *Apám puskájában* elbeszéli körvadászat képe derengett-e elő az emlékezet homályából a Gyászba öltözött csillog hasonló jelenetében? Nem egyik nagybátyja temetésének lassan cihelődő ludait riasztja-e föl az emlékezetből a Forradás képsora? Nem a háborús Zámoly libáinak levágott fejétől véreződik-e be a madéfalvi udvar vakító fehér hava? S vajon nem a személyes keserűség sajtolta-e ki a Madéfalva, 1764 vagy a Nyolcvan huszár és a Gyászba öltözött csillog szomorú hitét, a „megbéklyózva és megigazulva” ártatlanság-élményét? *A találkozások vége* e filmnovellák jeleneteinek értelmezéseként is felfogható, nem csupán nemzedéki vallomásként: „Nemzedékem olyan regényhősre hasonlít, aki azért hagyta életben azt, akit el kellett volna tennie láb alól, hogy bizonyíthassa szeretetét, nagyvonalúságát, mivelhogy ártatlanságát így tudta csak maradéktalanul megmutatni.”

E párhuzamok csak erősíthetik a véleményt, hogy a filmíró, miközben megíratlan történelmünkkel bajlódott, saját maga sorsát is belefogalmazta a drámai helyzetekbe. Az összeütközésekből személyesen is kivette a részét. Amit Németh László mondott Adyról, becsülettel idézhető Csoóri Sándorral kapcsolatban is: nem csak keseregte a magyarságot, hanem alkotta is.

TÓTH BÉLA

Tiszajárás

II.

Tiszakóród meg a víz között zsíros földű szántók húzódnak, selymes fűvű, jó harapó legelőmezők nyújtóznak.

A nagy, lapos ártéren gulya legel, s jókora csürhe.

Mondják, a kavicsbánya erre lesz valahol. De a vizet is szívesen megszemlélem. A Tisza minden száz méteren más tájképet mutat. A nyárfákat, tölgyeket díszül hordja partjain, s ahogy egy-egy falut a tükrében nézeget, az is külön élmény.

A gulya fele a part szárazán ácsorog, a másik fele nyakig a vízben. Egy tehén bivaly módra fürdik, csak az orrát tartja ki belőle. A csürhe a nedves homokot turkálja, csigaházakat ropogtat, vízből kikerült gyökerek után matat.

Az állatok pásztora, mint faszent az útszélen, mozdulatlanul áll háttal nekem. Fedetlen fején fehér a haj.

Köszönésekre nem sokat bojszint, nem zavarja, hogy fényképezem állatait, kutyája sem vakkant, csak les ki puli létére a szőr közül. Azért addig teszem-veszem magam, míg megkönyékezem.

— Egy képet megengedne, bátyám?

Rám néz, mintha legyet hajtana, csak int, ami alatt érthetem, hogy a nyavalya se bánja mit csinálok, de ebben a legyintésben én biztatást érzek. Körülszedem az öreg Tiborc fejét, s kicsit messzibbről is lekapom, talpig beleszorítom fényképezőgépembe, arról az oldaláról, amerről madzagon csüng róla a szarukürt.

— Községi gulya ez vagy szövetkezeti? — kérdezem, hogy fölvegyem vele a beszed fonalát.

— Egy az, mióta betagosodott a világ.

Kezet nyújtok neki, a nevem is mondom, meg hogy nagyobb legyek, Szegedet említem.

Magától meg nem mondaná a nevét. Kérdezem, hogy szabad szólítanom.

— Balázs Jánosnak hívnak!

Aztán úgy begombolkozik, akár valami békebeli bugyelláris. Biztatom, hogy majd küldök a fényképből, csak mondja meg a címét.

— Ne fárassza magát! — emeli föl tiltakozásul kezét.

— Szívesen teszem, ha nem veszi tolakodásnak.

— Nézze, ha maga újságíró, előre mondom, nálam nem jó helyen kopogtat. Nagy kalandú ember soha nem voltam, állat-bűbájoskodással sem foglalkoztam. Életemen át pásztoroltam, ahogy az őseim. De látom, a magafajta fényképező újságírók mindig a furcsákat keresik.

Hogy így megszid az öreg, elhallgat. Alig találok szava nyitásához a kulcsot. Hanem, ahogy szedelőzködöm, mintha megesne rajtam a szíve.

— Maga nem is engem kerest. Futkároz itten, akibe beleakad, vattatóra fogja.

— Igaza van, bátyám. Aki a vízparton él, mozog, azt vattatóra kapom, ha hagyja magát. Hiszen maga sokat láthatott, tanulhatott ebből a tájékból.

— Mit tanulhattam? Tízéves koromban kiskanászokdátam, aztán nagykanászokdátam, előbb Lubyéknál. Mindig más keze-lába voltam.

— A Lubyaknak Kóródon is volt földjük?

— Nem. Nagyaron. Ott volt. Tán ismerte őket?

— Inkább csak írásokból. Margit nénit.

— Na, nézze csak, tán rokona?

— Dehogy, csak olvastam a munkáit. Pásztoemberekkel szeretett beszélgetni, s becsületesen leírta azok tapasztalásait.

— Ez igaz.

— Bátyám ismerte?

— Ismerte ezen a tájon mindenki. Ha megkérdezne egy nyolcéves gyereket, az is ismerhette. Harmadéve halt meg, 91 éves korában. Én húsz évvel vagyok fiatalabb nála. Figyelő kisgyerek koromban volt virágjában. Szép, sudár asszony, tanárember. Lehetett olyan ezer hold földjük, már az apjáéknak, de ez a Margitka kivert közülük, mert mindig a szegény ember után kajtatott. A szavukat kereste, meg a tudalmukat. Volt belőle baja több oldalról. A családja is furcsállta a szokását. Talán szégyellte is, félremosolyogtak, amikor Margitkának a hóbertjai előjöttek. Összeült akármilyen retkes, koszos kanászokkal, faggatta, etette, itatta őket. Akármi meséért, mondókáért, féregkiszámolóért, fák, füvek ismeretéért, jószágyógyító teszem-veszemért mindig hálás tudott lenni. Azokat leírta, körmölte, ahol kapta. Aroktopartokon leucorodott, mezőkön, supákban, istállókban. De ha úgy jött ki sora, a jó mesélő embereit beparancsolta a kastélyba is. Olyankor aztán pissz volt mindenkinek. A család elnézően viselkedett vele, olyan rá kell hagyni módra. A parasztok is. Ha teheték elbújáltak előle. Leginkább a férfielemek szavát kereste, amiért az asszonyok haragudtak. Édesapámat, aki náluk számadó gulyás volt, sokszor előkapta. Mert ő az első háború előtt még disznókondákkal járt föl a bércre, föl a hegyekbe, makkoltató legelőkre.

Nagy kalandokat éltek. Farkassal, medvével, rablókkal hadakoztak. De Margit néni kíváncsiságának se vége, se hossza nem tudott lenni. Mindent leírt, amit mondtak neki. Bolondságot nem lehetett azért eléje tálalni.

Na, anyám, de nem volt ebben a véleményében egyedül, szörnyen haragudott rá. Féltette-e apámat, hogy talán kacsalódnak, mivel gyakran összebújnak, azt szóban soha ki nem mondta.

Itt-ott ugyan fenyegették, hogy kilúgozzák a szemét. De hát nem olyan személy volt az, hogy haragudni lehetett volna rá. Szép, nyugodt asszonynak ismertük.

Amikor nagyon föl volt borzolódva ellene az asszonyi népség, egy Solymossy nevű tanártársával járt le Pestről, az is a pásztorságot, az ég alatt élők sorsát keressette. Amikor az innesső világban nyugdíjba ment, hát akkor már se földjük, se kastélyuk. Albérletben lakott a faluban. Nem ült az ölbe tett kézzel. Valamelyik pesti tudóstársaság bizodalomból kicsi pénzért járt régi szenvedelme, a népek ismeretei után. Ha elzavarták, szó nélkül elment, de azért idő múltán visszalopakodott a jó beszédű, jó emlékezetűekhez.

Az asszonyok, ahogy öregedtek, megszelídültek vele annyira, amikor nagyon beteg lett, sorkosztra fogták. Minden nap másik család látta el. Talpra állították. Meggyógyult, megint poroszkált a parasztok emlékezeit összegereblyézni. Pedig az 50-es években magunk is szegényen éltünk, a krumplihajat sem dobta ki a nép. Sárgabarackon, potyóka szilván arattunk, szigorú szegénység tipródott rajtunk. Azért őt szívesen etették, gondozták. Margit böcsülete volt a száraz kenyérnek is. Nem úgy, mint most. A tegnapi kenyeret meg nem eszi a nép. Lőki a malacnak, veszi a frissét.

Hanem, ha már abban tartunk, ne vegye dicsekedésnek, van énnekem könyvem Luby Margittól. A tanár unokámtól kaptam. Ebben találok olyan történeteket, amikről már én is csak úgy hallottam mások szájából. Leginkább a lápi emberek sorsa sorjázódik föl bennük. Margit néni oda is eljárt, le is írta, amit közöttük tanult. Hogy milyen világ is volt az a régi? Azt mondta:

— Olyan világ volt, hogy csak a libegő vizet látták a lakosok egész éven által, de télen, disznótor nem esett meg közöttük hegedűszó nélkül.

Olyan világ volt, hogy enyhe télben náddal fűtöttek, hidegben égerfával. Annyit hordtak az erdőről, amennyit csak akartak. A nép ráunt a sokféle húsrá. Vadkacsa, vadliba, nyúl, őz, hal fordult meg állandóan a fazekukban. Csík annyi volt, a savanyú káposztát a dézsába is úgy taposták, egy sor káposzta, egy sor csík, megint káposzta, megint csík. Ették nyersen, ha összeért, ették sülve, szalonnazsíron. Csak kenyérük nem volt. Az a tájék nem termelt. Kukoricát sem.

Olyan világ volt, ha valami kocscordi ember bevitt egy szekér nádat Debrecenbe, eladta egy cipő kenyérért, amit kalácsul ettek karácsonykor.

Az én koromban sokat szelfidült már, de azért ha leejtettünk egy falat kenyeret, azt fölveltük, megpusztultuk, megettük. Íratlan törvény. A fölnöktek is így tettek. A kenyér olyan nagy szó volt, mint maga az élet. A búzát úgy is hívták: élet. Élés. Akinek kenyere volt, azalatt az értődött, hogy keresete van.

— Bátyámtól Luby Margit nem gyűjtött valamit?

— Nem. Többször is találkoztunk, különösen 48-ban, amikor Petőfi emlékezetét kutatták Molnár József tanárral. Szabad Föld téli estéken az iskolában előadásokat tartottak róla, de minket is erősen biztattak, hogy tegyük hozzá a hallomásainkat. Tettük is, ki mit tudott. A Petőfi-legendázatok itt még úgy járkálnak közöttünk, ahogy szél hajtja a ballangó bokrokat. Sok falu feszít, hogy köze volt Petőfihez, meg annak őhozzájuk. De azért ezek a hallomások nem hazugságok. Maguk a tudós kutatók is meghitelték mellette.

Amikor Petőfi 1846 őszén itt járt, a Kis-Túr Nagyarnál szelídkés hurkozatok után, a falut megöelve, a kertek lábát megmosva ömlött a Tiszába. A Túr a falu előtt egy halom buktatóján, Gyepűszegen válik ketté, Kis-Túrra meg Nagyra.

A Nagy-Túr, mint régen, Vásárosnaménynak veszi útját. Olcsvaapátinál találkozik a Szamossal. Hanem a Kis-Túr sokszor fenyegette Nagyart, ezért 1928-ban új medret ástak neki, hogy sebesebben lejusson a Tiszára. Így a két folyó máshol találkozik össze, mint Petőfi idejében.

De ahol akkor állt, amikor a Tiszáról valló szerelmes verse megtermett, maradt egy öreg tölgyfa, törzsén emlékeztető táblával:

*Másfelől, a Tisza túlsó partján,
Mogyoró- s rekettye-bokrok tarkán,
Köztök egy csak a nyílás, azon át
Látni távol kis falucska tornyát.*

Több falu is a maga tornyát véli a versben. Magyar, Kisar, Tivadar. Utóbb már Tarpa is nyújtogatta érte a kezét. Tudom, úgy rendes az, ha sokan jussolunk a jóból.

Hanem ott van Csenger, ez a lápi falu. Tiszai birodalom az is, mert a Szamos meg a Túr, a nagy folyó segédei csinálták oda az ecsedi lápot valamikor, de ezek a folyók most is a Tiszára dolgoznak. Csenger a Falu végén kurta kocsmá című verset veszi magára. Nem lehetett egészen alaptalan a vágyakozásuk, mivel Molnár tanár úr szerint Petőfi egyszer megfordult Csengeren, Riskó Ignác kebelbéli jóbarátjával, s onnét ismerte a mulatozó legények haragját is, amivel az uraság ellen fordultak.

„Ördög bújjék az uradba, te pedig menj a pokolba!”

Több földbirtokos gőgös uraság lakta ezt a falut, valóban haragudhattak rájuk a jobbagysorban élő cselédek. Sokan sírva hagyták el a tájat miattuk. De ezért a versért nyújtózkodik Fülöpösdaróc, Tunyogmatolcs is. Azok se oktanul. Olyan kurta kocsmák álltak a faluk szélén, amelyek a Szamosra végeltek. Ezeket láthatta Petőfi. Kurták pedig attól voltak, hogy nem egész éven által mérték benne a borítalt, hanem csak Szent Mihálytól Szent Györgyig. De lehettek ezek kurták attól is, hogy csak ivószoba volt bennük, szálláshely nem.

Merre járt, hol szállt meg a költő a mi vidékünkön, arról is sokat legendázik a nép. Egyesek szava után a Kende birtokhoz tartozó Marcsa tanyán is éjszakázott

Nagyar határában. Luby Margit előadásából úgy tudom, hogy az ő Eskámborja dűlőben levő kertészlakásukban is meghált néhányszor.

Sokfelé hányódhatott, mivel hónapokat eltöltött Szatmárban, vele koros barátainál. Persze az apostolok lován közlekedett, gyalog, pénze nemigen lehetett. Egyszer Nagyarból Gyarmatra mentében felkérérdzkedett egy lovas kocsira. Amikor megérkeztek, a fuvarosnak azt mondta, én magának fizetni nem tudok, szegény ember vagyok, de szívesen elmondom frissen költött versemet. Állítólag a mai Fehérgyarmaton szavalta el először a Tisza című versét.

Más alkalommal a Kisari réven ment át, de megmondta előre a révésznek, hogy fizetni nem tud, szegény költőember, de egy jó tanáccsal szolgál, ha átérnek a folyón. Ahogy átérték, Petőfi szállt ki a kompból, a révész kérte a tartozást. Petőfi nevetve mondta neki a jó tanácsot: ingyen soha ne szállítson senkit, mert örökké olyan szegény marad, mint ő maga, Petőfi.

*

Messzire visszajáró emlékezetével Balázs János bátyám úgy felzajgatott, hogy én a szép, tükrös mai házaival büszkélkedő Tiszakóródot odahagytam Milotával együtt. Megvárnak azok engem. Trappolok Fehérgyarmatra Fábián Béla könyvtárába. Válaszó könyvtár, mindig kész akármilyen kőszá eszű ember bármely kérdésére felelni. Mi az igaz, mi a mese ebben a gazdag legendázásban, amiről itt hallok?

Rakodnak elém az írások. A Szabolcs-Szatmári Szemle, egy sereg megyei kiadvány, egy halom még nem közölt gépiratos dolgozat. Már a bőség zavarával küzdök. És irigylem, hogy szedi a lábát a tudományért, az ismeretekért a kicsi haza, az egykor sötét színűre festett megye. Tirpákiaiának csúfolták. Most hozzák az áldozatokat.

Az itteni íráshalomnak a szerzői nagy nevekre számot soha nem tartottak. Hanyagaszorgalmú, szülőföldjüket szerető emberek ők, akik a történelmet búvárolják, lakjon az a földben, a padlások kacetjai között, elfelejtett családi okiratokban, levéltári fundusokban, emberek emlékezetében. Összegyűjtik az utolsó morzsáig.

Ismerd meg szülőföldedet, minden kis göröngyét, s azt ismerve munkáldkodj érte vagy tagadd meg, ha tudod!

Nem a kóródi pásztor szavahihetőségét firtatom én a könyvtári irodalomban, hanem azt, amit természetesen, nem is tudhatott.

Petőfi itteni lába nyomainak leghitelesebb ismerője, szapora kezű ismeretközlője Molnár József, ahogy az én öregem a nyomára vezet. Szégyellnem kellene, hogy könyvtáros létemre nem ismerem a szerzőt, sem a munkásságát. És a szegényérzet figyelmeztet is. Dolgozunk, dolgozunk a kicsi haza egy-egy csücskét firtatva, közölve s már a másik csücsökben sem ismerik az eredményeket. Amit Molnár József fölászott az emlékezetek fekete földjeiből, azt újra eltemeti az idő, a betűk, a százig való egymásra rakódó évek folyóirat-halmaza.

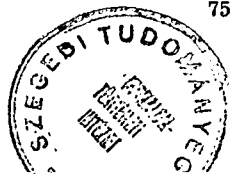
Nézem az írásait, amiből a Petőfire vonatkozó summázat itt következik.

1846—48 között több alkalommal, mintegy hat hónapon át lakta Petőfi ezt a tájéket. Hús-huszonöt családdal került ismeretségbe, tanulótársai, reformkori harcostársai révén, akik közül ismertebb nevéek Riskó, Lauka, a Luby testvérek és a Papp testvérek.

Ezek az idők nagy fordulatot jelentettek életében, a szatmározások kapcsán jut a házasság révébe. S bármilyen sok emlékbangót gurigatnak még élő emberek ismeretében az erre örökké pőszögő szelek, sok tudnivaló vár még föl kutatásra.

A költőt nemcsak éhezésig menő mostoha sorsa hajtotta az itt élő, biztos jövedelmű barátai körébe. Hanem örökké lobogó politikussága. Mennyire kellett a költőnek az a melegség, mutatja, hogy a világra éhes ember létére, más tájéknál többet időzött a Tiszának ebben a tartományában, mint akár a lentiében, Szegedet sose taposta a lába, írásaiban, leveleiben is csak közvetve érinti a város nevét.

Nálunk is tartja magát egy legenda, talán a kutatók vágya teremtette, miszerint járhatott volna életének éppen utolsó heteiben Szegeden, amikor Kossuth menekült kormánya itt tartózkodik.

Petőfi 1849. július 1-től 19-ig lakott Mezőberényben, Petrich Soma barátjánál. Ahogy ezalatt gyakran ellátogatott Gyulára, úgy a feltételezések szerint Szegeden is megfordulhatott volna. Tépelődései, országбайok orvoslása végett gyógyírárt jöhetett volna Kossuthhoz Szegedre. Semmi bizonyágunk nincs rá, de nagyon szeretnénk, ha lába legalább ennyit érintette volna városunkat, ahogy szelleme Szegedet.

*

Tizsacsécse az olvasni szerető embernek Móriczot idézi, az író, miképp az számtalan munkájában szülőfaluját.

A régi vizektől táplált és sanyargatott község utcavonalainak szeszélyességével őzri a Tisza közelségének nyomait.

Nem kergetek hiú ábrándokat, hogy még valami eddig homályban maradt Móricz-adatokra lehetek. Szerencsénkre az utolsó szemig összegyűjtötték buzgó kutatóink, s nyomtatásba tettek minden föllelhető fontos adatot az ősről, elődről és példaképről.

Mégis, a Tiszát járva, hogy mehetnék el egy szimmantásnyi levegővétel nélkül Tizsacsécse mellett. Megbámulom a remekbe rakott fatornyot, a vályogfalú, lesüpedt kis templomot, még a bejárati ajtó kilincsét is megnyomom, nyitva. Lefelé kell lépnem a földes pádimentumú templomba. Puritán, fehér falú istenháza, ahogy az már a reformátusoknál szokás. Hanem ez még annál is reformátusabb. Ósdi padjait, falburkolatát az időnek dolgozó szuvalk rágják, s a nap vakító munkája halványítja a festett díszítések színeit. Azonban a padok tetején friss mezei virágok. Sokszor megfordulhatott itt Móricz Zsigmond. Hanem ezek a falak, padok nekem az olvasótnál többet nem súgnak meg róla.

Munkaidő van, az utcákon alig mozog valaki. A közeli kocsmá teli füsttel, emberekkel. Látják idegen voltomat, nem sejtik mibenjárásomat. Lehetek én állatfölvásárló mai kupec, vízi kiránduló, vagy Móricz Zsigmond lába nyomát hiába kereső.

Sokáig kétséget nem hagyok magam körül. A kocsmázók legidősebbikétől kérdezősködöm, él-e olyan ember még Csécsén, aki akár nagyapja emlékezetével kitoldva a magáét, visszaidézhet valamit az íróról. A fejükkel intenek nemet, talán kicsit unva is a nagy nyüzsgést, ami a faluban Móricz századik születésnapja körül mostanában végbemegy. Nem mondják, hogy már a könyökükön jön ki, vagy hogy elégük van. Hiszen Móricz ilyen időbeli távolságból is egyre erősödő dicsfényt hoz a falura, amely nagyon oldalt esik, távol vasúttól, ipartól. Ide tán az úristen is csak jó éjszakát jön köszönni, ha el nem feledkezik róla.

Készséggel mutatják az emlékházat, hogy az mindent tud, s benne a gondozó.

Zárva. Értésemre adják, hogy Túrústvándiban él egy Makay Béla nevű tanár, aki idejében beszélt még azokkal az emberekkel, akik Móriczot személyesen ismerték.

Furcsa, hogy ennyi kanyarulattal juthatok emlékéhez, hisz jó fél évszázaddal ezelőtt még ő maga itt járt. De hát ahogy erre mondják, a Túr is a Tiszára dolgozik. Ahogy a régi vízjárások, a történelem is egymásba szakadozó erezeteken halad, amit olykor bajos szétbagozni.

Régi, szabályozatlan mivoltában, tavaszi árvizek idején idefönt gyakran jártas hajósok is nehezen találtak rá a sok víz között magára a Tiszára, úgy el tudott tengerleni.

Szép tájakon szalad az út szalagja Istvándiba. Tanár ilyenkor az iskolát bújja. Ott is van az én emberem, száz fényes szemű gyereket tornáztat épp az egykori kastély parkjában. Mondom, mit akarok. Ebéd utánra hív a lakásába. Lakása kertje összeér a híres vízumalom portájával, s környes-körül óriás tölgyerdő, nekem csupa szépség, várakozás.

A mondott időben jön is szabadkozva, hogy ő csak Móricznak az itteni éveit tudja. Azt se a maga eszével.

Móricz hatéves korában került Istvándiba, anyai nagybátyja házába, aki uradalmi kovácsa volt Kende Zsigmond bárónak. Idekerülése 1885-ben történt, amikor

az apja, Móricz Bálint anyagi csődbe jutott. Nagy vállalkozó kedvében szerzett vízimalmát elvitte a jégár, cséplőgarnitúrájának gőzbikája fölrobbant. Felesége kicsi földjeit elvitte a pör, az adósság.

Makay Béla tanár magnóról zendíti föl a neki tíz-tizenöt évvel korábban emlékezők hangját.

Mihók András:

— Idősebb volt nálam, de egy osztályba jártunk, egy padban ültünk. Eleven pályának ismertem, olyan volt mint a halcsík, mint egy elgurult pamutgombolyag. Mindig mozgott.

Zilahi József, aki meghalt apósa emlékét mondja el Móricz Zsigmondról:

— Öregebb voltam nála, de egy teremben tanult egyszerre hat osztály is, Farkas Antal tanító úr keze alatt. Fúrge eszű gyerek volt, kapásból, kitalálásból tudott rögtönzött rímusokat mondani. Minden iránt érdeklődő, a lányok után leső fiú volt. Téli óraszünetekben a kislányok a teremben maradtak, közöttük volt Károlyi Zsuzsika, aki kedvence volt Móricz Zsigmondnak. A fiúk az udvaron játszottak, Zsiga a kulcslyukon lesett a tanterembe. Erről a fiúk elnevezték Kukucs Zsigának. Még Istvándiban élt, ez a név rajta is maradt.

Nyíri Sándorné:

— Istvándiban mindenki tudja, hogy Móricz a Galamb papné című írását Sípos Józsefné, itteni esperes feleségéről mintázta. Ugyan kicsit másképp volt az a valószínűség, mert nem Síposnének udvarolt a katonatiszt, hanem a milotai papnének. Az író pár dolgot megváltoztatott, hogy ne ismerhessenek rá az élő személyekre. Hanem azért csak ráismert mindenki. Így aztán haragudtak Móriczra az erre való papok, nemcsak az előbb említett írás miatt, hanem a Fáklya című regénye végett is annyira, hogy amikor 1929-ben ötvenedik születésnapján Csécsén ünnepelték, a református papok nem is igen álltak vele szóba. Meg voltak sértve. Móricz nagyon fájlalta, hogy a szülőföldjén így elmagányosodott. Magyarázta pedig az akkori ünneplőknek, hogy ő nem is Síposnéról vette a mintát, hanem a kőmörői papnéról.

Túristvándi pedig Kende Zsigmond bárónak ötezer holdas birtoka volt. Pallagi László, Móricz nagybátyja, a kovácsműhellyel egybeépített cselédlakásban élt családjával, özvegy édesanyjával, az egykori pap feleségével.

Az épület még áll, otromba, skatulyaszerű ház, amely mögött most is úgy megy a Túr, ahogy egykor. A Móriczra emlékeztető tábla nagyon várja az ápoló kezeket.

Az akkori lakásnak egy szobája volt, azon is egy ablak, mellette a konyha. Az épület nagyobbik része a koromfekete kovácsműhely, meg a szén, ahol rossz időben patkoltak. A kovácsok szerszámmal dolgozik. Valamikor teli voltak kalapácsokkal, fogókkal, fúrókkal, vágókkal a falak. Az udvaron javításra váró törött szekerek, bricskák, ekék, vetőgépek.

Pallagi József kovácsmester, magát jóval különbnek tartotta a tanulatlan parasztknál. Móricz ezt kisgyerekként látta, érezte, mert később maga is leírja. Természetesen mester úrnak szólította magát, Józsinak csak az édesanyja nevezhette.

Nagy erőt kívánó munkát végzett, evett hozzá füstölt kolbászt, sódarakat, sonkát, tojást. A megvetett népség korpaciberét, kukoricamálét, tört krumplit, aszalt szilvát, lekvárt.

Józsi mester lenézte, heccelte, isten barmának nevezte a vele egy uradalomban tébláboló cselédséget. Kende bárót is utálta, meg az intézőjét, de azoknak levett kalappal köszönt.

A Kendék alig száz éve báróskodtak, tán épp ezért a nép között szívesen laktak, szóltak hozzájuk, kormányozták őket. A rongyos embert bárhol megszólították, pirongetták, hogy nem tudnak foltozni. A rendetlen házú, kerítésű embert megszidták, különösen, ha azok az utcára kiülve beszélgettek.

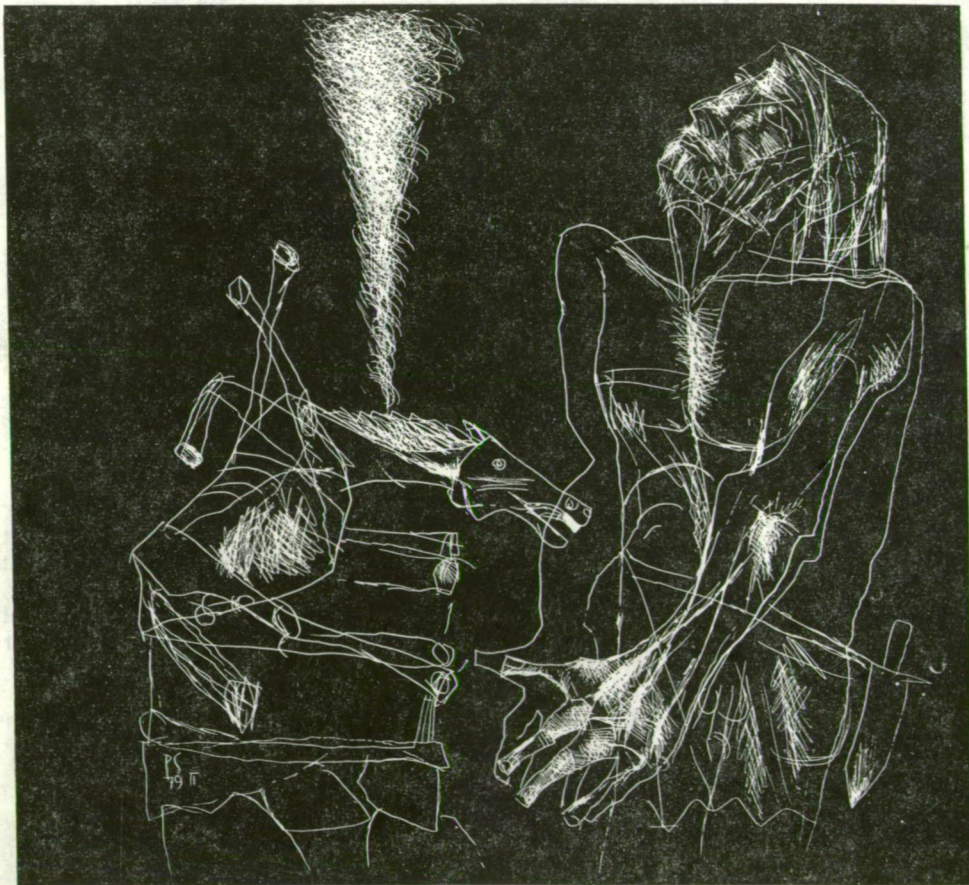
Nagy szigorúságot tartott a járandóságban. Megadta amit a szerződésben ígért, de a magáét megkövetelte akkor is, ha nem hozta meg a föld a termést. A harmadosokat húsz liter paszuly beszolgáltatására kötelezte. Azt akkor is meg kellett adni, ha máshol vásárolta a kapás.

A község egyik fele, ötezer hold volt az övé, nyolcezer pengőt adózott utána. A másik ötezer után a kisbirtokosok 17 ezer pengőt fizettek.

Móricz gyerekkorában a Túr partja, meg a belemunkálkodó Tapolnok patak teli volt fűzvel, rekettyéssel, égeressel, tölgyessel. Akkor nélkülözhetetlen hasznofának számított a fűz. Kosarat, halásztapogatókat, jármokat készített belőle a bognár, a barkács.

A vizek még teli voltak hallal. Sok volt a harcsa, a süllő, a balin, a dévérkeszeg. Aztán a kenderáztatással pusztulni kezdett a halállomány. A kiázott kender mérgező anyaga elvette a víz oxigénjét, szédülten pipáltak a halak tömegei, szabad kézzel szedték kosárba a lakosok. Ahogy veszett ki a hal, úgy foglalta el a halak birodalmát a sulyom meg a többi vízi gyomnövény.

Gyermekkorára emlékezve így írt Móricz Zsigmond: „Istvándi volt az én jellemformáló kohóm!”

Ágh István összegyűjtött versei

A negyvenesztendős Ágh István először készített összegző számvetést. Két évtized verseit, eddigi öt kötetének anyagát állította részben új rendbe. Kihagytnia alig kellett valamit, ha jól számolom, mindössze kilenc verse hiányzik. Újat is csak néhányat olvashatunk, azokat, amelyek beillettek az elődöket, halottait idéző ciklusba.

Maga a költő tömör utószavában az új rendet hangsúlyozza, az egység tömbjét. Nem fejlődését, de lírájának állapotát, keresztmetszetét kívánja elsősorban felmutatni. Ezért írhatja: „Kérem az olvasót, ne a berácsozott időben, inkább a rácson át szökö időben gondoljon velem verset, születést, szerelmet és halált.” Követjük boldogan a költő kérését, de a történetiségéről nem feledkezhetünk meg. Hiszen az az idő, a rácson át szökö is változó. Valóban hatalmas egység Ágh István költészete, de ennek az egységnek is van története.

Az első kötetet, az 1965-ben megjelent *Szabad-e énekelni* címűt még a frissen és gyakran gáttalanul áradó dal, a fiatalos természetesség, a versírás gyönyörűségének érzése hatotta át. Az erős nyelvi érzék, a képalkotó fantázia, a világ alapvetően érzelmi megjelenítése már ekkor a versek szembeötlő jegyei voltak. Ilyen strofákra figyelhettünk fel: „Ébredek csikónyerítésre, / szobámba tipeg a jérce, / piros bot a napfény, / gyenge még útése.” (*Reggeltől estig*) vagy: „Apám, te sárga kukoricaszár, / istállófalhoz döntve. / Deres címeréd: kopár / fejed figyel a földbe.” (*Báránycú sárga házunk*). Az első kötet a hangpróbálgatásé volt. Ágh István jó helyen kereste mestereit, s már kezdetben sem írt olyan verset, amelyben alkatától idegen feladatot próbált volna megoldani. Vezérmotívuma a faluról városba került fiatalember szülőföld iránti szeretete, nosztalgiája, hűsége volt. Alaphangjával derűs, szinte bukolikus világot idézett, a tiszta kék ég a termő és embert teremtő természet állandó jelenlétére hívta fel figyelmünket.

A *Rézerdő* című kötet (1968) élès fordulatot jelentett. Az áradó líraiság zaklatottabbá vált, tudatosult a világ ellentmondásossága: „ezen a földön, ezen a földön, ahol / lehettem volna jó szántóvető, / ezen a síkon, ahol minden faformát ismerek, / minden útelágazást, / még azt sem felejttem el, / merrefelé nőnek az ehető gombák, / hol fészkel a legtöbb örvösgalamb, / mit akarok? / mért jöttem ide?” Ez a vers a költő első nagyszabású kompozíciója, a *Harangszó a tengerészért*, ahol a tengerész a szülőföldjétől elszakadó, a tengerrel, a bonyolult és rejtelmes világgal megismerkedő, s attól a régi énjéhez visszatérni már nem tudó költő. Ez a korszak a szakítás élményét örökíti versebe. A nosztalgiát keserűbb és vibrálóbb hang váltja fel, a költő búcsúzik a felhőtlen emlékének látszó gyermekkortól, az ifjúságtól, amely a férfikorba váltva át, már nem a szép remények, hanem a keserves csalódások és felismerések ideje is. Az első kötet nyitóverse még himnusz az ifjúsághoz, néhány év múlva a *Búcsú az ifjúságtól* már így hangzik: „lábakhoz görbítettél, amikor / tornyokhoz kellett volna egyenesednem, / boldogan búcsuztatlak, ifjuságom”.

Dramái elemekkel telítődött Ágh István költészete, a világ többé már nem lehet mozdulatlan idill, a diszharmónia állandóan jelen van. A szülőföld elhagyása, az első nagy szerelem kudarca a legközvetlenebb emberi kapcsolatok széthullásával, az ólálkodó magánnyal fenyegették a költőt. Személyes élménnyé kezdett válni a József Attila-i „az meglett ember” gondolata, de úgy, hogy akárcsak a nagy elődnél, Ágh

Istvánnál is ott a feleselés ezzel a gondolattal, a küzdelem az ember egyre véglete-
sebb elmagányosodása ellen, a „megtartó közösség” oltalmának keresése.

Az ellentmondásoknak, a drámai elemnek a megjelenése a költői nyelvre, a versépítkezésre, a versformára is hatással volt. Összefogottabbá, keményebbé, zordabb erejűvé váltak a versek. A dalszerkezet visszaszorult, s vele együtt a rím is. A vers egyre inkább a képek sűrű egymásutánjából épült. Az indítás többnyire egy konkrét helyzetet vesz alapul, s a környező tárgyi-természeti valóság indukálja a képek láncolatát. A befejezés általában egyenes beszéd, de a megjelenített képsor után ez a lezárás igen nagy erővel tudja éppen egyszerűsége révén átvilágítani és összefogni az egész verset.

A Rézérdő után megjelent három kötet, *A tündér megkötözése* (1971), a *Jóslatok az újszülöttnék* (1973) és a *Jól vagy?* (1977) egységesebb pályaszakasz tükrei. A második évtized az életút harmincas éveit, a visszavonhatatlan férfikort, a végleges felnőttiséget jelenti számára. Nemcsak emberi, de költői értelemben is. A *Harangszó a tengerészért* már nagy vers volt, ezek a kötetek viszont egészükben jelentősek.

Mai költészetünkben a líraiság egyre gyakrabban háttérbe szorul. Sajátos paradoxon figyelhető meg. Miközben egyre nagyobb szerepet kap a személyiség problémáinak vizsgálata, a személyesség visszaszorul, vagy legalábbis álrúhát ölt sokaknál. Objektíven kíván szólni a személyiségről a lírai én, Ágh István viszont, költészetének minden változása ellenére a líraiságot és a személyességet is a középpontba állítja. Mindig jelen van a versben, s közvetlenül van jelen. Uralkodó igeformája is az egyes szám első személyű. Ez a személyesség azonban nem jelenti sem a fegyelmezettség hiányát, sem a felesleges érzelmességet, sem a személyiség túlzott felnyitását.

Verseinek fő motívuma az ember és a világ kapcsolatának a vizsgálata. Az emberé, aki társadalomban él, emberiségtudata sok ezer éves múlttal megerősített, ugyanakkor egyszeri és megismételhetetlen, múlandó és az életben is magánnyal fenyegetett. S a világé, ahol a természet és az ember által teremtett, az embertől elidegenített második természet egymással is és az emberrel is kibékíthetetlennek látszóan ellentétes. Az embert körülvevő világ abszurditásokat halmoz egymásra. Talán a legnagyobb közülük: az embernek el kell pusztulnia, meg kell semmisülnie. A halál nem absztrakt módon foglalkoztatja a költőt. A halál számára emberi értékek erőszakos elpusztítása, s ezzel az életet szegi szembe. Az élet számára nem megérkezés, nem állapot, hanem harc az emberi léptékű eszményekért, amelyek esetleg elérhetőek. Harc a boldogságért. Ha ez megvalósítható, akkor a magány megszüntethető, a halál feloldható.

Ahogy haladunk előre az időben, mind több lett a kétely, lehetünk-e boldogok? De ez a kétely is egészséges mértékű, ezt is az életigenlés mozgatja. S a hatvanas-hetvenes évek fordulóján fölerősödő kételyt sok szempontból feloldja, átmenetileg meg is szünteti a később újra megtalált meggyőződés. A változó szemlélet nem hullámmozgással ragadható meg, hanem a spirális mozgással: egyre magasabb régiókból, egyre összetettebben képes a költő a világot szemlélni. S ilyen távlatokat figyelembe véve nyugodtan mondható az is, hogy Ágh egész költészetét áthatja az élet himnikus tisztelete, ha úgy tetszik, dicsérete. Bár ennek rendszerint nem himnusz- vagy ódaformában ad hangot, sőt sokszor éppen siratókban. Máskor olyan nosztalgia-versekben, melyek az idillt villantják fel, az *Aranykorba vezetőt*. A *Varázslat karácsonyfára* a varázslat széthullását is megőrökíti, de mégis így zárul: „Nincs erdő nélküled, / nélkülünk nincs Magyarország, / tüleveleid illegetsd, / injekciózd az ország sorsát / valami szépre, ami nincs / burkolózz barna gyümölcsbe, / de ha hó lesz, vedd fel a zöldet, / öltözködj havazásba, / lehelj rám öröközdet.”

A boldogságra törekvés és a múlandóság szorongató tudata nem merev ellentétként, hanem egymásba olvadoan, együtt létezőként van jelen, s ez alapján elégikussá teszi ezt a költészetet. Mivel azonban mai líránkban eléggé általános az elégikusság, annyit feltétlenül szükséges ehhez hozzátenni, hogy Ágh költői magatartása a patetikushoz, az idillihez sokkal közelebb áll, mint az ironikushoz. Átélve saját

magának és osztályának, a parasztságnak is az életformaváltását, majd tudatosítva magában az egyre fejlettebb ipari társadalom ellentmondásait, Ágh István úgy látja, hogy az emberi értékek lényegükben nem változhatnak. Alapvető feladat tehát szembenézni minden veszéllyel, az értékpusztulással, alapvető értékek kiüresedésével. Hagyományos értékeket véd ez a költői magatartás, de nem hagyományos módon, s megküzdve ezeknek az értékeknek a változó korban szükségszerűen változó tartalmiért is. Nem lehet véletlennel tekinteni, hogy az alapvető emberi kapcsolatok lírai megőrkítése milyen hangsúlyos szerepet kap Ágh Istvánnál. Akár egész természetét nézzük, akár csak a kiemelkedő verseket, látható, hogy a család, a szerelem, a barátság, a személyiség természetes és szükségszerű létezési közege, eszköze és célja a megvalósítható boldogságnak. A legfontosabb motívumok: a szülők iránti tisztelet és szeretet (*Világvégi otthonom, Utolsó földi szavak, Őt zodiákus jegy, Apám órája*), a nagyobb család (*Családi csonka kör, Még csonkább családi kör*), a szerelem (*Széljelző alkonyat, Nászinduló az C-Hungáriában, Á!*), a gyerek (*Jóslatok az újszülöttnek*), a példakép költő-testvér (*Szülőházánkra vall, Még csonkább családi kör*), a barátság (*Barátok nevenapja, Tavasz van, barátom, tavasz van*).

De nem marad háttérben a tágabb világ, a szülőháza, s a még tágabb, a földkerekség és benépesítője, az emberiség sem. Ágh István fő gondolata a létezésről továbbra is az, hogy élni érdemes és értelmes cselekedet, s bár ismeri jól ő is a luciferi víziókat, vitája velük van. Legutolsó kötetében jellegzetes példa erre a *Következel? következem?*

Az alkotó személyiség sorsában ott a tragikum is, de ezt önmaga s a közösség javára is lehet fordítani. Az egész eddigi életműnek címet adó vers, a *Boldog vérem* pontos ars poetica. A költő véret: életét adja a Földnek, világgá lesz, s így mondhatja: „boldog vagyok / szülni is tudtam / egy kimondhatatlan gondolatot / én férfinak fogantatott / mikor e vér / nem is vér hanem fehér / virág túl korán nyíló hóvirág”.

Az élet tisztelete mint szemlélet, életközelséget eredményez a versekben. A képi világ számtalan közvetlen tapasztalati elemből építkezik, és ez a közvetlenség sokszor a befogadás pillanatában megragadható már. A tipikusabb azonban egy bonyolultabb építkezés, amely a lírai megszólalás különböző lehetőségeinek szintetizálására törekszik. Ágh István alkatához a látomásos-szimbolikus verstípus áll a legközelebb, de ennek egy oldottabb, tárgyiasabb változatát fejlesztette ki. A szimbolikus sejtelmesség, felnagyítás, a képiség túlburjánzása idegen tőle, bár a versek asszociációsorai néha nála is követhetlenné válnak még az elvont szemlélet számára is. A jellemző versbeszéd a modern líra eredményeinek birtokában született meg, alkalmas az emberi személyiség mai helyzetének pontos megőrkítésére, s mindegyre úgy képes, hogy elvileg sokak átélhető olvasmánya lehet. Nemcsak megronthatatlan életszeretével, de ennek megformálásával is az irodalmi demokratizmus képviselője a költő.

A hatvanas évek elején induló költők csapatából elsők között gyűjtötte össze verseit Ágh István. Egy ilyen kötet mindig felveti a kérdést: milyen helyet foglal el a költő a mai magyar lírában? A válasz világosan megfogalmazható. Ágh István nemcsak saját nemzedékében küzdött ki magának vezető szerepet (már a hatvanas években), hanem — főleg harmadik kötetétől kezdve — legújabb költészetünk egészében is mind meghatározóbb a jelenléte. A hetvenes években másfajta, más jellegű a beérkezés, mint akár az ötvenes, akár a hatvanas években volt. Jóval kevésbé látványos. Nagy László vagy Juhász Ferenc fogadtatásához hasonló ma nemigen képzelhető el. De életművüket, magatartásukat mércének tekinteni boldog kötelesség, s ki ne tudná ezt jobban, mint Ágh István, aki nemcsak tehetsége, de vére szerint is édes öccse Nagy Lászlónak. A legkisebb fiút felvértezte a szülői ház tisztessége, többet hát aligha kívánhatunk neki, minthogy járjon továbbra is szerencsével abban a csodálatos gazdagságú erdőben, melynek magyar költészet a neve. (*Magvető.*)

VASY GÉZA

„Együtt-futásunk az időben”

TORNAI JÓZSEF : FEJEM ALATT TELI HOLD

Mi mást tehetne a költő, minthogy szembesíti magát a térrel s idővel. Az természetesen már világlátása függvénye, hogy terét, élete színterét milyen határok között tudja. S világnézetének függvénye, hogy az időt miként bontja összetevőire: a múltat tekinti-e alakulások, fejlődések mértékegységének; s melyikben hisz jobban: hogy az idő — s a kor, a korszak alakítja az embert, vagy az ember formálhatja, formázhatja az időt? Költőnk, Tornai József miként is lenne jellemezhető? Ne sies-sük el a válaszadást; ne akarjuk korlátok közé vonni addig, amíg korlát(ta)lan lehetőségeit föltárni nem próbáltuk. Annyit tudhatunk biztosan: az időhöz, korához szorosán hozzátapadó költő. Kortársaira, nemzedéktársaira is úgy tekint, tudja együtt-futásuk törvényét az időben. Sőt: együtt-futásuk törvényét az idővel. Társa, majd-hogynem hús-vér embertársa, versenytársa az idő; fölruhazza az élők minden tulajdonságával. Szubjektívizálja, humanizálja, mitizálja, politikummal, társadalmisággal telíti, így teszi vizsgálata tárgyává. Vizsgálatát nyomon követnünk érdekfeszítő tehát: új versein keresztül föltáratlan, vagy eléggé föl nem tárt, hetvenes éveinkre — 1970-es éveinkre — pillanthatunk. Recenzióm: egy recenzió továbbmondása. A Tiszatáj 1979. júniusi számában Takács Imre kötete kapcsán arra igyekeztem választ keresni, költészetünk akar-e, tud-e érvényt szerezni a legteljesebb programjának, a költészetünk örökségére épülő modelljének, melyet Németh László fogalmazott a *Megmentett gondolatok A líráról* című rész tanulmányában. De ennek alapján továbbmondásra, továbbkérdésre érdemes, hogy költészetünk, gondolkodásunk tudott-e azonosulni jelenkorával, vagyis esztétikailag egyenlő értékűen és gondolatilag megfelelően tudja-e föltárni.

A kérdésfelvetés Tornai kapcsán számomra azért jogos — és fontos —, mert úgy hiszem, tetszhalott évtizedünknek, melyre épp terítjük már a szemfedőt, egyik hitelképes kifejezője ő. Adekvát viszonya a korhoz: ez lehet magyarázata növekvő népszerűségének is. Hisz feszítő az igény, hogy a szinte formátlan hetvenes évek (melyek más törvénykezésűnek tűnnek és tudottak, mint az előzőek) formát nyerjenek.

Mivel magáról az időszakról sem tudunk eleget, esztétikán túli értelemben sem, teljes a zűrzavar akörül, hogy melyek a kor reprezentatív — tehát jellemző és jellegzetes — alkotásai. Annyit hadd mondjak mégis: a *Fejem alatt teli hold* kötet több versét — például a *Nyöszörgő, újjászülető arc, Egy táj elsíratása, Azt akarja, Az ezüsthaltott* címűeket — közöttük tudom. Magának az időszaknak a körvonalazásához hozzátartozik például, hogy A hetvenes évek magyar irodalmáról című újabb tanulmánykötet előszavának eldöntendő kérdéseire — sajnos — sorra kedvezőtlen választ kell adnunk. Az alternatívák így hangzanak: „Válságban van-e irodalmunk a hetvenes években, vagy aranykorát éli? Megcsappant-e a remekművek száma a hatvanas évek első feléhez képest, vagy inkább csak érzéketlenek vagyunk még az új értékekkel szemben? Megszakadóban van-e a magyar irodalom több évszázados progresszív folytonossága vagy sem?”

A föltárás menetéhez hozzátartozhat Domokos Mátyás értékelése, a *Nagyhatalmi helyzet; vagy versírógép?* is. 1975-ben úgy tudta: a megfigyelt év „verskönyveinek jórésze utánnomás, életműösszegzés, utószüret, másod-, harmadaratás. Az 1975. évi verskötettermés jó kétharmad (!) része tehát nem új; sem formailag, sem tartalmilag nem számítható a hetvenes évek költészetének az anyagához”. S hadd tegyük hozzá: nem lenne kedvezőbb a helyzet, ha az időközben eltelt négy évre is tekintenénk: azóta csak még több az erózió nyoma, és még kevesebb a humusz. Az irodalom ezzel párhuzamos évtizedes fontosságvesztéséről ír esszéjében Orbán Ottó (*Az ádáz szem-*

tanú, Kortárs, 1978/10.) „Egy évtizeddel korábban volt valami fontossága annak: mit s hogyan írok. Egy vers szenvedélyeket volt képes kelteni. A költészet kitartó figyelmet vont magára. Ez a figyelem persze nem mindig volt kényelmes, néha meg egyenesen bénítóan volt mondható. Volt valami örült aránytalanság abban, hogy egy országos napilapnak két vasárnapi cikke is foglalkozott költői fejlődésem filozófiai vonatkozásaival. És mégis. Vers és valóság úgy feszült egymásnak, mint két birkózó: érezték egymás izmainak feszülését. És mérkőzésüknek tétje volt. Valami alakult a birkózásukból... Valami testtelen koreográfia... a jövő.”

A változott, új helyzetet viszont Csoóri Sándor így jellemzi a *Kórház után* című esszéjében (Tiszatáj, 1979/2.): „a kortárs magyar irodalom szent betegségek nélkül zajló élete”. S idekivánczozik az írás záróképeinek villanása is: „A hóbotos, ideg-beteg rigó már abba hagyta a jegyenyelevél vellázását a csatornában. Eltűnt, mintha az őszi ég nyelte volna el. Pedig háálás lennék neki, ha újra láthatnám.” Ez a Csoóri-esszé mindenestre sokat tett dolgaink és fogalmaink tisztázásáért. Ha a reprezentatív alkotásokat keressük, ez az esszé közéjük tartozik. S reprezentatív (jelentése: eligazító) Csoóri-esszé az *Utazás félalomban, A pályakép zavarai* is. A cél az, Tornai József költészete is azért perlekedik, hogy kialakult helyzetadatunk és értéktudatunk — tehát változástadatunk — legyen. A távolságunk viszont ettől: föld az égtől. Néhány példát hadd mondjunk csak. Csoóri esszéköteté kínálta a lehetőséget, hogy megjelenése kapcsán a legfontosabb kérdések vetődjenek föl. Ehelyett a hozzákapcsolódó írásokban olyan tétel is megfogalmazódott, hogy a sokat idézett Németh Lászlóban nem több a „zseni”, mint a „sértett, vidéki tanár”. Vagy hogy mit ér a bartóki modell, hisz „T. S. Eliot a bartóki modell legelőzékenyebb értékelésében sem kaphat helyet”. Ebben az évtizedben az ilyen előítéletek nem veszítették tehát hitelüket és talajukat. Terét veszítette viszont — például — irodalmunk egyik hajtása, a társadalmi szatíra, helyette tért nyert a manipulálhatóbb politikai kabaré. Nem eredményezte évtizedünk, hogy rendszeres filmműzeumi filmünk legyen Szóts István *Emberek a havason* című filmje, újkori harminc évünk filmművészetének egyik alapozója, úttörése, sugalmazása. Eredményezte viszont az évtized karácsonyunkra a teljesen hasznavehetetlen Karády Katalin-nagylemezt. Ilyenféle összetevők adják azt a kort, amelyet a kortárs művész kell, hogy fölfedezzen és kifejezzon.

S itt kell elmondani: „vizsgálatom szerint” az 1970-es évek költői kifejezéséért a legtöbbet Nagy László tette, *Jönnek a harangok értem* című 1978-as kötetével. Ebből a kötetből kell fölserólni korunk hitelesíthető szemléletének kulcsverseit. Az értékvíta egyik összetevője, hogy egyetlen sincs ezek közül benne a *Hét évszázad magyar versei* legújabb kiadásában. Véleményem szerint az előző Nagy László-kötet, a *Versben bujdosó*, erőgyűjtés, útkeresés a Jönnek a harangok középponti verseihez képest. Az „erőgyűjtés” verseiből még csak válogat az új *Hét évszázad* antológia, de nem vesz tudomást a későbbi *Elhullt bolondok nyomán, Balassi Bálint lázbeszéde, Szólitlak hattyú, Gyászom a Színészkirályért* című középponti versekről. Korszakunk centrumában pedig alighanem ezek állanak. Radikális mozzanataikkal is, mely mozzanatokot Orbán Ottó vers és valóság izomfeszülő birkózásának nevezi. Így szól például a Nagy László-i Elhullt bolondok nyomán pár sora: „rúhes apokalipszis-kanca / rablóknak na szivárványt sárlík / lesz a vesztett úgynek bolondja / világra a gondot kibontja / lesz idő ami sose felejt / mert kéz is lesz hogy írjon róhejt / s kint az országos panaszkönyvbe —”. A Tornai-kötet egyik lényege tehát az a vers, s az a gesztus, amellyel Tornai *ehhez* a Nagy Lászlóhoz, *ehhez* a Nagy László-i örökséghez való viszonyát írja körül. (Az ezüsthallott című.) A vers esztétikai értelemben is a kötet egyik legjobban megoldott darabja.

A kötet versértékű fülszövegének utolsó mondata az önjellemzés telitalálata is: „Életem és írásaim gyökere egy naiv természeti és egy tudatos, civilizált lény újra és újra megismétlődő, külső-belső összezapása.” A kötetindító fülszöveg — a kötet végére érve látjuk csak — ollózás *A kiüzetés angyala* című vallomásból. Ez a kötetzáró, A kiüzetés angyala című prózai vallomás szintén remeklés. Tornai az újabb könyvszerkesztési gyakorlat egyik sikeres kísérletéhez igazodik ebben. Nagy László

Életem című vallomásának (amely a Jönnek a harangok értem kötet végéhez csatlakozik) vagy (a Kormos István Versei végéhez csatlakozó) *A vasmozsár törője alatt* című vallomásnak rokona ez az írás. Kitűnő a forma maga is, nyereség irodalmunkban: az önéletrajz informatív gazdagsága, ténylegessége és a költészet elvontabb világa és tisztább nyelvezete ötvöződik a legjobb esetekben.

Azt írja a Tornai-kötet egyik recenziója, hogy szerencsés alkotói pillanat szülte a kötetet. Ha az időszak ellentmondásainak számbavételével végeztünk, láthatjuk, hogy nem is olyan szerencsés ez a pillanat. Tornai a hatvanas években is, a hetvenes években is jelen volt az irodalomban. Úgy érzem, hogy napjainkban minőségi változás értelmében — nyelvi játékkal szólva —: jelentősebben van jelen. Ezt mondhatjuk az alkotói pillanat szerencsésének. Ezt a szerencsét pedig alkotónk radikalizmusának köszönheti — tehetségén felül persze: ami tehetség évtizedünk végére az irodalom szükséges, de nem elégséges feltételének kezd tűnni. Radikalizmusa kettős, egyrészt a Domokos Mátyás fogalmazta kihívásra tud ráfelelni megújulón: „Nem elégszem meg a komor arccal, / nem elégszem meg a röhögő arccal, / Nem elégszem meg a lesunyított, / a nap felé tartott arccal. / Nyöszörgő, újjászülető, / nyálkás-véres arccal megelégszem.” Másrészt a kortárs magyar irodalom szent betegségek nélkül zajló életének, a valóság és irodalom mérkőzés-szünetének kihívására tud felelni gyökeres módszereket alkalmazón: „Azt akarja / ez a nyekergős, vak masinéria, / hogy szabályos legyek. / Csak legyél egészen szabályos, mondja, / nem bánthatok. / S én visszamondom nagy vasainak: / csak szabályos ne legyek soha, / te búzólgó gépezet, / csak sima kereked, csapszeged / ne legyek soha! / Jól beszabályozott fogasléc-teremtényed, / istenem, / hibátlan alkatrész-barmod soha!” Jövőképe a recenzióknak is ez: folyamatosan újjászülető legyen az arc és megújulni képes az arculat; s hogy a vers és valóság úgy feszüljön egymásnak újra, mint két birkózó. (*Magvető.*)

PINTÉR LAJOS

Modern történelmi drámák

SZÁRAZ GYÖRGY: A RÓKUS-TEPLOM HARANGJAI CÍMŰ DRÁMAGYŰJTEMÉNYÉRŐL

A kötetben szereplő hét drámáról szólni lehetne a teljesség igényével is, azaz a közölt szövegen túl a hajdani színpadi vagy televíziós megvalósulás tényeit elemezve, de a feltételek aligha teljesülnek: még egy drámakötet kedvéért sem fogják színházaink egyszerre műsorra tűzni Száraz György drámáit, különösen nem azokat, amelyek bemutatásától megszületésük után is eltekintettek. A televízió talán még hajlandó lenne, hogy sorozatban eljuttassa az eredetileg is televíziójátéknak írt darabokat, de nyilván nem erre az alkalomra. Marad tehát vizsgálódásra a kiadott szöveg, a kritikus emléktöredékei egykori bemutatókról, s az a jogos kívánság, hogy a kötetről, illetve a kötetbe gyűjtött drámákról mint könyvdrámákról szóljon, ha már a könyvkiadás azt a szerencsés megoldást kínálhatta, hogy a romló filmszalag és a megismételhetetlen színházi előadás tűnő órái helyébe az öröklétnek megőrizhető könyvformát biztosította. A művek könyvdráma jellegéről természetesen nem abban az értelemben beszélhetünk, ahogyan a lukácsi esztétika az irodalom és a színház történelmi szétválásának pillanatáról: „De ez csak megkönnyítette az elválást, csak lehetségessé tette, hogy a dráma részben tisztán lírikus és filozófiai könyvdráma for-

májában elmeneküljön minden, a valóságos színpaddal megvívandó küzdelem elől, részben, hogy egy imaginárius színpadot keressen (*A modern dráma fejlődésének története*). Száraz György drámái ugyanis nem menekülésük közben kerültek fehér lapokra, elérték vagy bizonyára el fogják érni a színpadi vagy televíziós megvalósulás áhított alkalmát.

A nagyszerű halál műfaja szerint drámai utójáték egy történelmi tragédiához, a történelmi tragédia az 1848—49-es forradalom és szabadságharc bukása, az utójáték historióailag és drámaúfajilag jelentheti egy nagyobb színjáték utótörténetét vagy utójátékát, tehát a világsíri fegyverletétel utáni időszakot, vagy metaforikusan a Fáklyaláng más szereplőkkel való folytatását. Az időpont és a színhely valóságos, a fegyverletétel utáni napokban játszódik Gyulán, Wenckheim József ottani földbirtokos kastélyában, ahol a fogságba esett szabadságharcos tábornokokat a földbirtokos megvendégelte. Főszereplői az aradi tizenhárom közül Damjanich, Nagy Sándor, Kiss Ernő, Leiningen-Westerburg, Pöltenberg és a hozzájuk csatlakozó Lenkey János, aki 1850-ben halt meg börtönében. Életkoruk a szerzői utasítás szerint a valóságosnak megfelelő, csak kisebb eltérések láthatók: Kiss Ernő 1849-ben 50 éves volt (nem 49), Pöltenberg 36 (nem 35), Lenkey János 42 (nem 39). A cselekmény valójában viták sorozata, melyeket a szereplők véleményük, vonzalmaik, elkötelezettségük és hadisikereik alapján Görgeyhez vagy Kossuthhoz kötnék, az egyik szál tehát a Görgey—Kossuth vita. Vitáznak azután a győztes és lojális orosz tisztnek a magyar katonákkal és az osztrákokkal, szóba kerül a hatalom természete, a cárizmus lényege és a Habsburg-császárság haynauai arculata. És a dráma végén a vezénylő Anrep orosz tábornok osztrák fogságba adja át — Lenkey kivételével — a lázadónak tartott magyar hadsereg főtisztjeit, vizsgálati foglyoknak tekintve őket esküszegés, felségárulás és dezertálás miatt. Ha a történeteket nem ismernénk, a dráma szövegéből is ki lehetne következtetni a hadbíróági halálos ítéletet. Damjanich és a többiek — a már eszelős Lenkey kivételével — hazájukhoz (választott hazájukhoz) való hűségükről, rendíthetetlen hazafiságukról, a követett eszmékhez való ragaszkodásukról vallanak.

Néhány hónappal korábban, 1849 májusában játszódik Erdélyben, Abrudbányán a kétrészes *Ítéletidő* című dráma, szintén történelmi személyekkel, valóságos történelmi keretben. Abrudbánya 1849 tavaszán, de korábban is fontos színhelye volt az Erdélyben folyó politikai, katonai eseményeknek, és Abrudbánya főbírája, Ioan Boeriu, még inkább pedig Ioan Dragos, Kossuth kormánybiztosa, Avram Iancu, román prefektus, Hatvani Imre, az erdélyi magyar csapatok egyik vezére ismert alakjai a szabadságharc történetének. A keretjátéku szolgáló történelmi események alapján bontakozik ki a dráma cselekménye. Kossuth a debreceni román képviselők kezdeményezésére I. Dragos román képviselőt bízta meg, hogy lépjen érintkezésbe az erdélyi hegyek között fegyveresen ellenálló Iancuval a kibékülés érdekében. Dragos tárgyalásai kedvezően haladtak, amikor Hatvani Abrudbánya elleni helytelen támadása meghiúsította a megegyezést. Hatvani egy korábbi utasításnak megfelelően cselekedett. Dragos 48 órai fegyverszünetet ígért Iancunak, amit Hatvani támadása végzetesen keresztetett. Dragos hibájáért életét vesztette, a román felkelők megölték. A történelmi tényekhez tartozik annak megállapítása, hogy a korábbi századokban soha olyan közel nem volt a megegyezés a románokkal, mint 1849 májusában. Dragos kiáltja tragikus felkoncolása előtt a dráma fő gondolatát: „Mind másként képzeltük. Kossuth is, Iancu is. Csak egy a bizonyosság: hogy tulajdon népének is árulója az, aki itt gyűlöletet szít a másik ellen.” Korábbi és későbbi álláspontok vallói e dráma figurái, forradalom és ellenforradalom nézetei ütköznek a szereplők vitáiban, akik vagy az uralkodóházzal való szövetségben, vagy önállóan, vagy a magyarokkal, szlovákokkal együtt, vagy a szláv—román szövetségben a magyarok ellen vélik létüket a jövődben biztosítani. A hamis hagyományok, a gyűlölködés, a megbékélés érvei és indulatai futnak itt egymásba, olyan tézisek, amelyeket azóta is ismételtetnek egyesek vagy ismételtetni szükségesnek tartanak. A nacionalizmus kap ebben a drámában internacionalista válaszokat. Nagy kontrasztok jellemzik a drámaépítkezést, a

dialógusokat és a szenvedélyes vitákat, mintha egy Száraz-krónikát (naptárt) olvasnánk, az egyes részeket azonban nem viccek, hanem a keserűség könnyei és vér tölti ki.

A *Királycsel* komédia két részben Zsigmond magyar és cseh királyról (1361—1437), sok fikcióval, a múltat és jövőt jelképező ányalakkal. Zsigmondot a visegrádi vár toronyszobájában tartják fogságban, embertelen körülmények között, hogy családi érdekből a császári trónra kényszerítsék, majd a budai és siklósi várban a hazai és külföldi hatalmasok akarják eszközökké tenni. Zsigmondot végül is ágyasai, szeretői segítik, hogy a sokféle érdekcsoporton úrrá legyen, a német-római Szent Birodalom császárává kiáltsák ki. A *Királycsel* Száraz György Tüvétevőkje, Tótékja. Más műfajban gyakorolt, groteszk, komikumra hajló, a végsőkig kiélezett ellentmondásokat kedvelő látásmódját ebben a komédiában kedvére szabadjára engedi. A feudális kori hatalmi mechanizmust késő századok történelmi tapasztalataival vizsgálja, mert kétségtelen, hogy ebben a drámában a szerzőt elsősorban a hatalom kérdései foglalkoztatták. Erre az általánosítható tapasztalatra figyelmeztet a mű nyelve, anakronisztikus hangvétele, szituációteremtése: „Egy király szennyését ki kell érdemelni. — Te mondtad, uram, nem szolgálhatlak a lényeges dolgokban, ha el nem árullak a lényegtelenben. — A feleslegest nem nélkülözhetjük. Ő a szükséges toleranciája. — Akit elzavar az anyukája, az mind ideszalad: bánatában magyar király akar lenni. — A tanácskozás nyílt, baráti légkörben folyik. — Nem a győzelem a fontos, hanem a részvétel. — Felséges úr, vége a liberalizmusnak! — Tudod, mit? Légy az én utazó nagykövetem. — Szakemberekre van szükségem. Császár akarok lenni” — beszélük úton-útfélen e dráma szereplői, s miként a bizánci követet, a drámaíró is a játék izgatja, mikor homo ludensnek tartja magát. (Ha már a latin szavaknál tartunk, javítsunk egy elírást: Senatori boni viri, senatus mala bestia, helyesen: Senatores boni viri . . .).

A *Worafka tanácsos úr* 31 képből álló televíziójáték, Pesten történik 1859—1861 között, a Bach-korszak végén Worafka rendőrtanácsos és Prottmann von Ostenegg báró, rendőrfőnök főszereplésével. Prottmann kreált figurának tekintjük, hiszen a Pesten 1850 februárjától működő rendőrfőnök Josef Prottmann volt, bár gyanús, hogy mindkét Prottmann—Prottmann 1809-ben született. Mivel a történet fejlődésrajz, pontosítsuk a szereplők korát: Albrecht főherceg 1859-ben csak 42 éves volt (1817-ben született), Benedek tábornagy csak 1860-ban szerepelhetett, mert csak ekkor volt rövid ideig kormányzó, ekkor valóban 56 éves volt (1804-ben született), Táncsics Mihály Hübner rendőrminiszter képeinek leakasztása után lép a színré, ami 1859. október 21. után történhetett, tehát Táncsics ekkor 60 éves volt (1799-ben született). A falon függő képekből pontosan rekonstruálni lehet a játék időrendjét, de olyan említések is segítenek, mint például Széchenyi haláláé (1860. április 7.). A televíziójátékban azt játsszák el, hogy az akkori rendőrség rövidítésére, ostobaságára, szolgálékúságára építve hogyan változtatja kaméleoni színét egy lapszerkesztő, egy színtársulat színművével és sokféle szolgálatra kész kóristalányával, egy költő és beszédíró hízelgő hazugságaival, és mindezek hogyan segítik a korlátolt rendőrtisztviselőket, elsősorban Worafkát hivataluk megőrzésében vagy karrierjükben. Kegyetlen, gúnyos szatíra ez a televíziójáték a hivatalnokok, a művészek szolgálékúságáról. De a jelenség fonákjaként az író a hülyeséget és a kegyetlenséget oly közelállónak tartotta, hogy a kegyetlenségéről közismert Haynau—Bach-korszakot választotta történelmi parabolája színhelyéül. Olyanok e korszak nagyjai a rendőrségi szobák falán, mint Hasek császárképe a Kehelyben. Az ellenállhatatlan nevetésre készítő jelenetsort nem kellett volna megtörni Táncsics szerepeltetésével.

A kötet címadó darabja, a *Rókus-templom harangjai* televíziódrama Batsányi Jánosról és feleségéről, Baumberg Gabrielláról. A Batsányi meneküléséről és újabb elfogásáról szóló történet 1809-ben és 1810-ben játszódik Bécsben, Tübingenben és Párizsban. A hiteles tényeken alapuló történet szerint Batsányinak menekülnie kellett Bécsből, mert segítette a Bécszet elfoglaló Napóleon kiáltványának magyar szövegében. Tübingenben Cotta könyvkiadó vállalja egy olyan Batsányi-mű kiadását,

amely az új Európa-konceptió mellett érvel. Párizsban Maret bassanói herceg segíti Batsányit munkájában és előbbre jutásában. Az udvar ügynökei megkísérik Batsányit, feleségét csalétekül használva Bécsbe csábítani, de Metternich, a későbbi osztrák külügyminiszter már ártalmatlannak tartja Batsányit. Napóleon kétezer frank kegydíjat biztosít az írónak, mikor megszületik a trónörökös, és megszólalnak ennek ünnepsére a Rókus-templom harangjai. A boldogságot azonban Batsányi nem találta meg, mert egy rövid utójátékból kitűnik, hogy a Párizst később megszálló osztrák csapatok Schwarzenberg tábornagy parancsára letartóztatták. Miként minden Száraz-dráma, ez is a szabadságról, annak elvesztéséről és megtalálásáról szól. A Rókus-templom harangjai hagyományos dialógusokból, ismert történelmi figurákból teremt hatásos színjátékot.

A kötet következő műve groteszk műfajú dráma: komikotragédia két részben, címe: *Az élet vize*. Az író még egy prologust is szükségesnek tartott a játék élére illeszteni, vagy színesszel elmondadni, meggyőzendő az olvasót (nézőt) néhány olyan igazságról, amit talán nem tartott elég karakterisztikusan kibomlónak a darabból, azaz: írását optimistának tartja, az egzisztencializmus vitadrámájának, ilyen antitézissel: az élet értelmes, mert van halál. Drámája retrospektív tudományos-fantasztikus játék. Hisz a múlandóságban, tehát hisz a megújulásban, hiszi, hogy az út a primitív egyszerűségtől a bonyolulton át egy mind magasabb rendű egyszerűséghez vezet. Ezeket a költői szentenciákat kell élétté, történésé lényegíteni a darabban szereplő királyoknak, testőrparancsnoknak, gaz palotagrófnak és kapzsi főkincstárnoknak, meg papoknak. Az élet vize nem történelmi dráma, pontosabban áltörténelmi dráma, sokféle korban játszódhat, leginkább talán az ősgermán, frank mítoszok világában, amire szereplői nevéből következtetünk: Clodius, Godiva, Rulon, Lisolfus, Balor, Hatto, Gontran, Tildrum és hasonlók. Clodius, egy szegény birodalom legszegényebb királya, 60 éves és nyomorék, s mágusával az élet vizét kísérletezi, s hiszi, hogy ráta-
lált az elixírré, amely megállítja az öregedést, és örök időkre konzerválja az emberi testet. 20 éves, ledérségből felemelt felesége azonban ura mostohafiát szereti, s az udvaroncok, törtető főurak cselvetéseit, álnokságát kijátszva Clodius megöli fiát, felesége halálát előkészíti, majd testőrparancsnokával leszúratta magát. Egy jelenetre mondják az egész darabra érvényes jellemzést: a színjáték a középkor haláltánc-ábrázolásaira emlékeztet. A halál árnyékában az életről beszélnek, de ezzel a varázslattal nem tudják legyőzni a könyörtelent. A megfordított tragikomédiát abszurd parabolává festi írója a szereplők modern fogalmakkal átszőtt nyelvhasználatával.

Hagyományos meseszövéű a kötet utolsó drámája, A *megoldás*. Lev Nyikolajevics Tolsztoj születésének 150. évfordulója is alkalmat teremtett, hogy az író tiszteltét lerója a szellemóriás előtt. Tolsztoj életének utolsó évében, 1910-ben játszódik a történet, cselekményében a családi torzsalkodás eseményeivel, Tolsztojnak Szofja Andrejevna-val folytatott vitáival, menekülésével Makovicky társaságában az optynai monostorba, ahonnan majd Tolsztoj továbbmegy, az utolsó útra. Ezek az utolsó napok hiányoznak a történetből, s a kétségbeesett ember kiáltásával zárul a dráma. A számos szereplőt mozgató mű grandiózus Tolsztoj-illusztráció az ellentmondásokkal terhelt, a szeretet törvényeit középpontba állító, egy új vallás alapítására kész és lényegében forradalomellenes tolsztojánus filozófia kifejtésére. A család heves taglejtésekkel folytatja vitáit (örökségről, szerzői jogokról) Tolsztojjal, s csak a családon kívüli szereplők dikciójából tűnik ki, hogy az emberiség egyik legnagyobb alakja lépett színre. Az emberfeletti ember kicsinyes perpatvarban tölti életét, s e torzsalkodás olvastán gondol a Tolsztoj-rajongó arra, hogy az író életének más gyűjtőpontjaiban, akár fikcióban is összegezve, mennyivel alkalmasabb drámai csomópont kínálkozott volna feldolgozásra. Nem kétséges, hogy lehet Tolsztojról is drámát írni, revaláció erejű felfedezéssel is, de talán életének más korszaka alkalmasabb a drámai konfliktusok feltárására.

A drámagyűjtemény alkalmat teremt sok művészeti kérdés esztétikailag általánosítható elemzésére, például a mai magyar történelmi drámáról vagy a televíziójáték műfajáról. Száraz György szinte valamennyi történelmi drámáját modern drá-

mának tartjuk Lukács György megfogalmazását elfogadva: „a történelmi élmény kifejezéséből nőtt meg az, amit mi modern drámának nevezünk”. Száraz történelmi élménye s a történelemről szerzett tudása biztosítja azt a költői látásmódot, embert és szituációt teremtő alkotóképességet, amely a történelmi témában a jelenről beszél. A televíziójáték műfajában pedig a Száraz-drámákat, helyenkénti tételeességüket is beleszámítva, az egész műfaj fejlődésére termékenyítő hatásának látjuk, mert szerzőjük mesterien formálja az olyannyira fontos dialógusokat, és a zárt téren való mozgató törvényeit érvényesítve nagy hatású drámai sűrítést ér el (Hermann István szerint a televízió szinte színpad). A mindennapi életéről szólnak ez történelmi tárgyú televíziójátékok, az ember küzdelméről azért a szabadságért, amelynek megvalósításáért élni érdemes. (Magvető.)

TÓTH GYULA

Dobai Péter: Hanyatt

Vajda Jánosról írta Dobai a jubileum kapcsán: „Nem híd, nem hídfő, pontifex... a lírában. Az, hogy kezdőként, húszévesen Petőfi hatása alatt állott — természetes; az, hogy előfutára Adynak — természetes; de a váli erdő, az üstökös, a nyári les, a nádas, a tó, a mély vadon, a Montblanc képeit sem Petőfi, sem Ady nem hordozta át — életből, honvágyból műbe — csak ő, Vajda János, aki a társat, az élettársat az abszolút szépségben, az abszolút emléken, a tökéletes egymásban kereste...” (Tiszatáj, 1977/7.). Ez a kötődés, amelyik *Hanyatt* című kötetében versben is kifejeződik, egyik fix pont Dobai költői világában. Az, hogy a változás, az elaprózódás veszélyei és a szintézis lehetetlenségének kétségei közt a kapcsolat a XIX. század költőjéhez biztos háttér. Vajda mint inspiráló, aki „vární, emlékezni: hív és megindít”, Reviczky pedig a magányosság példájával hat (*Fasor, Perdita*).

Az emlékezés is kulcsszó. Dobainak van egy korábbi novellája, amelyiknek a főhőse úgy akarja tisztázni a képzelet és az emlékezet közötti határvonalakat, hogy szemlét tart a régi fényképek között. Arra gondolt, hogy a múltbéli arcmások megőrizték *olyannak* az arckokat, amilyeneként valaha léteztek (*Gótika*). Új verseskötetének első két ciklusa csaknem teljes egészében ezt kísérte meg; a visszatérést a régi szobákba, a hajdani helyzetekhez. Tárgyakat, eszközöket faggat arról, mi a *volt* és a *van* különbsége. Úgy gondolom, a párhuzam felvillantásával is világos, hogy Dobainál azonos tőről fakadnak a művek, hogy következetesen törekszik a szigorúan vett műfaji határok összemosására.

Az alapkérdés, ami több versben előkerül (*Látni és viszontlátni, Egy régi helyre érve, Nyugodtan megállni ott*), beléphetünk-e a „régí” szobákba, kertbe, emlékekbe, paradoxnak hat. Mégis oly bő élményforrás, hogy versek sorában határozza meg a nosztalgikus emlékezést. Eddig is tudtuk, hogy Dobai filozofikus töltésű verseket ír. Ebből az aspektusból kísérli megragadni az objektív időt, az élet egyszerűségét, a pillanatot visszahozhatatlanságát. Korábbi, *Egy arc módosulásai* című (1976) kötetében időrendben tartott szemlét a változás fölött. Már ott előkerült, ami a *Hanyattban* vezérszólammá emelkedett, hogy a régi szobák tárgyait, pillanatait, arcait a *jelenbeli* tudat értékeli-elemzi s ez ellentmondást, már-már megfoghatatlanságot eredményez (*Egy állapot szótárának kérdéssora*).

Igy végül is a saját múltunk felidézhetetlen lenne, de a képzelet — mint végső eszköz — állandóan rendelkezésre áll. Kézenfekvőnek látszik a költő következtetése, hogy a képzelet a legfontosabb, már-már az egyetlen olyan pont, amibe bele lehet kapaszkodni, ha emlékezünk.

A líratörténet tanúsága szerint — egy bizonyos koron túl — a legtöbb lírikus fölébe hajol a múlt „kútjának”. Ezzel mintegy jeleztem, hogy nem a vállalkozásban, hanem a megoldásban kell keresni a mást, az újat, az eltérőt, az egyénit. Azzal sem mondunk túlságosan sokat, hogy a *Hanyatt* a megelőző kötetekben megkezdett úton továbbhaladva, gondolati síkon, filozofikus eszközökkel dolgozik. Legelőbb azt kell rögzíteni, hogy a „visszatérés” behatárolt, pontosan felmérhető térbe történt. Mondhatjuk azt, hogy szűkített a számbaveendő területen a költő, hiszen szobákat jár körbe, azokat, amelyeknek valami köze volt (van) életéhez.

A dolog így egyszerűnek tűnik; a szűkebb térrel mélyülő, alaposabb lesz a fel-térképezése annak, ami foglalkoztatja. A verseket olvasva azonban hamar bizonytalanná válunk, mi a központi mag, mi az inspiráló lényeg? A visszatérés ténye, az emlékidezés, a múlt és a jelen különbsége vagy a képek elhalványulásának megakadályozása? Dobai íránymutatást ad e tekintetben, amikor arról beszél, hogy bemen-vén a régi szobákba — bárkivel és bármivel —, onnan és az évekből nem térhetünk vissza. „Itt éltem és most máshová érkezem” — írja. Ez a tény adja a kötet számos versének anyagát. A visszatérés következményeit gondolati síkon ragadja meg, egy készenléti állapottal, hogy a különbségek minél pontosabban leírhatók legyenek. Az első lépés a nem egyezés megállapítása, a második a viszonyítás értelmetlenségének kimondása: „Valami különös és mély meggyőződés kell ahhoz, / hogy életünk ne hasonlítsuk össze másokéval” (*A kiáltás még egyszer kiált*). Dobait a visszatérés kísérlete győzte meg, hogy lehetetlen *Az idő látványa*, nem tudjuk a dolgokat évekkel később *ugyanígy* látni. Máshol kereste hát a megoldást, s mint jeleztem, a képzeletben talált magyarázatot. Kiderül ez *Máshogy történt, de már nem emlékszem hogyan* című verséből: „Létezésünk legtisztább dokumentuma: / a képzeletünk. / A lét olyan, / ahogy az eszünkbe jut. / *In flagranti* élünk mások életében.”

Az idézett mondatok mindegyike fontos összegzés, amelyre további darabok épülnek. A képzelet szerepét megnagyítja, mert az emlékezésben döntő a szerepe, és innen egyenes út vezet ahhoz, hogy kimondja: „Az emlék önmagában is valóság: / attól függetlenül, hogy minek az emléke és kié” (*Az emlékek, titkos hajtóművek*). Eddig eljutva arra is válaszolnia kell, hogy mi az emlék? Itt Dobai két tudatról beszél, a vanról és a voltról, amelyek együtt öltének testet, majd azt írja, hogy csak az az emlék, amit másként látunk, mint ahogy éltük (*Szintézis*).

A gondolatmenet vázlatos ismertetése felveti a hitelesség kérdését. Annál is inkább, mert lehetne érveket sorakoztatni ellenére. A megfogalmazódó kétségnek — dicséretére legyen mondva — előbe megy Dobai. Előbb azzal, hogy az emlékezetet (építkezésre) alkalmatlan alapnak nevezi: „Nincs fundamentumod!” (*Make up, konkrétan*). Majd fix pontot is megmutat, amelyen sem az emlékezet, sem a cselekvés nem változtathat (*Semmiben nem érdemes kételkedni*). Az ebből következő hullámzást itt-ott nehéz követni, nem tudhatja az olvasó, terhes-e vagy szép a múlt (*Megint, Pálmák és renováció*), hogy a jelen élményei vagy a régiak fontosabbak (*A B utcai internátusból elindulva valamerre, Elválás Cuba szigetétől*). De az bizonyos, hogy a kötet megértése szempontjából egyik fontos vers — *Arcod az években* — tagadja az emléket.

A kötet harmadik, *A szék* című ciklusában a megőrzésre, a jelen élményeinek feldolgozására került a hangsúly. Azt rögzíti, amit képek, szobrok, gobelinek adnak: Itt a leírás eszközhöz nyúlt, de nem azt közli, amit látott, hanem amit érzett. Így derül ki, hogy a nyugalmi állapot, amit a *Hanyatt* könyv- és verscím sugall, csak látszat. A „kipihen” ige nem ellensúlyozza Dobainál a küzdést, az új és új nekilendülést, a bizalmat abban, hogy a világ alaposabb feltérképezésével meg lehet alkotni a *Szintézist*.

Van egy kísérlet tehát, ami a költőnek — látszatra — csaknem reménytelen. Így csupa paradoxon, amihez eljuthatunk a *Hanyatt* olvastán. Azt javasolja, hogy minden ponton egyenletes intenzitással kell élni. Kérdés, megvalósul-e ez az eszmény a versekben? Sorra véve a kötet darabjait, azt látjuk, hogy gyakori az ismétlés, a visszatérő kép-gondolat. Ezek alaposabb vizsgálatával kiderül, hogy Dobainál van

bizonyos sorrendi csere. A „kép-gondolat” művészi eszmény, elméleti úton megteremtett teória marad, kevésbé érződik a *Hanyatt*ban a kényszerítő élmény, az átéltségből fakadó megkérdőjelezhetetlen hitelesség. Problémafelvetése, megnevezései intellektuálisak, mindenben ilyen meghatározottságot lát.

Új kötetében Dobai az *Egy arc módosulásaiban* megkezdett úton halad tovább. A *Hanyatt* fő szólama a keresés, a küzdés, a volt és a van összebékítésének szándéka. Eszközei és kifejezőmódja változatlanok, s ez arra utal, hogy az elért eredmények megtartó továbbvitelére törekedett. Tudja, hogy a „megszólalás kockázat”, épp ezért kellene meggondolnia, helyes-e néha úgy beszélni, „mintha előlről és először kellene kezdeni”, meg azt is, szerves kötőanyagok-e a versekben a spanyol, angol, német kifejezések. A rokonszenves küzdés tehertételei ezek. (*Magvető.*)

LACZKÓ ANDRÁS

Perjés Géza: Mohács

Perjés Géza *Mohácsának* dicséretét megírta már az ÉS-ben Zöldi László, s okos elemzésében szépen méltatta a szerző történetírói magatartását is; főleg Perjés lovasgias és szakyszerű „toleranciáját” a „Nemeskürty-jelenség” iránt. Azt is észrevette s kellőképpen hangsúlyozta, hogy ebben a könyvében Perjés már rég nem Nemeskürty *Ez történt Mohács után*jával vitatkozik, hanem Szakály Ferenc Mohácsával. „Két, továbbgondolásra serkentő föltevés feszül tehát egymásnak — írja —: a *lopakodva hódítás* szakályi és a *szulejmáni ajánlat* perjesi elmélete.” És abban is igaza lehet, hogy a kétféle elmélet „korántsem kibékíthetetlen”; ellenkezőleg, logikus folytatása egymásnak, hiszen a lopakodva hódítás taktikáját ésszerűen követhette a szulejmáni „béke”-politika. De hogy milyen volt a török „béke”, arról se Szakály, se Perjés nem szól. Ám hagyjuk egyelőre ezt a kérdést függőben, s nézzük inkább, milyen volt a török háború. A török hadviselés tüzetes földerítése és leírása ugyanis Perjés új könyvének úgylehet legizgalmasabb része, nagy újdonsága, s (a szulejmáni békeajánlattól teljesen függetlenül) maradandó nagy értéke.

Tudtuk persze eddig is, hogy a török hadsereg nem holmi barbár horda volt, jól ismertük szervezési elveit, és nem voltak egészen megbízhatatlanok a számszerű becslések sem a Mohács alá fölvonuló haderőről. Épp ezekkel a régibb s új vizsgálatokkal összehasonlítva derül ki azonban Perjés modern kvantitatív módszerének óriási fölénye. Ritka kivételként történezeink között, Perjés ugyanis nemcsak ahhoz ért, miként kell megszerezni s feldolgozni számszerű adatokat, hanem ahhoz is — s ez már a történetírás művészete —, hogyan kell hasznosítani. Így azután szó szerint megelevenedik a Mohácshoz fölvonuló 150 ezres hadsereg; látjuk, amint áthömpölyög három nap és három éjszaka az Eszéknél épült 3,5—4 méter széles hídon. Hogyan éri ezt el Perjés? Kiindulva ebből az ismert adatból, „számolva továbbá azzal, hogy naponta legalább négy órát vett igénybe a híd karbantartása — horgonyok, kötelek meghúzása, megrongálódott pallók kicserélése stb. —, akkor az átvonulás 60 óráig tartott. Óránként 4,5—5 km-t számítva, a menetoszlop teljes hossza 270—300 km lehetett. Mi fért el egy ilyen hosszúságú menetoszlopban?” S Perjés most bravúros becslésekkel rekonstruálja, mi fért el: mennyi lovas, mennyi és milyen tüzérség, mennyi gyalogos; s mennyi szekér, hány teve a lőszer, az élelem, a takarmány szállítására. Mindig a biztos részletekből, adott és jólismert elemekből indul ki — például a korabeli török tüzérség megoszlásából és műszaki adataiból, a tevék teherbírásából, a szükséges élelem és takarmány mennyiségéből stb. —, s aztán menetoszlop-kilométereket, elvonulási időket, elszállítandó terhet számolja megkapja a

forrásokból ismert adatot: „Végeredményben tehát, a csapatra kerekén 130, a vonatra 170—230 kilométert számítva, az egész hadsereg oszlopának hossza 300—330 kilométer lehetett, ami 60—70 óra menetidőnek felel meg, tehát nagyjából annyinak, amennyi az átkeléshez kellett.” Az ismert adat étellel telítődött, pontosan ismerjük most már a sereget janicsároktól tevékig. S el tudjuk képzelni, mit jelentett egy ilyen több méter széles, 300 kilométer hosszú falánk óriáskígyó vonulása. Azaz de-hogy, inkább el sem tudjuk képzelni, amíg Perjés, újabb kvantitatív bravúrral meg nem mutatja, mit falt fel s hogyan halmozta fel a felfaláshoz szükséges mennyiséget egy ilyen seregszörnyeteg. A kor mezőgazdasági termelése ugyanis sehol sem tette lehetővé egy ekkora had helyi ellátását; előre megszervezett s jól feltöltött raktárak nélkül legfeljebb 40—45 ezres létszámú seregeket lehetett mozgatni, s azt is csak nagy nehézségek árán; a korabeli zsoldoscsapatok dúlásai és fosztogatásai részben éppen ellátási hiányosságokkal magyarázhatók. Perjés a török seregek sikereinek titkát a nagy létszámfölényt lehetővé tevő kiváló hadtápszervezésben találja meg. Ehhez azonban állandó raktárak kellettek és utak; szárazföldi és vízi utak a raktárak feltöltésére és persze a sereg vonulására. A vízi szállítás nagy előnye miatt döntő szerep jutott a hadiflottának; úgyannyira, hogy a kiváló vízi utak, például a Fekete-tenger, a Földközi-tenger vagy a Duna, eleve meghatározták a török hadműveletek globális irányát, legalábbis amióta a török birodalom Bizánc ellenében majd örökében tengeri hatalommá növekedett. Elsősorban ezért volt sorsdöntő Nándorfehérvár elfoglalása: megnyitotta a Dunát a magyarországi hadműveletek nagy hadtápvonalául. És ezért esik oly súlyosan latba a magyar naszádosok gyors hanyatlása a Jagellók alatt. De a töröknek is ezért *kellett* végül is elfoglalnia Budát — holott „hatósugarán” kívül esett s tulajdonképpen eleve védhetetlen volt a török számára. Hadászatiilag jóformán csak „véletlenül” múlt, hogy közel másfél évszázadig megtarthatta: nem tudtak — vagy nem akartak? — az év kellő szakaszában kellő számú hadsereggel ostromára indulni a Habsburgok. De álljunk meg itt, mert két új kardinális tényező lép be a modellbe: a „hatósugár” és a „Habsburgok”.

A Habsburgokkal persze nem Perjés modellje számol először, de még a náluk modernebb hatósugárral sem. Utóbbi fogalom is gyakran szerepel az újabb külföldi s honi irodalomban, amint Perjés lelkiismeretesen idézi is. Ámde a hatósugár fogalma csakis az ő hadtápileg megalapozott dinamikus modelljében válik kézzelfogható realitássá; csakis a meghatározott utakon szinte periodikusan fel- és visszavonuló seregekígyó mozgásának és természetének ismeretében van értelme egyáltalában hatósugárról beszélni, e nélkül misztikus hadtörténeszi szórágásnak tűnik az egész. Ezt az óriási, kielégíthetetlen seregekígyót kell látni, ahogyan tekereg hol Perzsia, hol Egyiptom, hol a Balkánon át Magyarország — vagy Ausztria? — felé ahhoz, hogy megérthessük manőverezésének magaszabta határait, mert ez a periodikusan nekilendülő és visszaáramló kígyó nemcsak falt és pusztított útjában, nemcsak hadsereg volt a szó köznapi értelmében, hanem össze is tartotta a roppant heterogén birodalmat, értelmet lehelt képtelen létébe, képletesen akár azt is mondhatjuk, hogy maga volt a birodalom. Mert ez a néhány évenként törvényszerűen és mindig ugyanúgy megismétlődő ki- és visszaáramlás, ez a hatalmas lüktetés mozgott és irányított a roppant országban úgyszólván mindent, a kereskedelemtől — az igazi nagy üzlet a hadak felszerelése és ellátása volt — a dervisek örült hadi imájáig mindent. A szultántól az utolsó tevehajcsárig végeredményben mindenkinek az életét ezek a roppant vonulások irányították. Semmit meg nem érthetünk a török birodalomból, ha nem vesszük figyelembe ennek az óriási seregekígyónak a belső autochton dinamikáját. És Perjésig ezt még csak észre sem igen vette senki. Perjés modellje érteti meg először, hogy ezekre a szervezett nagy hadjáratokra és nem a „hódításokra” épül fel a birodalom egész gazdasága; a hadjáratok nagy kalandja képviseli a szellemi mozgósító erőt, s nem a köréje font szövérákos vallási ideológia; ez a nagy ritmus teremt értelmet s otthont a janicsárok és szpáhik kietlen hazátlanságában. Szulejmán nagysága éppen az, hogy fölismerte — vagy tanácsosai fölismertették vele —, hogy meddig nyújtózkodhat a roppant seregekígyó önmaga — s így a

birodalom — létének veszélyeztetése nélkül. Nándorfehérvárat valósággal elibe tett táplálékként falta fel, de Budával már óvatoskodott és szinte csak kényszerből kapta be, nehogy a vetélytárs kaparintsa meg. Tulajdonképpen talán ez lehet az annyi vitát kiváltó „szulejmáni ajánlat” lényege, talán. De lássuk előbb a vetélytársat, a Habsburgokat.

A Habsburgok esetében a Perjés-modell lényegesen kevesebbet magyaráz meg, mint a török birodalmában. De nem azért, mert Perjés lényegében Karl Brandi régi V. Károly-képéhez ragaszkodik; a derekasan nekilendült modern habsburgológia sem kínál semmivel sem többet, illetve jobbat. Kivált nem értjük a Habsburgokat a dinasztia nagy formatív periódusában, amikor még nem váltak szét „spanyolokra” és „osztrákokra”, s amikor hatalmas heterogén birodalmukat éppen úgy a hadakozás stabilizálta, akár a török szultánokét. Hüllőhasonlatunknál maradván, a Habsburgsereget azonban nem óriáskigyóhoz, hanem valamiféle óriás teknőshöz hasonlíthatnánk: hatalmas páncéljával meglehetősen lassan mászkált, és inkább védtelen területeken szeretett pusztítani puszta súlyával. Talán a vén Tiziano értett meg legtöbbet ezekből a dinasztiaalapító tizenhatodik századi Habsburgokból V. Károlyában: egy egyáltalában nem katonás császár ül talpig páncélban, szép harcias lován és tétova mozdulattal szegezi lándzsáját és tekintetét valahová, ahol majd küzdenie kell valamiért, amiről úgy lehet azt sem tudja, hogy micsoda, de azt tudja, hogy ez a harc a dinasztia létérdeke, s ennyi elég. Valahogyan öncélúvá válik ebben az alakban a feszült harci készség; és éppen ez az öncélúsodott harci készség az, ami végül is összetartó erőt és létértelmet teremtett a heterogén birodalomban. Habsburgok és török, valósággal egymásnak teremtődtek; ha csak az egyik lett volna meg, szinte ki kellett volna találni hozzá a másikat. Meg volt azonban hál’ istennek mind a kettő, s a magyarok tragédiája „csupán” annyi, hogy közibjük kerültek. És ez a „szulejmáni ajánlat” másik oldala, hisz nagyon jól látja Perjés, hogy nem Magyarország volt a töröknek igazán fontos, hanem a Habsburgok. Hozzájuk akart férközni a Duna segítségével, de hát hazánkön át vezetett az út. Hogyan, gondolná az ember, hát mégsem látta Szulejmán, hogy a birodalom „hatósugara” Magyarországon túlra nem terjed? Vagy lehet, hogy a török hadvezetés mégsem volt annyira „racionális”, mint a Perjés-modell föltételezi, s a „hatósugar” éppen a nagy hadseregkigyó próbálkozásából és sikertelenségeiből leszűrt hadtörténetész-fogalom csupán? Akárhogy is van, ahhoz, hogy a Habsburg birodalomhoz férközhessek, a töröknek keresztül kellett vonuljon — mégpedig teljes hadi készséggel és a lehető leggyorsabban — Magyarországon. Logikus tehát, hogy vagy leverte az országot, vagy — szabad átvonulást követelt. És az is roppant logikus, hogy Ferdinánd a Habsburgok nevében jóelőre tiltakozott minden efféle követelés ellen, sőt fenyegetésekkel sem fukarkodott arra az esetre, ha netán Lajos király szorult helyzetében elfogadna egy ilyen szabad átvonulásra vonatkozó szulejmáni ajánlatot. Mindebből logikusan következik, hogy egy ilyen ajánlat csakugyan létezhetett, még ha eddig nem is sikerült közvetlen bizonyítékára bukkanni. De létezett-e csakugyan? A kérdés, épp a Perjés-modell szempontjából, végeredményben lényegtelen. A lényeg ugyanis az, hogy miféle békét kínált volna, miféle békét kínálhatott volna a szabad átvonulás fejében egy ilyen, eleve hadjáratokra fölépülő birodalom, mint a Szulejmáné, amely Magyarországon keresztül predestinált ellensége, a Habsburgok ellen készült fölvonulni? És ez az a pont, ahol cserben hagy a Perjés-modell, illetve ahol Perjés nem vonja le modelljéből a következtetéseket. Ez a mulasztása egyébként igen logikus, mert modelljéből valószínűleg az derülne ki, hogy a szulejmáni béke elfogadása a mohácsi vereséggel szinte fölerő csapást zúdított volna az országra. Mert miféle béke képzelhető el két fenekedő és egymással nem bíró hadi szörnyeteg közé ékelten? Két birodalom közé, melyeknek létét a hadakozás határozza meg? És ettől függetlenül is, miféle volt a béke a török birodalom peremvidékein? Erre a kardinális kérdésre egyedül Salamon Ferenc próbált válaszolni, több mint száz évvel ezelőtt. Vizsgálatai és adatai szerint a török béke voltaképpen diplomáciai fondorlatokkal álcázott háború volt, helyi háborúk kirobantása és folytatása békeszólamok hangoztatása mellett. Megkönnyítette

a muzlim diplomácia dolgát, hogy már a Korán úgy írta körül a békeszerződést, hogy azt mindig csak az ellenfél szeghette meg. „Tudjuk — írja a török hódításról szóló könyvében Salamon — a békeszerződéseket megelőző hosszas alkudozásokból, hogy a töröknél sohasem hiányzott az ürügy a béke zavarására. Mindig azt bizonygatták, hogy a magyar rész az, mely nem tartotta meg szorosan a béke pontjait, s mely az ellenségeskedésben a kezdő fél volt.” S „az ellenségeskedés, vallásos törvényeinél fogva a töröknél jogot adott az ellenségnek nemcsak fegyveres katonái, hanem fegyvertelen népének összes vagyona, felesége és gyermekei szabadsága felett. A törvény mintegy parancsolja a rablást, égetést, a lakosok rabbá tételét. A hadi állapot feljogosít mindenre, mond az iszlám törvény: szabadságot ad ölésre, vízbe fullasztásra, gyújtogatásra, rombolásra, fák kivagdolására, a vetések letarolására”. S „a hadi állapot átvitele békekötések idejére is” általános gyakorlat volt a török diplomáciában. A „béke” az ő szótárukban a következő nagy hadjáratot előkészítő rablásokat jelentette. A török pusztítás szörnységéről különben éppen Verjess vázol remek képet a Mohácsról Buda alá, majd innét a Duna és a Habsburgok meghatározta fő hadi irányon, másrészt meg elég volt a töröknek az északnyugati fronton Magyarországgal küzdeni. Mégis joggal véli Perjés, hogy Brodarics érseknek — akit megható szépen rehabilitál Szekfű Gyula ízléstelen vádaskodásától — lehetett igaza: minden áron keresni kellett volna a békés megegyezés lehetőségét a törökkel. De Perjést nem holmi múlt századi „törökösség” vagy „kuruckodás” vezeti, ő jó történészként most is számszerű adatokban gondolkodik: Mohácsnál a 12—14 milliós török birodalommal még egy négymilliós Magyarország állott szemben, s a török kiűzése és Rákóczi szabadságharcának leverése után két milliót alig meghaladó népességnek kellett újra megkeresnie itt az élet lehetőségeit. S ez a mérhetetlen demográfiai katasztrófa talán elkerülhető lett volna, ha Mohács nemzedéke elfogadja a szulejmáni ajánlatot, talán. S ha a szulejmáni ajánlat egyáltalában nem is létezett? A kérdés ebben a formában ismét lényegtelen, a „szulejmáni szituáció”, a törökkel való — habár tán csak időleges — megbékélés keresésének lehetősége mindenképpen létezett, s reális döntésre kényszerítette az ország vezetőit. S éppen itt vétettek mérhetetlenül, függetlenül attól, hogy egyébként tisztességesek voltak vagy rablólovagok. „Vessük-e fel tehát a felelősség kérdését, és fordított előjellel ugyan, de folytassuk a vádaskodást Mohács nemzedékével szemben? Marasztaljuk el, mert nem fogadta el az ajánlatot? Ez éppoly történelmietlen lenne, mint az, amikor a mohácsi csatavesztés miatt ítelték el Mohács nemzedékét. Be kell látnunk, hogy a két nagyhatalom közé ékelt Magyarországnak el kellett buknia. ... Az adott földrajzi, katonapolitikai és stratégiai körülmények között a két nagyhatalom közé ékelt Magyarország sorsa nem lehetett más, mint a felosztás, ilyenformán nem tölthette be azt a szerepet, amit Szulejmán neki szánt.” De akkor miért fontos, mire jó a szulejmáni békeajánlat föltételezése, azon túl, hogy bizonyítja: „Szulejmán és a török vezető emberek valószínűleg felismerték, hogy Magyarországra érve olyan problémákkal kerültek szembe, melyeket megoldani a birodalom minden gazdagsága, hatalma és katonai ereje mellett sem sikerülhet, s amelyek energiáik jó részét lekötik, holott azokat sokkal gyümölcsözőbben hasznosíthatnák a Földközi- és Fekete-tenger vidékén, valamint a Távols-Keleten”? Mit magyaráz meg egy eleve realizálhatatlan föltevés? A szétszórt tényeket mindenesetre nem ez rendezi, hanem Perjés gondos kvantitatív megfontolásokra épülő hadviselés-modellje. De tán nem is annyira az akkori történések magyarázatában jut szerephez a szulejmáni ajánlat föltételezése. Talán inkább Perjés állásfoglalása konkretizálódik benne történetírásunk „Mohács-komplexusával” szemben. Perjés *Mohácsa* ugyanis, mint a legtöbb valamirevaló történeti munka, több síkú mű, s a kor ismertetésén túl vissza-visszatérően és részletesen tárgyalja történetírásunk,

történeti gondolkozásunk viszonyulását Mohácshoz. Kivált a reformkori nemzedék — elsősorban Szalay László — és a trianoni nemzedék — elsősorban Szekfű Gyula — Mohács-képét bírálja élesen és találóan, mint a „Mohács-komplexus” legerősebb két komponensének forrását. Szalay Mohács-képe az árak hőiesen nekifeszülő, a behódolást nem ismerő „délceg magyar nép” reformkori illúziójára épült, Szekfű a népkarakterológia homályos fogalmaival kódosított szellemtörténeti konstrukcióval igazolta a magyar arisztokrácia Habsburgokat választó részét. Mindkét történetész, s velük úgy szólván egész történetírásunk mélyen hallgat azonban a békés megoldás lehetőségéről, úgyhogy ez a hallgatás egyik lényeges és árulkodó eleme a „Mohács-komplexusnak”. S a szulejmáni ajánlat úgylehet ebben a történetírói kontextusban találja meg igazi értelmét, mert „ma már valóban túl van történetírásunk azon, hogy a »délceg magyar nép« illúzióját élesgesse, de még igen messze van attól, hogy a kisemberek és a politikusok számára egyformán közérthetően kimondja: az államvezetés kötelessége válságos pillanatokban csak az lehet, hogy a nemzeti lét kontinuitását biztosítsa a legnagyobb kompromisszumok árán is, a jövő nemzedékekre bízva a kompromisszumok által előidézett elöntelen helyzetből való kiút megkeresését. Mohács esetében csak egy tanulsággal szolgálhat a história: Szulejmán békét ajánlott, s ezt nem lett volna szabad visszautasítani.” De persze — éppen Perjés *Mohácsa* mutatja meg legszebben — nem lehetett vissza nem utasítani; „Szulejmán minden bölcsessége és a török birodalom minden ereje sem volt elég ahhoz, hogy úrrá lehessen egy tárgyi és egy pszichológiai tényezőn: a török hadsereg hatósugarát nem hosszabbíthatta meg, így nem adhatta meg az országnak azt a védelmet, amire a Habsburgokkal szemben szüksége lett volna, másrészt pedig nem győzhette le a magyarok lelkében mélyen gyökerező bizalmatlanságot és a törökgyűlöletet sem, ami pedig döntően hozzájárult ahhoz, hogy a török orientáció gondolatát a magyar uralkodóosztály elutasítsa. Ebben persze annak is része volt, hogy az ország nyugati részein élő birtokos nemességet sem János, sem Szulejmán nem védhette meg Ferdinánd támadásaival szemben, így annak Habsburgpártisága szükségszerű volt. Tehát nem lehetett másként, és mindennek így kellett történnie? Ismereteink, kutatásaink alapján csak ezt mondhatjuk: igen, mindennek így kellett történnie.” Azaz az egyetlen lehetséges kiút lehetetlen volt, akár a legnagyobb kompromisszum árán is. Mohács igazi tragédia: csak paradoxont enged meg, nem megoldást. S éppen ezért állandó újraértelmezésre kényszerít. Perjés *Mohácsának* szakszerűségén, felelősségtudatán s történetírói művészetén túl tán legnagyobb szépsége, hogy értelmezése „megegyezik a háború sújtotta ország népének szenvedéseit közvetlenül tapasztaló és átélő értelmiségiével. Így ír 1538-ban Farkas András prédikátor:

*Kik megmaradának ilyen nagy romlástól,
János királt királlá koronázzák:
Az királ meglátá, hogy ő nem birhatja
Pogán töröknek temérdek sokaságát:
Bölcsen cselekedék, frigyét vélek vete,
Hogy csak épölhetne az megnyomorodott ország.”*

Végtére talán ez lehet a „szulejmáni ajánlat” lényege, talán; s függetlenül attól, létezett-e csakugyan ilyen ajánlat vagy sem. Perjés *Mohácsa* mindenesetre a legtöbbet érte el, amit történeti mű egyáltalán elérhet: a nagy sorsforduló újraértelmezésével eloszlatta a köréje épült „komplexusokat”, egy hagyományosan homályos helyről kisöpörte a „történeti tudat zavarait”, s fényes, új, érthető, mindnyájunkhoz és napjainkhoz szóló modellet állított a régi Mohácsok helyébe. (*Magvető.*)

VEKERDI LÁSZLÓ

Újabb adatok a magyar—lengyel irodalmi kapcsolatokhoz

CSAPLÁROS ISTVÁN: A FELVILÁGOSODÁSTÓL A FELSZABADULÁSIG

A kapcsolattörténettel foglalkozó munkák többnyire felkeltik az érdeklődést. Az emberi érdeklődésből fakad az: mit tudnak rólunk külföldön, irodalmi alkotásainkat, sorsfordulóinkat hogyan értékelik. Nemzeti kultúránk milyen hatással volt (lehetett) a környező országokra? Mi, magyarok miképpen ítéljük meg a szomszédos (vagy éppen távolabbi) országok történelmének egy-egy mozzanatát?

Csapláros István (egy kivétellel) 1960—1973 között publikált írásaiból állította össze kötetét. Könyve kitekintés a magyar—lengyel irodalmi kapcsolatok ismert és kevésbé ismert területeire. A tanulmányok együttes kiadását nyilván az indokolta, hogy (bár a tanulmányok nem kapcsolódnak egymáshoz) többségük hézagpótló írásnak számít, hasznos adatokat szolgáltathat egy-egy szűkebb korszakhoz, irodalmi problematikához. Két tanulmány a történészek figyelmét is felkeltheti. Ha ebből a szempontból vizsgáljuk a kötetet, akkor nem zavaró, hogy a *Lengyel, magyar két jó barát... közismert közmondás geneziséstől Ady Endre és az 1905—1907. évi lengyelországi forradalmi mozgalmak* című írásig fajsúlyban is igen különböző témákat találhatunk.

A *Lengyel, magyar két jó barát... (Polak, węgier dwa bratanki...)* kezdetű, sokszor ismételt és olykor visszaélésekre (is) felhasznált közmondás eredetéről, alakbeli változásairól, irodalmi alkalmazásáról — mondjuk meg őszintén — keveset tudunk. A *lengyel kérdés Kazinczy Ferenc és barátai levelezésében* című tanulmány számos, eddig részben figyelmen kívül hagyott kérdésre irányította rá a figyelmünket. E tanulmány sokban kiegészíti a reformkori magyar—lengyel kapcsolatokra vonatkozó ismereteinket. Ugyancsak fontos kérdésekre keres választ Csapláros István *A lengyel kérdés az 1848-as magyar forradalom első hónapjaiban* című írásában. A szerző vizsgálódási területe az egykorú magyar irodalmi és politikai sajtó, levelezések, naplófeljegyzések. Ez utóbbi két írásban a „lengyel ügy” magyarországi visszhangja, szerepe, a felosztott Lengyelország politikai csoportjainak a függetlenség felé tett lépései kerültek előtérbe.

A magyar irodalmi alkotások lengyelországi megismertetésével *Az ember tragédiájának krakkói bemutatója* című íráson kívül *Bolesława Jaroszewskáról*, a magyar irodalom első lengyel népszerűsítőjéről, fordítójáról írt tanulmány, valamint a *Magyar költők bemutatkozása a lengyel irodalomban* című írás foglalkozik. Az említett tanulmányokon kívül a lengyel nők hazaszeretetről, hazafias érzéséről, Petőfi műveinek lengyelországi visszhangjáról, Ady Endre és a lengyel forradalmi megmozdulások, Liszt Ferenc lengyelországi hangverseny-körútjának visszhangjáról, végül Chopin és Liszt barátságáról olvashatunk Csapláros István új könyvében.

A lengyel irodalmi alkotások magyar nyelvre való fordítása, népszerűsítése és a lengyel kérdésekkel foglalkozó irodalmi tanulmányok tükrében úgy tűnik, a fehér foltok — elméletileg — eltűnőben vannak, a fontos kérdések feltárása jó úton halad. Csapláros István tanulmánykötete (is) bizonyosság arra, hogy egyre inkább a következtetések levonására, *állásfoglalásra* készítő írásokra (tanulmányokra, könyvekre) van szükség, mert a dolgok, történések leírása, ismertetése — számos vonatkozásban fontos ugyan, de — nem elégséges. (*Magvető.*)

LAGZI ISTVÁN

SIPKA SÁNDOR

(1912—1980)

Hódmezővásárhelyen született 1912-ben, s a debreceni egyetemi évek kivételével mindvégig hű maradt ehhez a városhoz. 1936-tól 1962-ig a Bethlen Gábor Gimnáziumban, majd a szegedi József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán tanított. Fiatal tanárként a népi kollégiumi mozgalom mellé állt, munkájáról, vonzó egyénisé-

géről egykori tanártársa, Németh László is elismeréssel írt. A tanári és a tudományos munka kezdetétől összefonódott pályáján. 1977-ben a neveléstudományok kandidátusa lett. 1958—59-ben a Tiszatáj szerkesztőségének is tagja volt. Sipka Sándorra tanítványok és pedagógusok százai emlékeznek fájdalmas kegyelettel.

